

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ М.В. ПТУХИ

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

2(33) **DEMOGRAPHY
AND SOCIAL
ECONOMY**

2018 **ДЕМОГРАФИЯ
И СОЦИАЛЬНАЯ
ЭКОНОМИКА**

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 3 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 РОКУ
КИЇВ

ERIH PLUS
Index Copernicus
Polish Scholarly Bibliography (PBN)
Ulrich's Periodicals Directory
WorldCat
Google Scholar
Cosmos Impact Factor
CrossRef
RISC
EZB
IBSS

- **ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ**
- **ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК І ПРОБЛЕМИ
ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ТА МІСЦЕВОГО
САМОВРЯДУВАННЯ**
- **РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ
В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ**

Видавці та засновники:

Національна академія наук
України
Інститут демографії та
соціальних досліджень імені
М.В. Птухи НАН України

Свідоцтво про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
12.01.2004 р. серія KB №8304.
Перереєстроване 22.06.2012 р.
серія KB №19037-7827 ПР
Державною реєстраційною
службою України.
З 2015 року журнал виходить тричі
на рік (лист Міністерства юстиції
України № 20679-0-33-151194 від
12.08.2015 р. про внесення дозволу
до Державного реєстру друкова-
них засобів масової інформації та
інформаційних агентств як суб'єктів
інформаційної діяльності)

Відповідно до наказу МОН України
№ 32 від 15.01.2018 р.
журнал «Демографія та
соціальна економіка»
входить до категорії В Переліку
наукових фахових видань,
в яких можуть публікуватися резуль-
тати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів
доктора і кандидата наук

Затверджено до друку
та опублікування в мережі Інтернет
Вченою радою Інституту демографії
та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
13 липня 2018 р. протокол № 12

Підписано до друку 25.07.2018 р.

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ,
б-р Тараса Шевченка, 60.
Тел. (044) 486-62-37,
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net
<http://www.dse.org.ua>

Формат 70х100/16.
Гарнітура Newton C.
Умов. друк. арк. 15,64.
Обл.-вид. арк. 19,24.
Тираж 200 прим.
Зам. № 5337 від 27.07.2018 р.

Віддруковано
ВД «Академперіодика»
НАН України
01004, Київ,
вул. Терещенківська, 4
Свідоцтво про внесення до
Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії
ДК № 544 від 27.07.2001

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голова редакційної колегії: Е.М. ЛІБАНОВА –
директор Інституту демографії та соціальних досліджень (ІДСД)
ім. М.В. Птухи НАН України, акад. НАН України, д-р екон. наук, проф.
Заступник голови редакційної колегії: С.І. ПИРОЖКОВ –
акад. НАН України, д-р екон. наук, проф., віце-президент НАН України
Заступник голови редакційної колегії: О.В. МАКАРОВА –
чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук, заст. директора ІДСД
ім. М.В. Птухи НАН України
Відповідальний секретар: О.М. ГЛАДУН – д-р екон. наук, чл.-кор. НАН України,
заст. директора ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Члени редколегії: А.Л. Баланда, д-р екон. наук, проф., Бердянський університет
менеджменту і бізнесу
А.Г. Вишневецький, д-р екон. наук, проф., акад. РАЕН, Державний університет
«Высшая школа экономики», м. Москва, РФ
О.А. Грішнова, д-р екон. наук, проф., КНУ ім. Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
Н.М. Десва, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Г.А. Дмитренко, д-р екон. наук, проф., Університет менеджменту освіти АПН
України, м. Київ, Україна
А.М. Єріна, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна
Т.А. Заяць, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
І.С. Каленюк, д-р екон. наук, проф., Науково-дослідний інститут економічного
розвитку ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. Вадима
Гетьмана»
М.І. Карлін, д-р екон. наук, проф., Східноєвропейський національний універси-
тет ім. Лесі Українки, м. Луцьк, Україна
А.М. Колот, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна
І.С. Кравченко, д-р екон. наук, проф., Університет банківської справи НБУ,
м. Київ, Україна
І.О. Курило, д-р екон. наук, проф. ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.М. Левчук, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.С. Лісогор, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.А. Малиновська, д-р наук з держ. упр., Національний інститут стратегічних до-
сліджень, м. Київ, Україна
Ф. Месле, д-р, науковий директор Національного інституту демографічних до-
сліджень, м. Париж, Франція
В.М. Новіков, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.Ф. Новікова, д-р екон. наук, проф., Інститут економіки промисловості НАН
України, м. Київ, Україна
Б. Переллі-Харріс, д-р, проф., Саутгемптонський Університет, м. Саутгемптон,
Велика Британія
І.Л. Петрова, д-р екон. наук, проф., Університет економіки і права «КРОК»,
м. Київ, Україна
О.В. Позняк, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.О. Рингач, д-р наук з держ. упр., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
М.Д. Романюк, д-р екон. наук, проф., Прикарпатський університет ім. В. Стефа-
ника, м. Івано-Франківськ, Україна
В.Г. Саріюгло, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
М. Тольц, д-р, Інститут сучасного єврейства ім. А. Хармана, Єврейський універ-
ситет у Єрусалимі, м. Єрусалим, Ізраїль
О.І. Цимбал, д-р екон. наук, Національний інститут стратегічних досліджень,
м. Київ, Україна
Л.М. Черенько, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
С. Шербов, д-р, проф., Віденський інститут демографії Австрійської академії
наук, м. Відень, Австрія
Д. Ясіліоніс, д-р, Інститут демографічних досліджень ім. Макса Планка,
м. Росток, Німеччина

Редакційна підготовка до друку А.І. Радченко
Технічний секретар редакційної колегії Г.О. Москаленко
Редактор-перекладач англ. тексту Т.О. Охмакевич
Комп'ютерна верстка Н.В. Тілікіної

Питання, які виникають до членів редакційної колегії журналу, направляти
за E-mail: j_dse@ukr.net

Издатели и основатели:

Национальная академия наук
Украины
Институт демографии и
социальных исследований имени
М.В. Птухи НАН Украины

Свидетельство
о государственной
регистрации печатного
средства массовой информации
12.01.2004 г. серия КВ №8304
Перерегистрировано 22.06.2012 г.
серия КВ №19037-7827 ПР
Государственной регистрационной
службой Украины.
С 2015 года журнал выходит трижды
в год (письмо Министерства юсти-
ции Украины № 20679-0-33-151194
от 12.08.2015 г. о внесении
разрешения в Государственный
реестр печатных средств массовой
информации и информационных
агентств как субъектов
информационной деятельности)

В соответствии с приказом МОН
Украины № 32 от 15.01.2018 г.
журнал «Демография
и социальная экономика»
входит в категорию В
Перечня научных
профессиональных изданий,
в которых могут публиковаться
результаты диссертационных работ
на соискание ученых степеней
доктора и кандидата наук

Утверждено к печати и публикации
в сети Интернет Ученым советом
Института демографии и
социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
13 июля 2018 г. протокол № 12

Подписано к печати 25.07.2018 г.

Адрес редакции:

Украина, 01032, г. Киев
б-р Тараса Шевченко, 60.
Тел. (044) 486-62-37
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net
<http://www.dse.org.ua>

Редакционная подготовка к печати
А.И. Радченко
Технический секретарь
редакционной коллегии
А.А. Москаленко
Редактор-переводчик англ. текста
Т.О. Охмакевич
Компьютерная верстка
Н.В. Тиликиной

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Председатель редакционной коллегии: Э.М. ЛИБАНОВА –
директор Института демографии и социальных исследований (ИДСИ)
им. М.В. Птухи НАН Украины, акад. НАН Украины, д-р экон. наук, проф.
Заместитель председателя редакционной коллегии: С.И. ПИРОЖКОВ – акад.
НАН Украины, д-р экон. наук, проф., вице-президент НАН Украин
Заместитель председателя редакционной коллегии: Е.В. МАКАРОВА –
чл.-кор. НАН Украины, д-р экон. наук, зам. директора ИДСИ
им. М.В. Птухи НАН Украины
Ответственный секретарь: А.Н. ГЛАДУН – д-р экон. наук, чл.-кор. НАН
Украины, зам. директора ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Члены редколлегии: *А.Л. Баланда*, д-р экон. наук, проф. Бердянский университет
менеджмента и бизнеса

А.Г. Вишневский, д-р экон. наук, проф., акад. РАЭН, Государственный
университет «Высшая школа экономики», г. Москва, РФ

Е.А. Гришнова, д-р экон. наук, проф., КНУ им. Тараса Шевченка, г. Киев,
Украина

Н.Н. Десва, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Г.А. Дмитренко, д-р экон. наук, проф., Университет менеджмента образования
АПН Украины, г. Киев, Украина

А.М. Ерина, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина

Т.А. Заяц, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

И.С. Каленюк, д-р экон. наук, проф., Научно-исследовательский институт
экономического развития ГВНЗ «Киевский национальный экономический
университет им. Вадима Гетьмана»

Н.И. Карлин, д-р экон. наук, проф., Восточноевропейский национальный
университет им. Леси Украинки, г. Луцк, Украина

А.М. Колот, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина

И.С. Кравченко, д-р экон. наук, проф., Университет банковского дела НБУ,
г. Киев, Украина

И.А. Курило, д-р экон. наук, проф. ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Н.М. Левчук, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Л.С. Лисогор, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Е.А. Малиновская, д-р наук по гос. упр., Национальный институт стратегических
исследований, г. Киев, Украина

Ф. Месле, д-р, научный директор Национального института демографических
исследований, г. Париж, Франция

В.Н. Новиков, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

О.Ф. Новикова, д-р экон. наук, проф., Институт экономики промышленности
НАН Украины, г. Киев, Украина

Б. Перелли-Харрис, д-р, проф., Саутгемптонский Университет, г. Саутгемптон,
Великобритания

И.Л. Петрова, д-р экон. наук, проф., Университет экономики и права «КРОК»,
г. Киев, Украина

А.В. Позняк, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Н.А. Рынгач, д-р наук по гос. упр., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

М.Д. Романюк, д-р экон. наук, проф., Прикарпатский университет
им. В. Стефаника, г. Ивано-Франковск, Украина

В.Г. Сарюгло, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

М. Толы, д-р, Институт современного еврейства им. А. Хармана, Еврейский
университет в Иерусалиме, г. Иерусалим, Израиль

А.И. Цимбал, д-р экон. наук, Национальный институт стратегических
исследований, г. Киев, Украина

Л.Н. Черенько, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

С. Шербов, д-р, Венский институт демографии Австрийской академии наук,
г. Вена, Австрия

Д. Ясильонис, д-р, Институт демографических исследований им. Макса Планка,
г. Росток, Германия

*Вопросы к членам редакционной коллегии журнала следует направлять
по E-mail: j_dse@ukr.net*

UDC 314 (051)

DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02>

Publishers and founders:

the National Academy
of Sciences of Ukraine,
the Ptoukha Institute for
Demography and Social Studies
of NAS of Ukraine

The Certificate of State

Registration as of 12.01.2004

Series KB № 83047. Registered as of

22.06.2012 (Series KB

№19037-7827 ПП) by Government

registration service of Ukraine.

The journal is published three times

annually according to Justice of Ukraine

№ 20679-0-33-151194

as of August 12, 2015 about the registrati-

on of the permit in the State Register

of print media and news agencies as

subjects of information activity.

Ministry of Education and Science

of Ukraine by Order № 32

of January 15, 2018 Journal

«Demography and Social

Economy» is updated in the new

list of scientific professional

editions, which can publish the

results of PhD theses in Economics

Approved for publishing and Internet

publications by the Academic Senate

the Ptoukha Institute for Demography

and Social Studies National Academy

of Sciences of Ukraine as

of July, 13, 2018

Editorial address:

Ukraine, 01032, Kyiv,

blvd. Taras Shevchenko, 60.

Tel. (044) 486-62-37,

482-17-45, 486-04-97

E-mail: j_dse@ukr.net,

[http // www.dse.org.ua](http://www.dse.org.ua)

Editorial prepress

A.I. Radchenko

Technical Secretary of the Editorial

Board *A.A. Moskalenko*

Editor-translator in English

T. Ohmakevych

Artwork

N.V. Tilikina

EDITORIAL BOARD

Editor in Chief: E.M. LIBANOVA –

Director of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Academician of National Academy of Sciences of Ukraine, D.Sc., Prof.

Deputy Editor: S.I. PYROZHKOV – Academician of National Academy of Sciences of Ukraine, D.Sc., Prof., Vice President of NAS of Ukraine

Deputy Editor: O.V. MAKAROVA –

Corresponding Member of the NAS of Ukraine, D.Sc., Deputy Director of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary: O.M. GLADUN –

D.Sc., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Deputy director the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board:

A.L. Balanda, D.Sc., Prof., Berdyansk University of Management and Business

A.G. Vishnevsky, D.Sc., Prof., Academician of RAEN, National Research University Higher School of Economics, Moscow, Russia

O.A. Grishnova, D.Sc., Prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

N.M. Deeva, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

G.A. Dmitrenko, D.Sc., Prof., Education Management University of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

A.M. Yerina, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine

T.A. Zaiats, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

I.S. Kalenyuk, D.Sc., Prof., Research Institute for Economic Development

«Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman», Kyiv, Ukraine

M.I. Karlin, D.Sc., Prof., Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine

A.M. Kolot, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine

I.S. Kravchenko, D.Sc., Prof., the University of banking of the National Bank of Ukraine, Kyiv, Ukraine

I.A. Kurylo, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.M. Levchuk, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

L.S. Lisogor, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.A. Malinovska, D.Sc., National Institute of Strategic Studies, Kyiv, Ukraine

F. Mesle, D.Sc., Research director, the Institut National d'Etudes Demographiques (INED), Paris, France

V.M. Novikov, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.F. Novikova, D.Sc., Prof., Institute of Industrial Economics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

B. Perelli-Harris, PhD, Associate Prof., University of Southampton, Southampton, United Kingdom

I.L. Petrova, D.Sc., Prof., University of Economics and Law «KROK», Kyiv, Ukraine

D. Jasilionis, PhD, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany

O.V. Pozniak, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.A. Rynhach, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M.D. Romanyuk, D.Sc., Prof., Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine

V.G. Sarioglu, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M. Tolts, PhD, Harman Institute of Contemporary Jewry, Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem, Israel

O.I. Tsymbal, D.Sc., National Institute for Strategic Studies (NISS), Kyiv, Ukraine

L.M. Cherenko, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

S. Scherbov, PhD, the Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences, Vienna, Austria

D. Jasilionis, Dr., Research Scientist, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany

Questions to the members of the editorial Board of the journal by E-mail: j_dse@ukr.net

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ

ЛІБАНОВА Е.М. Зовнішні трудові міграції українців: масштаби, причини, наслідки 11

МАЛИНОВСЬКА О.А. Міграційна політика: теоретичні підходи та напрями наукового аналізу 27

КУРИЛО І.О. Народження других та третіх дітей в Україні: реальні та умовні покоління жінок 38

АКСЬОНОВА С.Ю. Середній вік матері при народженні дитини: чи можлива реверсія? 53

КРИМЕР Б.О. Трансформація народжуваності в Україні на ранніх етапах демографічного переходу 67

ДУМАНСЬКА В.П. Внесок новітніх репродуктивних технологій у народжуваність в Україні 82

SHELIA M.G. Reproductive Behavior of Students in Georgia 94

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК І ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

МАКАРОВА О.В. Методологічні підходи до ідентифікації та оцінювання ризиків людського розвитку 103

РОМАНЮК С.А. Суперечності та виклики реалізації реформи системи державного управління та місцевого самоврядування в Україні: методологічні аспекти 117

MUTIZE MISHECK, MUGOBO VICTOR VIRIMAI, IWU CHUX GERVAE.
Working the Conundrum in Public-Private Partnerships (PPPs)
for Community Benefit in South Africa 130

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

ЖАХОВСЬКА В.Л. Соціальний розвиток сільських поселень на основі муніципальної власності в умовах децентралізації	140
---	-----

ГОЛОВКО Л.В. Благоустрій сільських поселень України: сучасні проблеми та напрями їх вирішення	154
--	-----

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Вся сила таланту і інтелектуального потенціалу на службу Вітчизні. До 70-річчя академіка НАН України С.І. Пирожкова	168
---	-----

Пам'яті Валерія Петровича Трофимова присвячується. 16.06.1939—19.05.2018	175
--	-----

Правила для авторів	176
----------------------------------	-----

Правила для авторів	183
----------------------------------	-----

Guidelines for Authors	190
-------------------------------------	-----

Розміщення журналу «Демографія та соціальна економіка» в міжнародних і вітчизняних наукометричних базах, репозитаріях і пошукових системах:

- **ERIH PLUS** — European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringsskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (липень, 2016).
- **Index Copernicus** (Польща) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> (грудень, 2013).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Польща) — наукова база даних польського Міністерства науки і Вищої Ради. PBN є частиною POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (квітень, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com (липень, 2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (листопад, 2013).
- **РИНЦ (RISC, РФ)**, http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295 (серпень, 2015).
- **EZB** — Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Німеччина)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (серпень, 2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (грудень, 2015).
- **IBSS**: International Bibliography of the Social Sciences, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (липень, 2016).
- **Cosmos Impact Factor**, http://www.cosmosimpactfactor.com/page/journals_details/4229.html (квітень, 2018).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (грудень, 2015).
- **Наукова періодика України** (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (червень, 2016).
- **Українські наукові журнали** (березень, 2016).
- **Інформаційно-аналітична система «Бібліометрика української науки»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (лютий, 2013).

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ

<i>ЛИБАНОВА Э.М.</i> Внешние трудовые миграции украинцев: масштабы, причины, последствия	11
<i>МАЛИНОВСКАЯ Е.А.</i> Миграционная политика: теоретические подходы и направления научного анализа.....	27
<i>КУРИЛО И.А.</i> Рождение вторых и третьих детей в Украине: реальные и условные поколения женщин	38
<i>АКСЁНОВА С.Ю.</i> Средний возраст матери при рождении ребенка: возможна ли реверсия?	53
<i>КРИМЕР Б.А.</i> Трансформация рождаемости в Украине на ранних этапах демографического перехода	67
<i>ДУМАНСКАЯ В.П.</i> Вклад новейших репродуктивных технологий в рождаемость в Украине	82
<i>ШЕЛИЯ М.Г.</i> Репродуктивное поведение студентов в Грузии	94

ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И ПРОБЛЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ И МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ

<i>МАКАРОВА Е.В.</i> Методологические подходы к идентификации и оцениванию рисков человеческого развития	103
<i>РОМАНЮК С.А.</i> Противоречия и вызовы реализации реформы системы государственного управления и местного самоуправления в Украине: методологические аспекты	117
<i>МУТИЗЕ МИШЕК, ВИРИМАЙ МУТОБО ВИКТОР, ИВУ ЧАК ГЕРВАЗЕ.</i> Решение парадоксов публично-частного партнерства (ПЧП) ради благополучия общества в Южной Африке	130

РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ В УСЛОВИЯХ ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИИ

ЖАХОВСКАЯ В.Л. Социальное развитие сельских поселений на базе муниципальной собственности в условиях децентрализации..... 140

ГОЛОВКО Л.В. Благоустройство сельских поселений Украины: современные проблемы и направления их решения 154

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Вся сила таланта и интеллектуального потенциала на службе Отечеству. К 70-летию академика НАН Украины С.И. Пирожкова..... 168

Памяти Валерия Петровича Трофимова посвящается. 16.06.1939–19.05.2018..... 175

Правила для авторов (укр.) 176

Правила для авторов (рус.) 183

Правила для авторов (англ.) 190

Размещение журнала «Демография и социальная экономика» в международных и отечественных наукометрических базах, репозиториях и поисковых системах:

- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringsskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (июль, 2016).
- **Index Copernicus** (Польша) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> (декабрь, 2013).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Польша) – научная база данных польского Министерства науки и Высшего Совета. PBN является частью POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (апрель, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com (июль, 2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (ноябрь, 2013).
- **РИНЦ (RISC, РФ)**, http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295 (август, 2015).
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Германия)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (август, 2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (декабрь, 2015).
- **IBSS: International Bibliography of the Social Sciences**, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (июль, 2016).
- **Cosmos Impact Factor**, http://www.cosmosimpactfactor.com/page/journals_details/4229.html (апрель, 2018).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (декабрь, 2015).
- **Научная периодика Украины** (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (февраль, 2016).
- **Украинские научные журналы** (март, 2016).
- **Информационно-аналитическая система «Библиометрика украинской науки»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Национальной библиотеки Украины имени В. Вернадского (февраль, 2013).

CONTENTS

DEMOGRAPHIC PROCESSES

<i>LIBANOVA E.M.</i> External Labor Migration of Ukrainians: Scale, Causes, Consequences	11
<i>MALYNOVSKA O.A.</i> Migration Policy: Theoretical Approaches and Directions of Scientific Analysis.....	27
<i>KURYLO I.O.</i> Cohort and Period Fertility by Second and Third Birth Orders in Ukraine	38
<i>AKSYONOVA S.Yu.</i> The Mean Age of Mother at Birth: is Reversing Possible?	53
<i>KRIMER B.O.</i> Fertility Changes in Ukraine During the Early Stages of Demographic Transition	67
<i>DUMANSKA V.P.</i> Contribution of the Assisted Reproductive Technologies to the Fertility in Ukraine	82
<i>SHELIA M.G.</i> Reproductive Behavior of Students in Georgia	94

HUMAN DEVELOPMENT AND PROBLEMS OF PUBLIC GOVERNANCE AND LOCAL SELF-GOVERNMENT

<i>MAKAROVA O.V.</i> Methodological Foundations for Identification and Evaluation of Risk of Human Development.....	103
<i>ROMANYUK S.A.</i> Contradictions and Challengers of Implementation the Reforms Public Administration's System and Local Self-Government in Ukraine: Methodological Aspects	117
<i>MUTIZE MISHECK, MUGOBO VICTOR VIRIMAI, IWU CHUX GERVAE.</i> Working the Conundrum in Public-Private Partnerships (PPPs) for Community Benefit in South Africa	130

DEVELOPMENT OF RURAL SETTLEMENTS IN THE CONTEXT OF DECENTRALIZATION

ZHAKHOVSKA V.L. Social Development of Rural Areas Based on Municipal Property
in Decentralization Conditions 140

HOLOVKO L.V. Improvement of Rural Settlements in Ukraine:
Current Problems and Directions for their Solution 154

SCIENTIFIC LIFE

All the power of talent and intellectual potential in the service of the Fatherland.
To the 70th anniversary of the Academician of the National Academy of Sciences
of Ukraine S.I. Pyrozhekova 168

In Memory of Valery Petrovich Trofimov. 16.06.1939–19.05.2018 175

Guidelines for Authors (ukr.) 176

Guidelines for Authors (rus.) 183

Guidelines for Authors (eng.) 190

«Demography and social economy» in international and domestic scientometric databases, repositories and search engines

- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringsskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (2016).
- **Index Copernicus** (Польша) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172.3.html> (2013).
- **Polish Scholarly Bibliography** (PBN) (Poland) - a scientific database of the Polish Ministry of Science and the Supreme Council. The PBN is part of POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (April, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (CША) www.ulrichweb.serialssolutions.com (2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (2015).
- **RISC** (ПИИЛ, РФ), http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295 (2015).
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Germany)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate (2015).
- **IBSS**: International Bibliography of the Social Sciences, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (2016).
- **Cosmos Impact Factor**, http://www.cosmosimpactfactor.com/page/journals_details/4229.html (2018)
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (2015).
- **Academic Periodicals of Ukraine** (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (2016).
- «**Ukrainian Academic Journals**» (2016).
- **Information and analytical system «Bibliometrics of the Ukrainian Science»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Vernadskyi National Library of Ukraine (2016).

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.11>

УДК: 331.556.4(477)

JEL Classification: J61

Е.М. ЛІБАНОВА

академік НАН України, д-р екон. наук, проф., дир.

Інститут демографії та соціальних

досліджень імені М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Шевченка, 60

E-mail: libanova@ukr.net

ЗОВНІШНІ ТРУДОВІ МІГРАЦІЇ УКРАЇНЦІВ: МАСШТАБИ, ПРИЧИНИ, НАСЛІДКИ

Розглянуто основні причини та наслідки зовнішньої міграції з України. Виявлені складові міграції та вплив кожної на загальну соціально-економічну ситуацію в країні та життя родини мігрантів. Дано характеристику масштабів міграції, її структури за країнами тяжіння. Окреслено можливості впливу держави на міграційну поведінку населення і висвітлено найбільш ефективні, з точки зору автора, дії. Надана оцінка масштабів зовнішньої міграції з України. Наслідки масштабної трудової міграції є дуже різними. Оцінювати значення і наслідки кожного конкретного виду міграцій необхідно з урахуванням інтересів світового розвитку, країни витоку мігрантів та їхніх родин. Виявлено, що велика частина активного, мобільного і конкурентоспроможного населення пов'язує можливості радикальних змін із зовнішньою міграцією. Загальна низька оцінка і ситуації в країні, і свого індивідуального життя, що акумулюється індексом соціального самопочуття, трансформується в бажання багатьох українців, особливо молодих, активних і конкурентоспроможних, виїхати за кордон на постійне місце проживання або, принаймні, на роботу чи навчання. Визначено, що головним мотивом виїзду більшості українців є надія отримувати значно більшу зарплату, але економічні чинники завжди діють у певному ментальному середовищі, зокрема реалізованому в конкретному рівні міграційної мобільності. Міграційна мобільність українців (як і поляків, німців, естонців, литовців, ірландців, італійців) є доволі високою на відміну від французів, угорців, болгар. Тому підвищення зарплат до співставного з сусідніми країнами рівня, безперечно, зменшить масштаби поширення міграційних настроїв, але не скасує їх повністю.

Ключові слова: зовнішня міграція, міграційна поведінка, причини виїзду, наслідки зовнішньої міграції.

Э.М. Либанова

акад. НАН Украины, д-р экон. наук, проф., дир.

Институт демографии и социальных

исследований имени М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бул. Шевченко, 60

E-mail: libanova@ukr.net

ВНЕШНИЕ ТРУДОВЫЕ МИГРАЦИИ УКРАИНЦЕВ: МАСШТАБЫ, ПРИЧИНЫ, ПОСЛЕДСТВИЯ

Рассмотрены основные причины и последствия внешней миграции из Украины. Выявлены составляющие миграции и влияние каждой на общую социально-экономическую ситуацию в стране и жизни семьи мигрантов. Дана характеристика масштабов миграции, ее структуры по странам притяжения. Определены возможности влияния государства на миграционное поведение населения и освещены наиболее эффективные, с точки зрения автора, действия. Дана оценка масштабов внешней миграции из Украины. Последствия масштабной трудовой миграции очень разные. Оценивать значение и последствия каждого конкретного вида миграций следует с учетом мирового развития, страны убытия мигрантов и их семей. Определено, что большая часть активного, мобильного и конкурентоспособного населения связывает возможности радикальных изменений с внешней миграцией. Общая низкая оценка и ситуации в стране, и своей индивидуальной жизни, которая аккумулируется индексом социального самочувствия, трансформируется в желание многих украинцев, особенно молодых, активных и конкурентоспособных, выехать за границу на постоянное место жительства или, по крайней мере, на работу или учебу. Определено, что главный мотив выезда большинства украинцев — надежда получить значительно большую зарплату, но экономические факторы всегда действуют в определенной ментальной среде, в частности реализованной в конкретном уровне миграционной мобильности. Миграционная мобильность украинцев (как и поляков, немцев, эстонцев, литовцев, ирландцев, итальянцев) довольно высока, в отличие от французов, венгров, болгар. Поэтому повышение зарплат до сопоставимого с соседними странами уровня, безусловно, уменьшит масштабы распространения миграционных настроений, но не ликвидирует их полностью.

Ключевые слова: внешняя миграция, миграционное поведение, причины выезда, последствия внешней миграции.

E.M. LIBANOVA

Academician of NAS of Ukraine, Dr. Sc. (Economics), Prof., director
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, Taras Shevchenko Blvd, 60
E-mail: libanova@ukr.net

EXTERNAL LABOR MIGRATION OF UKRAINIANS: SCALE, CAUSES, CONSEQUENCES

The role of external migration in the modern and future development of Ukraine is defined. Its main components are considered, differing in the duration of their stay abroad, the composition of participants, the impact on the overall social and economic situation in the country and the life of migrant families. The short agrarian migration, short non agrarian migration, long migration, brain drain, educational migration and going to a permanent place of residence are highlighted, their effects are characterized from position of Ukrainian economy and migrant's household. The scale and texture of migratory flows in the countries of destination is clarified. The author highlights various estimates of the scale of migration and explains the reasons for these differences, she leads calculations of migration mobility of difference groups of Ukrainian population. It is shown that external migrations in modern Ukraine perform the functions of social elevators, and declaring intentions of leaving the country has become a mode of behavior. The reasons of international migration are studied and the author's conclusion follows: the main factor is differences between wage in Ukraine and potential remuneration in the country of destination, but the important role plays mentality. This thesis author illustrates by examples of Poland and Hungary: Poland is leader of Eastern European countries according to reforms, the economic growth, living standards and simultaneously polish population emigration rate; Hungary economy remains poorly reformed, the economic growth is low, but migration mobility is poor. Due to traditional high mobility of Ukrainians the idea stopping of external migration solely through the growth of wages is unreasonable. The possibilities of state influence on the migration behavior of the population are outlined and the most effective actions, from the point of view of the author, are highlighted.

Keywords: external migration, migration behavior, reasons for leaving, consequences of external migration.

Постановка проблеми та її актуальність. Міграційний обмін населенням є однією з головних складових глобалізації, формування транснаціональних ринків праці, створення єдиного освітнього, культурного, мовного простору, долучення всіх земель до результатів цивілізаційного прогресу. На відміну від міграцій XVII–XIX ст., спрямованих переважно в один бік (із країн старого світу до Америки, Австралії, Нової Зеландії), сучасні набули різноспрямованого характеру, часто зворотного, і навіть доволі хаотичного. Що далі, то частіше людина не просто живе і працює не в країні свого походження, а упродовж життя декілька разів змінює країну проживання. Видается, що в майбутньому обсяги міжнародного міграційного обміну населенням зростатимуть, а тривалість перебування мігранта в одній країні скорочуватиметься.

Мета роботи – розглянути основні причини та наслідки зовнішньої міграції з України, визначити складові міграції і вплив кожної на загальну соціально-економічну ситуацію в країні та життя родини мігрантів.

Виклад основного матеріалу. Найпоширенішими в світі та панівним в Україні є т. зв. економічні міграції, зокрема, трудові. Вони формуються під впливом різних чинників, розрізняються за складом та масштабами, але мають і спільні риси: головним поштовхом є можливість більше заробляти або отримати кращі можливості для реалізації свого потенціалу, рух спрямований до країн з вищим рівнем життя, лише невелика частина трудових мігрантів, які знайшли прийнятне місце роботи в новій країні, повертаються на батьківщину.

Оцінка масштабів зовнішньої міграції з України. Наразі вкрай важко оцінити масштаби зовнішньої міграції українців (а структуру та напрями її погонів) – даються взнаки і загальні проблеми обліку населення через 17 років після проведення Перепису, і відсутність дієвих стимулів реєструвати переїзд, і неготовність родичів трудових мігрантів повідомляти інтерв'юерів про роботу за кордоном когось із родини, особливо з огляду на поширення останнім часом чуток про наміри уряду оподатковувати доходи, отримані за кордоном. Практично всі експерти погоджуються з тим, що тривалість роботи за кордоном переважної більшості українських заробітчан, які повернулися до України, не перевищує одного року, проте 29 % працювали понад рік, а 14 % – кілька років [1]. Найбільша частка т. зв. короткострокових мігрантів¹ характерна для сусідніх Польщі та Чехії. Цілком очікувано третина працюючих в Італії не повертається до України понад рік². Тривалість однієї поїздки лівової частини українських трудових мігрантів не перевищує 3–х місяців, проте більшість виїжджає упродовж року декілька разів. І якщо раніше висока міграційна мобільність спостерігалась переважно в західних областях, то наразі вона поширилась і на центральні та південні райони. Досвід роботи за кордоном у більшості, вочевидь, є позитивним – 71 % заробітчан хотіли б у майбутньому знову працювати за межами України [1].

Загальна чисельність українських трудових мігрантів, які одночасно працюють за кордоном, коливається від 1,5 до 5,0 млн осіб³. З огляду на чисельність осіб, які

¹ Особи віком 15–50 років, які хоча б один раз упродовж спостереження 2015–2017 рр. були відсутні менше року через виконання або пошук роботи за кордоном із очікуванням повернення впродовж наступних 12 місяців.

² Розраховано за даними Державної служби статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/bl_ztmz-2017.zip

³ Найменше традиційно оцінює міграцію Державна служба статистики, яка вважає трудовими мігрантами тільки тих, хто перебуває за кордоном менше одного року (інші не відповідають критеріям постійного населення країни походження і вважаються емігрантами): за даними Держстату, упродовж 2005–2008 рр. за кордоном до одного року одночасно працювали понад 1,1 млн осіб, упродовж 2010–2012 – 1,2 млн, упродовж 2015–2017 – 1,3. Переважна більшість інших продукувачів інформації не ставить таких обмежень, тому результати їх досліджень дають вищі оцінки.

сплачують податки в Україні, масштаби незареєстрованої зайнятості та імовірні помилки обліку, найбільш вірогідною видається оцінка чисельності одночасно працюючих за кордоном українців у 3,0 млн осіб.

За останні роки міграційні потоки з України зазнали кардинальних змін, але змінилися не стільки масштаби, скільки напрями та співвідношення зворотних та незворотних міграцій (рис.1). І спричинено такі трансформації радше зовнішніми, ніж внутрішніми подіями. Орієнтація на модель економіки з дешевою робочою силою, трактування низьких зарплат як головної конкурентної переваги України зберігається упродовж дуже тривалого періоду, і вплив низьких зарплат на мотивацію трудових міграцій є постійним. Натомість змінився попит на українську робочу силу, змінилися умови працевлаштування за кордоном.

Упродовж 2,5 десятиліть потоки трудової міграції з України ділилися майже на-впіл між Росією та Європою, причому обмін робочою силою з Росією мав яскраво виражений циркулярний характер, а більшість українських заробітчан в європейських країнах намагалися залишитися там якщо не назавжди, то принаймні на тривалий час. Все змінилося з початком збройного конфлікту на Донбасі й відповідним різким погіршенням відносин між двома країнами — чисельність охочих працювати в Росії стрімко скоротилась. Проте, хоча від початку російської військової агресії минуло вже чотири роки, більшість українців вважають цілком нормальним заробітчанство на території країни-агресора: 63,1 % виправдовують таку практику і тільки 22,1 % категорично її не сприймають [2]. Безперечно, на переорієнтацію потоків впливає і те, що можливості заробітків у Росії істотно поступаються таким у європейських країнах. І хоча в 2014–2015 рр. потік мігрантів з Донбасу та Криму до Росії навіть збільшився, наразі та частина тамтешніх жителів, які вимушено залишили свої місця проживання через загрозу життю, руйнування житла, втрату роботи тощо і переїхали до інших регіонів України, достатньо часто формують вторинний потік спрямований до економічно розвинутих країн. Основним мотивом є прагнення більше заробляти, зокрема для придбання / оренди житла, але не варто нехтувати і бажанням уникнути призову до збройних сил.

Однак головним чинником переорієнтації міграційних потоків стала зміна ситуації в країнах, що є традиційними реципієнтами української робочої сили, передусім зміна балансу попиту та пропозиції робочої сили на їхніх ринках праці, економічна

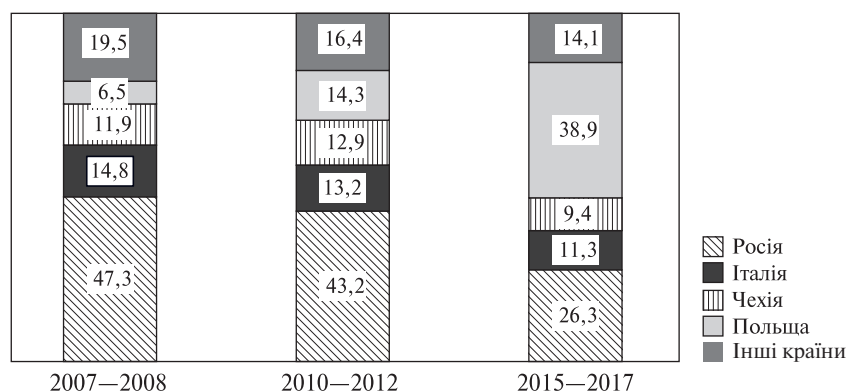

Рис. 1. Структура потоків зовнішніх міграцій, за країнами призначення, %

Джерело: Державна служба статистики України.

доцільність збільшення набору студентів до закладів професійної освіти та відповідне спрощення процедур надання іноземцям, зокрема українцям, дозволів на роботу та / або навчання.

Складна ситуація на ринках праці більшості східноєвропейських країн, обумовлена, головним чином, впливом значної частини їхніх громадян на заробітки до більш розвинутих економік з вищою зарплатою і кращими перспективами, змушує спрощувати процедури працевлаштування і знижувати вимоги до робочої сили. Якщо ще кілька років тому роботодавці Польщі, Чехії, Словаччини наймали на роботу переважно досвідчених кваліфікованих працівників (за винятків випадків, коли потрібна була некваліфікована робоча сила), то наразі вони погоджуються навіть на підготовку / перепідготовку за власний кошт упродовж 1–2 місяців.

До цього додалося набуття безвізового статусу, а отже, можливості, по-перше, цілком легально перебувати в європейських країнах упродовж трьох місяців поспіль, підшукуючи собі прийнятну роботу. У поєднанні із докорінним спрощенням Польщею процедури отримання українцями т. зв. робочої візи та відсутністю мовного бар'єру (принаймні в усному спілкуванні) це закономірно спричинило зростання потоку трудових мігрантів з України саме до Польщі. Сюди треба додати дуже активне заохочення учбової міграції української молоді з боку професійних навчальних закладів більшості східноєвропейських (і не тільки) країн – відкриваються спеціальні програми, надаються гранти та стипендії, працюють спеціальні підготовчі мовні курси.

Про зміну географічної структури українських мігрантів свідчить, зокрема, зміна структури приватних грошових переказів. Тільки за 2015–2017 роки обсяг переказів із Польщі збільшився на 138,5 %, з інших країн ЄС – на 23,8 %, із США та Канади – на 33,3 %, тоді як з Росії, навпаки, зменшився на 27,8 %⁴.

Причини міграційного впливу. Населення України постійно демонструє незадоволення як власним життям, так і ситуацією в країні. Значною мірою це обумовлене дійсно низьким рівнем життя і низькими темпами та незадовільною якістю соціально-економічних трансформацій. Але видається, що не менше значення має величезний розрив між завищеними очікуваннями в контексті наслідків Революції гідності і фактичною ситуацією. Так, українці сподівались на швидке підвищення доходів, поліпшення якості і розширення доступності всіх публічних послуг, і частина цих очікувань справдилась. Проте, водночас стрімке падіння курсу гривні зробило недоступними частину імпортованих товарів. Події на Донбасі не тільки позбавили Україну значної суми надходжень до бюджету і фондів загальнообов'язкового соціального страхування, а водночас і значно збільшили бюджетні витрати на підтримку вимушених переселенців, на переозброєння армії, на періодичне відновлення об'єктів інфраструктури на територіях, прилеглих до зони ОРДЛО, що систематично руйнуються внаслідок обстрілів, на облаштування і підтримку функціонування численних контрольно-пропускних пунктів уздовж лінії розмежування тощо. Безперечно, це не може не позначатися на фінансовій спроможності держави виконувати свої зобов'язання щодо населення. Даються взнаки і традиційні для молодोї демократії, якою є Україна, політичні спекуляції, прагнення популізму з боку політиків і патерналізму з боку значної частини громадян.

Імовірно, саме тим, що очікування більшості населення пов'язане із зовнішніми діями (Уряду, Президента, місцевої влади, допомогою міжнародних структур та / або провідних країн світу), а не з бажанням здійснювати активні заходи власноруч, пояс-

⁴ Розраховано за даними: Національний банк України «Перерахунок даних щодо приватних грошових переказів в Україну за 2015–2017 роки». URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=63075631&cat_id=55838

нюється певне заниження самооцінок доходів і власного статусу. Однак у середньому українці набагато більше задоволені своїм власним життям, ніж ситуацією в країні загалом [3]. Зрозуміло, що на оцінки власного життя впливає особистий досвід, а уявлення про ситуацію в країні пересічний українець формує зі ЗМІ, які переважно дають негативну інформацію.

Звісно, низькі оцінки власного і суспільного буття спричиняють бажання змін. На жаль, велика частина активного, мобільного і конкурентоспроможного населення пов'язують можливості радикальних змін із зовнішньою міграцією, і загальна низька оцінка і ситуації в країні, і свого індивідуального життя, що акумулюється індексом соціального самопочуття, трансформується в бажання багатьох українців, особливо молодих, активних і конкурентоспроможних, виїхати за кордон на постійне місце проживання або на роботу чи навчання. Принаймні таке зазначають 29–35 % осіб віком від 18 років, опитаних наприкінці 2017 року [3]. Проте тільки 62 % з 7 % українців, які мають наміри упродовж найближчих шести місяців виїжджати на тривалий (понад три місяці) термін, здійснюють необхідні кроки (4,5 % загальної чисельності населення 18+) – це близько 1,5 млн осіб 18–64 років [4]. Безперечно, це значна сукупність населення. Але все ж таки не більшість, про яку часто говорять і політики, і ЗМІ.

Найчастіше мотивує до еміграції надія отримати кращі умови життя (64 % тих, хто хотів би назавжди виїхати з України), бажання забезпечити краще майбутнє дітям (34 % загалом і 21 % тих, хто не має дітей до 16 років), відсутність в Україні достойної роботи (23 %) та прагнення отримати кращу освіту (12 %) ⁵.

Істотно відрізняються від мотивів виїзду на постійне місце проживання чинники трудової міграції – тут домінує мотив прагнення гідних заробітків. І це цілком зрозуміло: навіть за елімінування різної купівельної спроможності середня зарплата в Україні становить лише третину такої в Польщі, Словаччині або Чехії, трохи більше половини – в Португалії, Греції або Російській Федерації, а мінімальна – приблизно половину аналогу в більшості європейських країн (рис. 2).

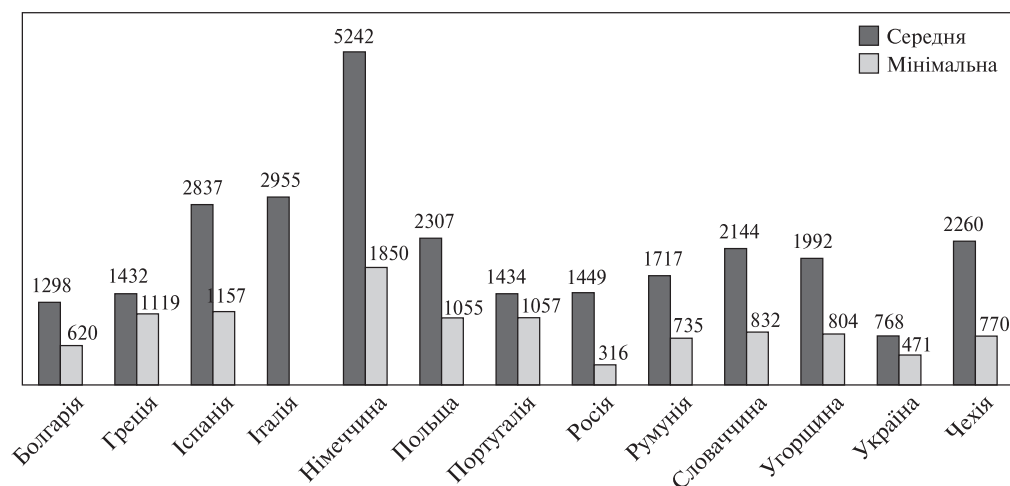

Рис. 2. Місячна заробітна плата, дол.США за ПКС–2011, 2016 рік

Джерело: ILOSTAT, WorldBank, Державна служба статистики України.

⁵ Респонденти могли давати не більше двох відповідей.

Більш-менш співставні із сусідніми країнами заробітки отримують в Україні працівники ІТ та далекобійники. У більшості професій зарплата в Україні в 2–3 рази нижча ніж, наприклад, у Польщі – країні, яка концентрує основну частину українських трудових мігрантів. Найбільше відставання спостерігається в медицині: середня офіційна зарплата лікаря в Україні в 6–10, а медичної сестри – в 6–8 разів нижча за таку в сусідній Польщі. Відповідно саме цю причину зазначили 72 % тих, хто хотів би працювати за кордоном (другу за поширеністю причину – різницю в умовах праці – зазначили лише 20 %). І дійсно, переважна більшість (81 %) трудових мігрантів, які повернулися до України, задоволені своїми закордонними заробітками, при чому 79 % (у Польщі 83 %, а в Італії – 66) українських трудових мігрантів витрачали менше чверті заробленого [5]. Оскільки середній місячний заробіток трудового мігранта в Італії становить 937 дол. США, в Чехії – 793, а в Польщі – 584 [5], різниця пов'язана радше з відмінностями в заробітках, ніж в умовах проживання.

Проте люди часто перебільшують значення саме економічних чинників. У цьому контексті варто звернути увагу на Польщу, яка є не тільки центром тяжіння українських заробітчан, а й визнаним лідером Східної Європи за темпами та якістю реформ, за параметрами економічного розвитку загалом. Попри все це, попри задоволеність поляків своєю владою, рівнем життя та ситуацією в країні велика їх частина прямує до більш розвинених країн ЄС у пошуках кращої роботи, вищих доходів та ліпшого життя. Саме для заміни емігрантів і заповнення звільнених ними робочих місць шукають українських працівників польські роботодавці. Аналогічна ситуація складається і в Чехії, Словаччині, в країнах Балтії. Натомість угорці, попри своє відставання і в реформах, і в рівні життя, і в економічній динаміці загалом зовсім не демонструють таку мобільність. Скоріше за все, економічні чинники – безумовно, дуже важливі – діють у певному ментальному середовищі, яке посилює чи послаблює їхній вплив. Отже, різні сукупності населення мають різний потенціал мобільності, доволі стабільний та інерційний. З огляду на те, що українці ще за часів СРСР охоче зголошувались працювати на різноманітних «будівництвах комунізму», на тимчасову і навіть вахтову роботу у північно-східних регіонах тощо, їм загалом притаманна висока потенційна мобільність, а отже, за інших рівних умов вони більше налаштовані на роботу в інших країнах, ніж, скажімо, білоруси, угорці або болгары.

Істотно посилює схильність українців працювати за кордоном і поширеність перебільшення досягнень сусідів, включно із доходами та якістю життя загалом, на фоні применшення своїх. Результатом є престижність роботи і навчання за кордоном. Ті соціальні зв'язки, що протидіють переходу на роботу з нижчим статусом, але з вищою зарплатою в Україні, не тільки не впливають на готовність працювати на некваліфікованих роботах за кордоном, а навіть посилюють її. Те саме стосується і навчання в середніх професійних закладах. Так, попри очевидну нестачу на українському ринку праці кваліфікованих робітників чи не за всіма спеціальностями, попит на професійно-технічну освіту залишається вкрай низьким: її планують отримати лише 14 % учнів шкіл, тоді як на здобуття вищої освіти налаштовані 85 %, при чому 73 % молодих людей, які хочуть отримати вищу освіту, обмежитись професійно-технічною освітою не погодилися б навіть за умови вищої зарплати та стабільності [6, с. 25]. Але українська молодь охоче зголошується на набуття робітничої професії, наприклад, у Польщі. Очевидно, що будь-яке навчання за кордоном сприяє підвищенню соціального статусу і молодих людей, і їхніх батьків, тоді як навчання у професійно-технічних закладах його, навпаки, сильно знижує.

Налаштованість на еміграцію – постійну або тимчасову – стає своєрідним *must have*, а участь у зовнішніх міграціях фактично перетворилась на соціальний ліфт,

за допомогою якого можна швидко вирватися зі злиднів, отримати «перепустку» в суспільство з високим рівнем та якістю життя. Тому, хоча лєвова частка українців пояснює своє бажання працювати за кордоном винятково неможливістю отримувати гідні заробітки в Україні, насправді мотивація є значно складнішою.

Наслідки масштабної міграції. В оцінці наслідків трудової міграції для України найважливішим компонентом є настрої щодо повернення та їх реалізація. Якщо тимчасова відсутність має позитивні і негативні наслідки, то виїзд з України назавжди — майже виключно негативні. І в цьому контексті дуже оптимістичним видається бажання 65 % потенційних трудових мігрантів повернутися до України навіть за наявності за кордоном постійної роботи. Безперечно, наміри можуть змінитися, але і настрої тих 23 %, хто волів би не повертатися, також не обов'язково реалізуються.

Враховуючи, що 41 % українських трудових мігрантів у 2015–2017 рр. молодші за 35 років і тільки 20 % старші за 50, неминучими наслідками масштабного відпливу економічно активного населення стануть:

- 1) брак робочої сили на місцевих ринках праці, спочатку за окремими професіями, а потім тотальний;
- 2) прискорення демографічного старіння, а отже, і збільшення навантаження на працююче населення;
- 3) посилення депопуляції, темпи якої вже впродовж 25 років є найвищими в Європі.

Навряд чи ринки праці східноєвропейських країн перестануть потребувати додаткову робочу силу в осяжній перспективі, тобто найбільш вірогідним видається збереження високого попиту на українських працівників. Та й не має вітчизняна влада жодних важелів впливу на ці процеси, на відміну від зменшення чисельності охочих працювати за кордоном. Отже, чи не єдиною можливістю скорочення масштабів трудової міграції з України є підвищення заробітної плати принаймні до 70–75 % їхніх аналогів, зрозуміло, без втрати робочих місць. Але вже сьогодні інвестори (особливо закордонні) стикаються з проблемою найму на роботу місцевих працівників навіть за умови пропозиції зарплати на рівні 150–200 % середньої по регіону. Безперечно, дається взнаки різна база орієнтації: інвестор порівнює свої пропозиції із офіційною заробітною платою, а населення — із своїми потенційними доходами від економічної діяльності, включно із тіншовими. Також демотивує офіційно ставати до роботи ризик втрати субсидії на оплату житлово-комунальних послуг. Тому держава має поступово зменшувати масштаби надання субсидій, принаймні працездатному населенню, звісно без зниження рівня життя.

Поки що певних труднощів зазнають ринки праці західних областей України та ті підприємства, які за характером своєї діяльності стикаються з робочою силою високої мобільності, зокрема будівельні. Більшість же роботодавців, які не мають потреби у масштабному наймі працівників, ще не відчувають гостроти проблеми. За результатами їх опитування, головними перешкодами розвитку бізнесу в Україні є завищені загальнодержавні податки (47,5 % загальної чисельності опитаних), часта зміна правил і законів ведення бізнесу (30,3 %), високі відсоткові ставки за банківськими кредитами (25,1 %), відсутність програм підтримки бізнесу на державному рівні (22,1 %) [7]. Але економічне зростання відбуватиметься не тільки за рахунок підвищення продуктивності праці на наявних підприємствах, потрібно буде розвивати нові види діяльності, що потребуватиме нових виробничих потужностей, а отже, і найму нових працівників. Тоді обмежена пропозиція робочої сили майже неминуче перетвориться на бар'єр розвитку і бізнесу, і економіки країни в цілому.

Однак не тільки ринком праці обмежуються наслідки трудової міграції. Страждають сімейні стосунки — багато шлюбів руйнується через тривалу або систематичну відсутність одного з подружжя. Подеколи виїжджають обоє батьків або мати з неповної сім'ї, а діти взагалі залишаються на бабусю (дідуся, старшу сестру, старшого брата, іншого родича), тобто без батьківського піклування. Зрозуміло, що такі діти, не маючи взірців нормального родинного життя, майже неминуче матимуть проблеми і в своєму майбутньому шлюбі.

Поширюється внаслідок бездоглядності і ювенальна злочинність. Звикаючи до «легких грошей» і абсолютно не розуміючи, наскільки важкою є праця батьків за кордоном, підлітки радше вдаються до злочинів, але аж ніяк не орієнтуються на легальну трудову діяльність. Однак ця теоретична конструкція не підтверджується статистикою. Наразі важко відокремити імовірні похибки інформації від реальних тенденцій. Проте, зрозуміло, що відсутність принаймні одного з батьків не може не впливати на світогляд дитини.

Є також свідчення переважної налаштованості дітей трудових мігрантів на життя за кордоном.

Самі трудові мігранти після повернення на батьківщину мають проблеми із пенсійним забезпеченням, оскільки у більшості випадків не сплачують необхідних страхових внесків. Це не мало особливого значення за практичної відсутності зв'язку між розміром пенсії і сумою сплачених до Пенсійного фонду України внесків, але тепер, коли соціальна пенсія призначається у старшому віці і меншому розмірі, ніж трудова, може стати важливим.

До того ж більшість заробітчан не мають за кордоном повного соціального пакету — це є абсолютно неминучим за умови нелегальної зайнятості і поширеним за умови легальної. Своєю чергою такий недостатній соціальний захист часто спричиняє проблеми з відшкодуванням втрати доходів заробітчан через виробничу травму / інвалідність, з лікуванням та подальшою реабілітацією. Відповідно частина цих проблем переноситься на «територію витоку мігрантів».

Найгостріші для майбутнього країни загрози пов'язані із учбовою міграцією, оскільки наявність відповідного диплому значно спрощує працевлаштування в європейських країнах, при чому не тільки сусідніх. Це означає не просто втрату робочої сили, а скорочення демографічного потенціалу українського суспільства, прискорення процесу демографічного старіння тощо. Наразі навчальні заклади багатьох європейських країн охоче запрошують українців і досить часто надають певні пільги для вступу та оплати навчання, проживання, користування лабораторіями, бібліотеками, спортивними закладами. Відповідна реклама дуже активна, часто агенти працюють безпосередньо у школах. При цьому упереджене ставлення до робітничих професій, пов'язане, зокрема, із їхнім низьким соціальним статусом, не поширюється на інші країни — українці не вважають для себе і своїх дітей неприйнятною таку роботу за кордоном. Імовірно, дається взнаки і загалом шанобливе ставлення до будь-якої легальної зайнятості тамтешнього населення — з одного боку, і відсутність там сильних соціальних зв'язків українців — з другого.

Важливою складовою наслідків поширення трудової міграції є кошти, які надходять до України і допомагають виживати не тільки безпосереднім їх отримувачам, а й цілим поселенням. За оцінками Нацбанку України, в 2017 році приватні перекази становили 9,3 млрд дол. США, тобто 8,4 % ВВП країни. Це учетверо перевищує чистий приплив прямих іноземних інвестицій, які становили 2,3 млрд [8]. Звісно, на відміну від ПП тільки невелика частина приватних грошових переказів спрямовується на відкриття бізнесу, але кожна гривня, витрачена в Україні, так або інакше

працює на вітчизняну економіку. Навіть якщо гроші витрачаються на поточне споживання, вони збільшують сукупний платоспроможний попит, а отже, створюють передумови для заробітків (звісно, далеко не завжди легальних) доволі широкому загалу. Достатньо проаналізувати територіальну диференціацію новобудов у сільській місцевості, зокрема, звернути увагу на різницю між поселеннями, багато мешканців яких працюють за кордоном, і тими, де заробітчан практично нема. З огляду на нерівномірність територіального розподілу і приватних грошових переказів, і прямих іноземних інвестицій, слід зробити висновок, що принаймні ті територіальні громади, звідки виїжджає на заробітки багато людей, отримують безумовний зиск.

Треба також мати на увазі, що за кордон виїжджають ті, кого не влаштовують можливості українського ринку праці, хто радше волів би працювати нелегально, часто реєструючись у службі зайнятості і претендуючи на різні види соціальної допомоги. За умов еміграції саме цієї категорії зменшується загальний тиск на систему соціальної підтримки населення і знижується штучна конкуренція за робочі місця — наявність значної чисельності зареєстрованих безробітних, які насправді не хочуть працювати, тільки провокує консервацію низького рівня оплати праці.

Отже, наслідки масштабної трудової міграції є дуже різними. Оцінювати значення і наслідки кожного конкретного виду міграцій варто з урахуванням інтересів світового розвитку, країни витоку мігрантів та їхніх родин. Сучасна зовнішня міграція українців складається із шести компонентів (рис. 3).

Перша складова — виїзд на постійне місце проживання до іншої країни; такі прагнення, часто приховані, мають і ті, хто їде за кордон з декларованою метою роботи або навчання. Цей вид міграцій, очевидно, є безповоротним і означає прямі втрати України: скорочується загальна чисельність населення і сукупна пропозиція робочої сили, втрачаються ресурси, витрачені на професійно-освітню підготовку мігрантів. Перспективи пов'язані виключно із підтримкою контактів із емігрантами, із допомогою їм у збереженні зв'язків з Україною та сподіваннями на те, що вони або (бодай частково) повернуться, або формуватимуть позитивний імідж України за кордоном. Переважно мігранти, які виїжджають з такими намірами, або відразу прямують до нової країни цілими сім'ями, або забирають туди своїх близьких за програмою воз'єднання сімей. Отже, родинні стосунки від цього практично не страждають.

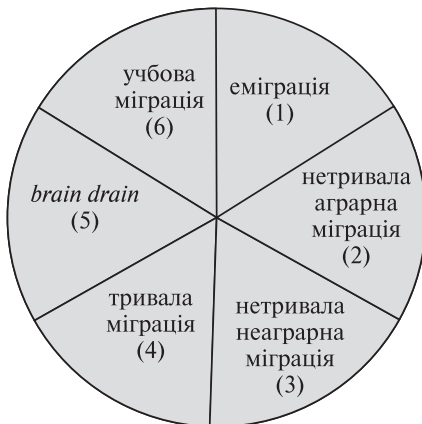

Рис. 3. Складові сучасної зовнішньої міграції українців

Джерело: складено автором.

Друга складова – короткотермінова (найчастіше сезонна) трудова міграція, переважно пов'язана зі збиранням урожаю, яка охоплює, головним чином, робочу силу низької кваліфікації та студентів, – не справляє негативного впливу ані на ринок праці, ані на соціально-демографічну ситуацію в Україні. Через її виражену сезонність особи низької та середньої кваліфікації, які не мали потреби (можливості) постійного / довготривалого працевлаштування в Україні, повертаються на батьківщину із заробленими грошима, новими контактами, соціальними зв'язками та навичками поведінки в демократичному суспільстві з ринковою економікою. Сезонна міграція, головним чином через свою нетривалість, не віддзеркалюється помітно на ситуації в родинях мігрантів. Тому цю складову варто оцінювати радше позитивно.

Короткотермінова трудова міграція працівників низької та середньої кваліфікації, орієнтованих на неаграрний сектор, переважно, не має вираженої сезонності (за винятком зайнятості в туристичному бізнесі). Відповідно існує висока імовірність переходу більш успішних заробітчани у категорію довготривалих мігрантів. А довготривала відсутність справляє негативний вплив на ситуацію і в родині, зокрема щодо догляду та виховання дітей, сталості шлюбу тощо, і на ринку праці. Позитивні наслідки пов'язані переважно із коштами, що їх надсилають мігранти з-за кордону, та сподіваннями на їхнє повернення з новими знаннями та навичками. Однак навіть ті, хто працює понад рік, зайняті, головним чином, тимчасовими (часто сезонними) роботами або такими, що не потребують високої кваліфікації: обов'язки 36 % (56 % в Італії, 46 % в Польщі, 35 % в Чехії) мігрантів, які повернулися до України, не потребували кваліфікації [5]. Це означає набуття українськими заробітчанами дуже важливого досвіду спілкування в ринковій економіці, але не сучасної кваліфікації.

Четверта складова – довготермінова трудова міграція доволі кваліфікованих працівників – охоплює передусім газо- та електрозварювальників, медиків, будівельників, водіїв-далекобійників, швачок; їхній від'їзд вочевидь негативно позначається на українському ринку праці. Знайти їм заміну дуже важко, отже підприємства вже зараз потерпають від браку фахівців відповідних професій. До цього додаються загальні соціально-демографічні проблеми, пов'язані із довготривалою відсутністю одного/обох батьків.

П'ята складова – це *brain drain*, тобто вплив висококваліфікованих науковців, освітян, медиків, акторів тощо. На жаль, здебільшого ця трудова міграція трансформується в еміграцію і спричиняє очевидні незворотні втрати української економіки (науки, освіти, медицини, промисловості тощо), проте сприяє піднесенню світового розвитку. Тому оцінка має бути негативною, виходячи з інтересів країни витоку, але позитивною з огляду на інтереси самих мігрантів та їхніх родин і, безумовно, з огляду на розширення можливостей прогресу.

Нарешті, учбова міграція до вищих і середніх професійних навчальних закладів, зазвичай, означає подальше працевлаштування молоді за кордоном з усіма негативними економічними і демографічними наслідками для України. При чому якщо привабливими середніми професійними навчальними закладами є виключно європейські, то серед привабливих вишів є і російські. Альтернатива пов'язана виключно з орієнтацією молоді на вітчизняні професійно-освітні заклади, з підвищенням їхнього престижу, ефективною роз'яснювальною роботою серед молоді тощо. Учбова міграція зросла з 2009 до 2016 рр. на 76 % (за два останні роки – на 20), причому дві третини цього приросту обумовили польські університети [9]. Українці наразі становлять 57 % іноземних студентів польських університетів, але обирають вони переважно приватні виші, що не обіймають високих позицій у рейтингах. Характерно, що най-

більше зростає чисельність українських студентів саме в тих країнах, які є головними центрами тяжіння українських мігрантів, і де існують потужні міграційні мережі. Опосередковано це свідчить про возз'єднання сімей трудових мігрантів у країнах їхнього перебування.

Переважна частина молоді, яка виїжджає на навчання за кордон, розглядає набуття освіти в європейському закладі і отримання відповідного диплому як можливість працевлаштування на ринку праці ЄС. Цьому сприяє і передбачений законодавством Євросоюзу дозвіл іноземцям на перебування в ЄС щонайменше упродовж 9 місяців після завершення навчання. Цей час може бути успішно використаний для пошуку робочого місця. В результаті повернення на Батьківщину планують не більше 13–16 % українських студентів у Пшемишлі [10] і лише 2 % – у варшавському регіоні [11].

Можливості впливу на міграційну поведінку. В контексті формування державної політики важливо сприйняти невідворотність масштабного зовнішнього обміну населенням. Допоки рівень життя в Україні залишатиметься низьким, сальдо міграцій буде негативним. Коли ж заробітки, система соціальної підтримки, соціо-політична стабільність стануть співставними принаймні з аналогами східно-європейських країн, необхідно буде вирішувати проблеми масштабної імміграції. Скоріше за все, роботодавці перестануть потерпати через брак робочої сили, але на порядку денному неминуче стануть завдання адаптації іммігрантів до української культури та способу життя українців за одночасного створення їм умов для власного культурного розвитку. Насправді це не менш складне завдання, особливо з огляду на те, що їдуть завжди люди з бідніших та нестабільніших країн до таких, де вища якість життя і потужніша соціальна підтримка. Розрахунки на те, що Україна зможе фільтрувати потік іммігрантів, радше не виправдаються, тому що досі цим не може похвалитися жодна держава навіть із потужним імміграційним контролем.

Безперечно, глобалізація створює передумови вільного переміщення робочої сили між країнами та континентами. Масштабний вплив економічно активного населення до країн із вищими зарплатами та кращими можливостями працевлаштування, кращою освітою тощо є практично неминучим. Як і т. зв. відтік мізків до країн із кращими можливостями проведення наукових досліджень – на відміну від пересічного емігранта мотивом виїзду науковця, хірурга, винахідника тощо є не тільки (і навіть не стільки) низька зарплата. І молодь, яка вбачає у дипломі західного навчального закладу свою «перепустку» на ринок праці розвиненої країни, буде прагнути вчитися за кордоном, хоча цілком імовірно, що рівень підготовки в українському навчальному закладі зовсім не поступається тому, що можна отримати за кордоном. І навіть за умови дуже швидкого соціально-економічного розвитку і досягнення рівня та якості життя, співставних зі стандартами розвинутих стабільних суспільств, зовнішній міграційний обмін населенням відбуватиметься. Більше того, скоріше за все, масштаби зовнішніх міграцій зростатимуть.

Але можна зменшити їх потенційний обсяг, зокрема шляхом переорієнтації частини потенційних мігрантів на розвинутіші ринки праці інших міст України, можна підвищити налаштованість мігрантів на повернення на Батьківщину. Для цього потрібні комплексні дії й усвідомлення того, що економічне зростання автоматично не спричинить зміну міграційних потоків.

У суспільстві необхідно формувати повагу до працюючої людини незалежно від її професії, посади та заробітків. Подолання утриманських настроїв, крім усього іншого, і означає домінування в суспільстві переконання в тому, що соромно жити на соціальні трансферти і не платити податки, а працювати на будь-якій посаді

шановано і престижно. Вкрай потрібною є трансформація соціальної підтримки працездатного населення, зокрема, стимулювання активної поведінки на ринку праці (зайнятості, підприємництва, самозайнятості, сімейного бізнесу тощо), підвищення диференціації пенсій відповідно до тривалості страхового стажу, вибудова і дотримання співвідношень мінімальних державних гарантій (мінімальна заробітна плата має істотно перевищувати всі інші за винятком адресованих людям з особливими потребами).

Безперечно, необхідно домагатися підвищення рівня оплати праці. Звісно, в ринковій економіці держава має небагато важелів впливу в цій сфері. Один із таких важелів — дворазове підвищення мінімальної заробітної плати — нещодавно використано. Розраховувати на такий же ефект у найближчій перспективі не варто (власне, це довело і підвищення мінімальної зарплати на 16 % з 01.01.2018). Тому залишається підвищення зарплат у бюджетній сфері. Йдеться головним чином про вчителів, медиків, науковців, соціальних працівників, працівників музеїв, бібліотек, театрів. За принципом «сполучених судів» з певним лагом (за оцінками, у 3–6 місяців) відреагує і приватний сектор. Але для прискорення цього реагування і набуття ним бажаних параметрів необхідне державне / місцеве заохочення достворення робочих місць із прийнятною оплатою праці шляхом зниження масштабів корупції та неофіційних платежів, співробітництва з організаціями роботодавців, активізації роботи за генеральною та галузевими тарифними угодами, співробітництва з територіальними громадами, зокрема зміною системи оподаткування.

Розраховувати на помітне зменшення масштабів впливу населення можна тільки за умови підвищення середньої зарплати принаймні до 70–75 % аналогів східноєвропейських країн. Але і тоді налаштованість на еміграцію через високий потенціал збережеться.

Важливою і перспективною є переорієнтація потенційних трудових мігрантів, особливо з сіл та невеликих міст, із зовнішнього на внутрішній ринок праці. Цьому сприятиме, по-перше, будівництво та ремонт дорог, відновлення транспортної мережі. Результатом стане інтеграція локальних ринків праці в єдиний національний чи у низку регіональних. Це дасть можливість мешканцям сіл та невеликих міст жити вдома, а працювати на умовах маятникової міграції у містах із більш розвинутим ринком праці. По-друге, нагальною необхідністю є формування ринку тимчасового і соціального житла. Це забезпечить доступність тимчасової роботи у віддалених поселеннях, передусім молодим людям, які шукають свою професію, свою долю. Нарешті, по-третє, державні інвестиції в будівельну галузь створять сучасні робочі місця і в будівництві, і в дотичних галузях, у випадку дорожнього будівництва також і в готельному, ресторанному бізнесі, обслуговуванні автотранспорту тощо.

Нагально необхідним є поєднання загальних напрямів та заходів, що матимуть на меті зменшення масштабів впливу населення, із специфічними, орієнтованими на конкретні контингенти мігрантів. Скажімо, бажання від'їзду науковців є наслідком не тільки низьких заробітків, а й неприйнятним ставленням з боку влади і суспільства до науки, відсутністю можливостей купувати необхідне обладнання, літературу, брати участь у різноманітних наукових форумах тощо. Для зниження масштабів учбової міграції українські навчальні заклади мають осучаснити навчальні програми, сприяти контактам студентів з потенційними роботодавцями, створити дійсно потужні науково-навчальні центри, забезпечити можливості індивідуальної підготовки та дозвілля, тобто стати реальною альтернативою закордонним інституціям. З огляду на поширення в сусідніх країнах практики безкоштовного навчання іноземців варто

більш системно підійти й до самого існування та вартості контрактної форми навчання в Україні.

Дуже важливим є налагодження систематичної взаємодії з українськими заробітчанами, навіть із тими, хто працює за кордоном вже кілька років і вивезли туди всю свою родину, включно із дітьми та старими батьками. Ці люди переважно все ще відчують себе українцями, зберігають українське громадянство і українську мову. Тому вкрай необхідно підтримувати ці їхні відчуття і допомагати в реалізації, зокрема, шляхом організації навчання дітей в українських школах за українськими підручниками і програмами. Можна сподіватися, що бодай невелика їх частина повернеться до України. Але навіть якщо цього не станеться, ці люди будуть репрезентувати позитивний імідж України за кордоном, що є винятково важливим.

Загалом же видається, що Україна, насамперед, завдяки своєму географічному розташуванню, клімату, природним ресурсам, доброзичливому населенню, достатньо розвиненій інфраструктурі тощо, має всі шанси повторити шлях середземноморських країн, передусім Італії, які упродовж тривалого часу були донорами робочої сили для більш розвинених країн, але потім перетворилися на реципієнтів, при чому стали приймати робочу силу не тільки з бідних країн Азії та Африки, а і з достатньо розвинених і навіть більш заможних країн Європи. Необхідними умовами для цього є наявність конкурентних робочих місць із прийнятними умовами та оплатою праці, політична стабільність в країні і позитивна динаміка рівня та якості життя.

Висновки. Міграційний обмін населенням є невід'ємною складовою процесу глобалізації, і що далі, то більше зростатимуть масштаби зовнішньої міграції, все більше людей житимуть за межами країни свого походження і впродовж життя неодноразово змінюватимуть країну проживання.

Зміна пріоритетів для потенційних мігрантів, зокрема переорієнтація значної їх частини з Росії на європейські країни, є не випадковою і матиме сталий характер. У перспективі і Польща імовірно втратить своє значення головного центру тяжіння українських мігрантів — складна ситуація на ринках праці практично всіх розвинутих країн неминуче спонукатиме їх спрощувати процедури працевлаштування іноземців.

Наразі міграція — і трудова, і, ще більшою мірою, освітня — для значної частини українців виконує функції соціального ліфта, забезпечуючи можливості швидкого підвищення рівня життя і надаючи «перепустку» до ринків праці розвинутих, переважно європейських, країн.

Головним мотивом виїзду більшості українців є, безперечно, надія отримувати значно більшу зарплату. Але економічні чинники завжди діють у певному ментальному середовищі, зокрема реалізованому в конкретному рівні міграційної мобільності. Міграційна мобільність українців (як і поляків, німців, естонців, литовців, ірландців, італійців) є доволі високою на відміну від, наприклад, французів, угорців, болгар. Тому підвищення зарплат до співставного з сусідніми країнами рівня, безперечно, зменшить масштаби поширення міграційних настроїв, але не скасує їх повністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Настрої серед українців-заробітчан. — 01.02.2017 / Соціологічна група «РЕЙТИНГ» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://ratinggroup.ua/research/ukraine/nastroeniya_sredi_ukraincev-zarobitchan.html (дата звернення: 05.07.2018).

2. Кровотечение. Почему украинцы покидают свою страну / Дзеркало тижня; Київський міжнародний інститут соціології [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://zn.ua/project/emigration> (дата звернення: 05.07.2018).
3. Динаміка міграційних настроїв українців. — 03.10.2017 / Соціологічна група «РЕЙТИНГ» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_migracionnyh_nastroeniukraincev.html (дата звернення: 05.07.2018).
4. Міграційні настрої населення України у квітні 2018 року / Київський міжнародний інститут соціології [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=765&page=1> (дата звернення: 05.07.2018).
5. Зовнішня трудова міграція населення України (за результатами модульного вибіркового обстеження) / Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/bl_ztmz-2017.zip
6. Перехід на ринок праці молоді України: результати міжнародного дослідження «School-to-work transition surveys» в Україні у 2013 та 2015 роках / Елла Лібанова, Олександр Цимбал, Олег Ярош та Лариса Лісого; Міжнародне бюро праці. — Женева, МОП, 2016. — 123 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/2016_Zvit_rynok_pratsi.pdf (дата звернення: 05.07.2018).
7. Сприятливе середовище для сталих підприємств в Україні. — Київ, 2017. — С. 58.
8. Профіцит платіжного балансу України істотно зріс у 2017 році : прес-реліз. — 31.01.2018 / Національний банк України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=63075631&cat_id=55838 (дата звернення: 05.07.2018).
9. Стадний Є. Українські студенти за кордоном: факти та стереотипи. — 19.12.2017 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://cedos.org.ua/uk/jsvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-faktyta-stereotypu> (дата звернення: 05.07.2018).
10. Загайало О. Освіта в Польщі як шлях в еміграцію? — 06.11.2015 // Дзеркало тижня [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://dt.ua/EDUCATION/osvita-v-polschi-yak-shlyah-v-emigraciyu_.html (дата звернення: 05.07.2018).
11. Chmielewska I., Dobroczek G., Puzynkiewicz J. A new wave of Ukrainian migration to Poland. — 19.01.2017 // Central European Financial Observer.eu [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://financia-lobserver.eu/poland/a-new-wave-of-ukrainian-migration-to-poland> (дата звернення: 05.07.2018).

REFERENCES

1. Nastroi sered ukraintsiv-zarobitchan [The mood among the Ukrainian-workers]. (2017). Sociological group «RATING». *ratinggroup.ua*. Retrieved from http://ratinggroup.ua/research/ukraine/nastroeniya_sredi_ukraincev-zarobitchan.html [in Ukrainian].
2. Krovotechenie. Pochemu ukraincy pokidajut svoju stranu [Bleeding. Why do Ukrainians leave their country?]. (n.d.). Dzerkalo tyzhnia - Mirror of the week. *zn.ua*. Retrieved from <https://zn.ua/project/emigration> [in Russian].
3. Dynamika mihratsiinykh nastroiv ukraintsiv [Dynamics of migratory sentiment of Ukrainians]. (2017). Sociological group «RATING». *ratinggroup.ua*. Retrieved from http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_migracionnyh_nastroeniukraincev.html [in Ukrainian].
4. Mihratsiini nastroi naselennia Ukrainy u kvitni 2018 roku [Migration attitudes of the population of Ukraine in April 2018]. (2018). Kyiv International Institute of Sociology. *kiis.com.ua*. Retrieved from <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=765&page=1> [in Ukrainian].
5. Zovnishnya trudova mihratsiya naselennya Ukrayiny (za rezul'tatamy modul'noho vybirkovoho obstezhennya) [External labor migration of the population of Ukraine (based on the results of a modular sample survey).] (2017). State Statistics Service of Ukraine. *ukrstat.gov.ua*. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/bl_ztmz-2017.zip [in Ukrainian].
6. Libanova, E., Cymbal, O., Yarosh, O., & Lisogor L. (2016). Perekhid na rynek pratsi molodi Ukrainy: rezultaty mizhnarodnoho doslidzhennia «School-to-work transition surveys» v Ukraini u 2013 ta 2015 rokakh [The transition to the labor market of Ukrainian youth: the results of the international study «School-to-work transition surveys» in Ukraine in 2013 and 2015]. International Labor Office. *idss.org.ua*. Retrieved from http://www.idss.org.ua/monografii/2016_Zvit_rynok_pratsi.pdf [in Ukrainian].

7. *Spryiatlyve seredovyshche dlia stalykh pidpriemstv v Ukraini* [Favorable environment for sustainable enterprises in Ukraine]. (2017). Kyiv [in Ukrainian].
8. Profitsyt platizhnoho balansu Ukrainy istotno zris u 2017 rotsi : pres-reliz [The balance of payments of Ukraine increased significantly in 2017: a press release]. (2018). National Bank of Ukraine. *bank.gov.ua*. Retrieved from https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=63075631&cat_id=55838 [in Ukrainian].
9. Stadnyi, E. (2017). Ukrainski studenty za kordonom: fakty ta stereotypy [Ukrainian Students Abroad: Facts and Stereotypes]. *cedos.org.ua*. Retrieved from <https://cedos.org.ua/uk/jsvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-fakty-ta-stereotypy> [in Ukrainian].
10. Zagaikalo, O. (2015). Osvita v Polshchi yak shliakh v emihratsiiu? [Education in Poland as a way to emigration?]. *Dzerkalo tyzhnia - Mirror of the week. dt.ua*. Retrieved from <https://dt.ua/EDUCATION/osvita-v-polschi-yak-shlyah-v-emigraciyu-.html> [in Ukrainian].
11. Chmielewska, I., Dobroczek, G., & Puzynkiewicz, J. (2017). A new wave of Ukrainian migration to Poland. Central European Financial Observer.eu *financialobserver.eu*. Retrieved from <https://financialobserver.eu/poland/a-new-wave-of-ukrainian-migration-to-poland> [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 05.07.2018.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.27>

УДК 314.74

JEL CLASSIFICATION: J61

О.А. МАЛИНОВСЬКА

д-р наук з держ. управління

старш. наук. співроб., голов. наук. співроб.

Національний інститут стратегічних досліджень

10030, Київ, вул. Пирогова, 7-А

E-mail: Malinovska@niss.gov.ua

МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ТА НАПРЯМИ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ

Однією з типових рис сучасної епохи є наростання масштабів, урізноманітнення видів та напрямів міжнародної міграції. Міжнародні переміщення населення перетворилися на важливий чинник суспільних трансформацій у країнах призначення і походження мігрантів, впливають на міждержавні стосунки. Це зумовило зростання значення міграційної політики як обов'язкової складової діяльності національних урядів, міждержавних об'єднань, всієї світової співдружності. Відповідно посилилася актуальність наукових досліджень міграційної політики, що мають теоретичне і практичне значення. Як і міграцію, міграційну політику вивчають на полідисциплінарній основі. Внаслідок тривалого панівного становища економічної науки в дослідженнях міграції, найбільшого поширення набуло вивчення міграційної політики з позиції політичної економії, де основним питанням є економічні вигоди та втрати від міграції і, звідси, політичні рішення, ухвалені в результаті їх оцінки. Разом з тим, низку теоретичних моделей аналізу міграційної політики застосовують у політології, соціології, міжнародних відносинах. Огляд найпоширеніших із них, поданий у статті, дає підстави для висновку, що всі вони доповнюють одна одну, проте не можуть запропонувати вичерпні пояснення процесу формування міграційної політики та її змісту. Хоча цілісної теорії міграційної політики не існує, наукові підходи, що використовуються в сучасних дослідженнях, дають змогу зробити кілька висновків, які видаються важливими для практичної політики. По-перше, міграційна політика є продуктом політичної системи, а не лише відображенням економічних чи демографічних обставин. По-друге, вона формується не тільки державою, а й іншими суспільними інститутами, бачення яких може відрізнятися. Тому дієва міграційна політика потребує погодження інтересів держави і власне мігрантів, місцевих громад, політичних партій, неурядових організацій тощо. По-третє, оскільки міграція відбувається між двома або й більше державами, погодження інтересів є необхідним також і на міжнародному рівні.

Ключові слова: міграційна політика, теоретичні моделі, напрями аналізу.

Е.А. Малиновская

д-р наук по гос. управлению, старш. науч. сотр., главн. науч. сотр.

Национальный институт стратегических исследований

10030, Киев, ул. Пирогова, 7-А

E-mail: Malinovska@niss.gov.ua

© МАЛИНОВСЬКА О.А., 2018

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2018, № 2 (33): 27–37

МИГРАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ
И НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНОГО АНАЛИЗА

Одной из типичных черт современной эпохи является нарастание масштабов, разнообразия видов и направлений международной миграции. Международные перемещения населения превратились в важный фактор общественных трансформаций в странах назначения и происхождения мигрантов, влияют на межгосударственные отношения. Это обусловило рост значения миграционной политики как обязательной составляющей деятельности национальных правительств, межгосударственных объединений, всего мирового содружества. Соответственно возросла актуальность научных исследований миграционной политики, имеющих теоретическое и практическое значение. Как и миграцию, миграционную политику изучают на полидисциплинарной основе. Вследствие длительного господствующего положения экономической науки в исследованиях миграции, наибольшее распространение получило изучение миграционной политики с позиции политической экономии, где основным вопросом являются экономические выгоды и потери от миграции и, отсюда, политические решения, принятые в результате их оценки. Вместе с тем, ряд теоретических моделей анализа миграционной политики применяют в политологии, социологии, международных отношениях. Обзор наиболее распространенных из них, представленный в статье, дает основания для вывода, что все они дополняют друг друга, однако не могут предложить исчерпывающие объяснения процесса формирования миграционной политики и ее содержания. Хотя целостной теории миграционной политики не существует, научные подходы, используемые в современных исследованиях, позволяют сделать несколько выводов, важных для практической политики. Во-первых, миграционная политика — продукт политической системы, а не только отражение экономических или демографических обстоятельств. Во-вторых, она формируется не только государством, но и другими общественными институтами, видение которых может отличаться. Поэтому эффективная миграционная политика требует согласования интересов государства и собственно мигрантов, местных общин, политических партий, неправительственных организаций. В-третьих, поскольку миграция происходит между двумя или более государствами, согласование интересов необходимо также и на международном уровне.

Ключевые слова: миграционная политика, теоретические модели, направления анализа.

O.A. Malynovska

Dr. Sc. (Public Administration), chief researcher
National Institute for Strategic Studies
10030, Ukraine, Kyiv, Pyrogova str., 7-A
E-mail: Malinovska@niss.gov.ua

MIGRATION POLICY: THEORETICAL APPROACHES AND DIRECTIONS
OF SCIENTIFIC ANALYSIS

One of the typical features of the modern era is the growing scale, the diversification of the types and directions of international migration. International population mobility has become an important factor of social transformations in the countries of destinations and origin of migrants, it has an impact on inter-state relations. This has led to increased importance of migration policy as an obligatory component of the activities of national governments, intergovernmental associations, the entire world community. Accordingly, the relevance of research on migration policy, which has both theoretical and practical significance, has intensified. Like migration, migration policy is studied on an interdisciplinary basis. Due to the long-standing dominant position in the studies of migration of economic science, the researches of the migration policy have become the most widespread from the standpoint of political economy, where the main issues are the economic benefits and losses from migration and, hence, the political decisions taken as a result of their assessment. At the same time, a number of theoretical models of migration policy analysis are used in political science, sociology, and international relations. An overview of the most common of them, presented in the article, gives grounds for the conclusion that all of them complement each other, but can't offer comprehensive explanations of the process of formation of migration policy and its contents. Although the integral theory of migration policy does not exist, the scientific approaches used in current research make it possible to draw some conclusions which appear to be important for practical policy. Firstly, migration policy is a product of a political system, not just a reflection of economic or demographic circumstances. Secondly,

it is formed not only by the state but also by other public institutions whose vision may differ. Therefore, effective migration policy requires the coordination of the interests of the state and the migrants themselves, local communities, political parties, non-governmental organizations, etc. Thirdly, as migration takes place between two or more states, coordination of interests is also necessary at the international level.

Keywords: *migration policy, theoretical approaches, directions of analysis.*

Постановка проблеми. Одним із типових нині глобальних процесів є наростання масштабів міжнародних переміщень населення. Обсяг міграції стрімко збільшується і в абсолютних, і у відносних величинах. За оцінками ООН, у світі нараховується щонайменше 258 млн міжнародних мігрантів, які становлять 3,3 % населення планети. Водночас змінюється склад, характер, спрямованість переміщень. Унаслідок цього вплив міжнародних міграцій на демографічну ситуацію, етнонаціональну структуру населення, соціально-економічний розвиток країн світу, їх міжнародні відносини значно посилюється. Суспільні зрушення, спричинені міграціями, обумовлюють перетворення міграційної політики на обов'язкову складову діяльності національних урядів, міждержавних об'єднань, всієї світової співдружності.

До здобуття незалежності Україна була штучно відокремлена від загальносвітових міграційних процесів. Відкрившись світу наша держава швидко перетворилася на країну-постачальника мігрантів за кордон. Водночас вона приймає мігрантів та біженців, та є транзитною. Це висунуло нагальну потребу розробки міграційної політики держави, адекватної сучасним вимогам, забезпечення законодавчих та адміністративних засобів її реалізації.

За таких умов вивчення сутності та особливостей міграційної політики, аналіз теоретичних надбань у відповідній сфері має як наукове, так і практичне значення, є важливою передумовою обґрунтованого підходу до удосконалення політики держави у царині міграції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження міграційної політики широко представлені в зарубіжній науковій літературі роботами таких науковців як О. Бетс (A. Betts), М. Вайнер (M. Weiner), Е. Мейерс (E. Meyers), Д. Холліфілд (J. Hollifield), А. Золберг (A. Zolberg) та інші. В Україні також були опубліковані численні праці, автори яких В. Євтух (V. Ievtukh), Е. Лібанова (E. Libanova), О. Піскун (O. Piskun), С. Пирожков (S. Pyrozhkov), О. Позняк (O. Pozniak), О. Пятковська (O. Piatkovska), С. Чехович (S. Chekhovich), Б. Юськів (B. Iuskiv) та інші вивчали нагальні міграційні проблеми країни, пропонували своє бачення їх урегулювання засобами державної політики. Разом з тим, роботи українських науковців здебільшого мали практичне спрямування і меншою мірою торкалися теоретичних аспектів проблеми.

Тому **метою цієї статті** є огляд теоретичних підходів та напрямів досліджень міграційної політики, виокремлення певних теоретичних положень, важливих для аналізу міграційної політики України і практики управління міграціями.

Новизна запропонованого матеріалу полягає у систематизації та порівнянні наукових підходів до аналізу міграційної політики, ознайомленні українського читача з результатами різнобічних зарубіжних досліджень у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Наукове осмислення міграційної політики як важливого чинника міграційних процесів відбулося в 1980–1990-ті рр. Великою мірою воно завдячує працям американського вченого А. Золберга. Він слушно зауважив, що всі країни, куди люди бажають в'їхати, зазвичай обмежують в'їзд. Таким чином, саме їх політика визначає, чи здійснюватимуться переміщення населення і, якщо так, якими вони будуть. Це стосується не лише унормованої, а й нелегальної міграції,

адже саме поняття нелегальної міграції виникає і набуває сенсу лише в контексті встановлених державою правил і процедур, які, в разі нелегального прибуття чи перебування, порушуються.

Аналіз міграційної політики різних держав дав А. Золбергу підстави для висновку, що міжнародна міграція є переважно політичним процесом, наслідком організації світу у формі суверенних держав. Вона полягає у переміщенні особи з під юрисдикції однієї держави під юрисдикцію іншої, що призводить до зміни її членства в тій чи іншій політичній спільноті. Відповідно міграційна політика охоплює не лише правила та процедури в'їзду та виїзду через державні кордони (міграційна політика у вузькому розумінні), а й усі аспекти набуття, збереження, втрати чи добровільної відмови від членства в цій політичній спільноті в усіх його аспектах — політичному, соціальному, економічному, культурному [1, с. 81].

Дослідження міграційної політики, як і дослідження міграції, зазвичай відбуваються на двох рівнях — міжнародному та національному. За першого з них міграційну політику розглядають у рамках міжнародної системи, трактуючи її як наслідок невідповідності між потребами глобального ринку і територіально обмеженими державними утвореннями. Отже вона відображає боротьбу між двома групами інтересів: потребами глобальної економіки у широкій пропозиції робочої сили та намаганнями зберегти диференційовані умови оплати праці, соціального забезпечення, культурну однорідність у рамках держави.

Прихильники міжнародного підходу підкреслюють, що ефективність заходів національних держав залежить від чинного міжнародно-правового режиму, а саме міжнародних угод та домовленостей між ними, зокрема, щодо прав людини. Тобто, дії держав обмежені закріпленими у міжнародно-правових документах принципами, правами та обов'язками. Такий підхід, однак, як зазначав К. Коданьоне, дає змогу визначити передусім рамки ухвалення рішень щодо міграції, проте не їх зміст, оскільки, попри декларування більшістю держав світу принципів лібералізму та поваги до прав людини, вони значно відрізняються як щодо їх інтерпретації, так і готовності чи здатності вповні їх дотримуватися [2, с. 17].

Дослідники, які працюють у рамках другого, національного, підходу, вивчають внутрішні чинники формування та еволюції міграційної політики держав, такі як соціально-економічна ситуація, демографічний розвиток, етнічний склад населення та його динаміка тощо. Зазвичай їх розглядають у двох вимірах — загальнодержавному та ситуативно-політичному [3, с. 213].

Загальнодержавний вимір досліджень передбачає вивчення впливу міграційних процесів на соціально-політичне становище держави та ідентичність її громадян, систему внутрішньодержавних відносин, політичну культуру тощо. У центрі уваги контроль над міграційними потоками, встановлення правил в'їзду, виїзду, перебування, тобто державна міграційна політика у вузькому сенсі.

Ситуативно-політичний вимір пов'язаний із дослідженням національної безпеки і загроз, спричинених міграціями. Мігранти та їхні об'єднання розглядаються як політичні актори, які беруть безпосередню участь у політичному житті держави, а також є суб'єктами впливу політичних сил як в країнах походження, так і перебування. У рамках цього виміру вивчають політичні ролі діаспор та транснаціональних соціальних мереж, сформованих завдяки міграції, що на сьогодні відіграють значну роль у країнах перебування і походження, можуть лобіювати інтереси рідної країни, підтримувати певні політичні сили в ній, впливати на електоральний вибір тощо.

Як і міграцію в цілому, міграційну політику вивчають на полідисциплінарній основі. Внаслідок тривалого панівного становища в дослідженнях міграцій економічної науки, найбільшого поширення набуло вивчення міграційної політики з позиції політичної економії, де основним питанням є економічні вигоди та втрати від міграції і, відповідно, політичні рішення, ухвалені в результаті їх оцінки. Аналізуючи міграційну політику в політології найчастіше застосовують плюралістичну, інституційну та неокорпоративістську моделі. Соціологія та психологія зосереджуються на поясненні міграційної політики з позиції національної ідентичності. Галузь міжнародних відносин пропонує такі підходи як реалістичний, ліберальний, конструктивістський. Всі ці теоретичні моделі доповнюють одна одну, хоча жодна з них не здатна забезпечити вичерпної відповіді на запитання щодо чинників формування та змісту міграційної політики держави.

Політекономія зазвичай трактує міграційну політику як похідну від економічних інтересів та економічної ситуації. Як і економічні теорії пояснення міграцій, що фокусуються передусім на економічних чинниках переміщень (неокласична економіка, нова економіка міграції, теорія подвійного ринку праці), політекономія міграції розглядає мігранта як економічного актора, який взаємодіє з іншими економічними акторами, а міграційну політику – як результат узгодження економічних інтересів різних соціальних груп [4].

Помітне місце в політекономії належить марксистським та неомарксистським поглядам, згідно з якими економічні чинники є вирішальними для формування міграційної політики, а політичний процес загалом визначений класовими суперечностями. В центрі уваги передусім трудова міграція. Міграційну політику розглядають як реакцію на флуктуацію економічного циклу та рівня безробіття. Вона спрямована на забезпечення необхідної для капіталу резервної армії праці, з її допомогою здійснюється тиск на місцевих працівників, гальмується зростання їхньої зарплатні, забезпечуються надприбутки працедавців. Використовуючи трудову міграцію капіталісти послаблюють єдність робітничого класу, розбавляючи його чужоетнічними елементами і одночасно провокуючи расизм та ксенофобію. Водночас, оскільки мігранти займають найменш престижні робочі місця, це забезпечує висхідну соціальну мобільність місцевих робітників, які все рідше виконують фізично важкі роботи і все менше відчують свою належність до пролетаріату [5].

Марксистські моделі успішно використовувалися для пояснення нелегальної міграції як стратегії забезпечення легко керованою робочою силою певних сегментів капіталістичного виробництва. Відповідно до них, нелегальна міграція не є наслідком слабкості держави в сфері забезпечення належного імміграційного контролю, а результатом зацікавленості працедавців у дешевих і безправних працівниках. Причому, якщо великі монополії більше зацікавлені в керованості міграційного процесу, дрібні власники, а також такі, які володіють підприємствами з нижчими нормами прибутку, охоче залучають нелегальних мігрантів з метою підвищення за їхній рахунок своїх доходів.

Прибічники неокласичної економіки згодні з марксистами у тому, що міграційна політика прямо залежить від економічної ситуації: під час економічного підйому держави залучають більше іммігрантів, а в період спаду імміграцію обмежують. Вони пояснюють заходи із регулювання міграції позиціями різних економічних акторів, головні з яких – працедавці та профспілки. Перші отримують вигоди від прибуття дешевої робочої сили з-за кордону, другі, як виразники інтересів місцевих працівників, зазвичай в опозиції до неї, оскільки прибуття іноземців може призвести до зменшення заробітної плати і погіршення умов праці.

На основі теорії подвійного ринку праці увагу привертає те, що в індустріально розвинутих країнах ринок праці втрачає гнучкість у результаті зусиль профспілок захистити працівників від його коливань. У відповідь працедавці залучають незахищену трудовим законодавством робочу силу іззовні, формують паралельний ринок праці.

Критики політекономічного підходу до аналізу міграційної політики зазначають, що його прихильники гіперболізують здатність окремих груп до прагматичних та раціональних дій і не пояснюють, чому такі самі групи, наприклад, працедавці чи профспілки, в одних країнах вітають імміграцію, а в інших виступають проти неї. Крім того теорії, які в центрі політичних рішень бачать лише економічні мотиви, виявляються недостатніми для пояснення політики щодо біженців та різних форм переселення для постійного проживання, пов'язаних із зовнішньополітичними чи гуманітарними міркуваннями.

У політологічних дослідженнях міграційної політики поширеною є плюралістична модель, згідно з якою члени суспільства мають інтереси, які прагнуть захистити. Отже, міграційна політика є результатом конкуренції, переговорів та створення коаліцій. Її зміст відображає розподіл влади та впливу різних соціальних елементів суспільства, ступінь їх згуртованості та здатності обстоювати власну політичну лінію. Кожен з них намагається отримати певні вигоди, не беручи до уваги спільні міркування. Це пояснює очевидну нелогічність багатьох рішень, ухвалених у сфері міграції більшістю держав. Ще один важливий висновок із плюралістичної моделі — обрані рішення здебільшого відображають не позицію більшості, а інтереси найактивніших та згуртованих сил, здатних успішно відстоювати свої інтереси. Причому якщо кола, зацікавлені у збільшенні імміграції, такі як працедавці та сформовані завдяки імміграції етнічні меншини, добре мобілізовані, то противники прибуття іноземців, як правило, доволі аморфні. Тому в результаті міграційна політика здебільшого не враховує настрої значної частини населення [6].

На відміну від плюралістичної та економічних моделей, де державному механізму відведено роль відображення та реалізації переважно неполітичних інтересів, в центрі інституційної моделі перебуває держава як організація, що має внутрішні та міжнародні інтереси, виразниками яких є особи, які ухвалюють рішення, а також бюрократія. Разом з тим, держава, уособлена в державних інституціях, боронить передусім власні інтереси, причому вони не обов'язково монолітні, адже у бюрократії, яка представляє різні відомства, вони можуть розрізнятися.

За певних обставин держава здатна нав'язати свої геополітичні інтереси могутнім економічним колам, іншим соціальним акторам. В історії цьому є безліч прикладів. Згадаймо хоча б політику Заходу періоду «холодної війни» щодо біженців із країн Східного блоку, яка була абсолютно ірраціональною з економічної точки зору, проте цілком логічною в координатах геополітичного протистояння. Разом з тим, інституційна модель не може пояснити, чому в одних випадках міграційна політика пов'язується з геополітичними інтересами, а в інших — ні, яким чином держава нав'язує суспільству своє бачення міграційної політики, і з яких причин це вдається не завжди.

Як спробу зняти ці запитання можна оцінити неокорпоративістські моделі, відповідно до яких держава є посередником між соціально-економічними групами, діючи при цьому відповідно до власних інтересів. Приклад такої політики — допуск у країну працівників-мігрантів на основі тристоронніх переговорів між державою, працедавцями і профспілками. Разом з тим, корпоративістський підхід, що розроблявся для досліджень сфери праці та доходів у рамках однієї держави, не завжди

спрацьовує, коли йдеться про міжнародну міграцію, яка за своєю природою є транс-національним явищем.

Спільним для висвітлених підходів є те, що всі вони беруть за основу пояснень міграційної політики інтереси певних груп чи політичних акторів, яким дана політика має служити. При цьому припускається, що визначення цих інтересів та їх носіїв є очевидними. Таким чином, неможливо пояснити те, що залишається поза сферою інтересів певних соціальних кіл, а політика розглядається не як самостійний процес, а як відображення інших за характером суспільних процесів.

Спробою вийти із координат інтересів певних соціальних груп, як пише Е. Мейерс, є пояснення міграційної політики з позиції національної ідентичності [5, с. 1246]. Прихильники такого підходу вважають, що унікальна історія і традиція кожної країни, концепція громадянства, яка в ній панує, поширене в суспільстві розуміння своєї ідентичності є вирішальними для змісту міграційної політики, а національна міфологія – важливим чинником формування ставлення населення до прибулих [7]. Сприйняття чужинців великою мірою залежить від культурної гомогенності чи гетерогенності суспільства і відрізняється в державах, де нації сформовані переселенцями (США, Канада, Австралія), та державах, де носії місцевої культури становлять більшість і проживають поколіннями; в країнах з поліетнічним та моноетнічним складом населення. Мають значення колоніальні зв'язки, а також концепція громадянства: там, де нація розглядається як політична, а не етнічна єдність, ставлення до мігрантів більш толерантне [8].

У рамках такого підходу розвиток та зміни міграційної політики тієї чи іншої держави відображають зміни національної ідентичності, а відмінності у міграційних політиках різних держав обумовлені різним її розумінням. Основним недоліком пояснень міграції з позицій національної ідентичності є неспроможність розтлумачити, чому зовсім різні за історичним досвідом та культурними характеристиками країни формують подібні або й ідентичні міграційні політики, прикладом чого є формування єдиної міграційної політики ЄС.

Взаємозв'язок міграційної та зовнішньої політики вперше акцентував М. Вайнер. По-перше, ставлення держави до міграції часто впливає на її міжнародні відносини, по-друге, правила допуску іноземців на суверенну територію можуть відображати стосунки з країною їхнього громадянства, бути результатом демонстрації своєї позиції чи засобом формування міжнародного іміджу, по-третє, мігранти здатні впливати на міжнародну політику країни і походження, і призначення [9].

У дослідженнях міграційної політики з точки зору міжнародних відносин найпоширенішим є реалістичний (неореалістичний) підхід. Відповідно до нього стосунки між державами зводяться до боротьби між ними за владу і вплив. Держава розглядається як основний актор міжнародних відносин, причому цілком інтегрований і свідомий власних інтересів, серед яких основним є державна безпека. Відповідно, міграційна політика – складова політики держави, спрямованої на збільшення своєї могутності та забезпечення безпеки.

На думку О. Бетса, у рамках реалістичного підходу для розуміння міграційної політики необхідно враховувати кілька гіпотез. По-перше, міграція важлива для держави лише як чинник її безпеки, тому більшість наукових робіт прихильників цього підходу присвячено саме загрозам національній безпеці, у т. ч. терористичній загрозі, що пов'язується з міграцією. По-друге, на міграційну політику впливають конфлікти між державами, які розглядаються як наслідок порушення балансу сили на міжнародній арені. Вони, зокрема, можуть призвести до обмежень пересувань населення,

або, навпаки, їх активізувати [10, с. 25]. Так, зв'язок конфліктів і міграційної політики наочно підтверджений прикладом Ізраїлю, де заохочення імміграції є складовою політики безпеки держави в умовах постійного протистояння з арабським світом.

Крім того, оскільки інтереси держави полягають передусім у посиленні військової могутності, в її діях немає альтруїстичних та етичних мотивів, зокрема, притулок іноземцям надається винятково відповідно до власних інтересів. Саме цим пояснюється позитивне ставлення західних демократій до шукачів притулку з країн східного блоку в період «холодної війни».

Враховуючи егоїстичне прагнення захисту власних інтересів, співпраця між державами у сфері міграції може носити лише обмежений характер і здійснюється переважно тоді, коли держава-гегемон у ній зацікавлена, спонукає до цього слабших союзників і бере на себе більшість витрат.

За реалістичного підходу соціально-економічні інтереси розглядають як підпорядковані, тоді як першочерговими вважають геостратегічні та безпекові. Тому в його рамках важко пояснити рішення держави у сфері міграції, зумовлені, наприклад, підйомом в економіці, що потребує додаткових робочих рук. Так само мало враховується внутрішньополітична ситуація, наприклад, виникнення міжетнічної напруги внаслідок значного припливу чужоетнічного населення. Ще одне проблемне для реалістичного підходу питання — трактування держави як монолітної організації, хоча в її рамках існують різні інституції, діють різні політичні сили, кожна з яких, безумовно, впливає на ухвалення рішень.

Ліберальний підхід пропонує більш оптимістичний погляд на світ. Відповідно до нього економічна взаємозалежність та взаємодія, поширення принципів демократії здатні сприяти розвитку співробітництва і встановленню мирних стосунків між державами. Як і реалісти, ліберали вважають, що в основі поведінки держав лежить захист їх інтересів. Проте, на їхню думку, співпраця відкриває для цього кращі перспективи, ніж протистояння, створюючи можливості для набуття вигод різними сторонами у тривалій перспективі, на відміну від одноразових особистих перемог.

У зв'язку з цим посилюється роль міжнародних організацій, які створюють інфраструктуру співпраці. Вони здатні допомогти державам виявити спільні інтереси, узгодити суперечності і дійти домовленостей, які б відповідали інтересам усіх сторін.

Хоча здебільшого питання міграційної політики залишаються в компетенції національних урядів, проте існують переконливі приклади, коли міграції успішно регулюються на міждержавному рівні. Найбільш показові з них — формування спільної міграційної політики Євросоюзу, а також вироблення єдиних для світу підходів до захисту біженців та надання притулку. Неоліберальний інституціоналізм знайшов прояв також і в ідеях щодо досягнення глобальної домовленості у сфері міграції та біженців на кшталт генеральної угоди з тарифів та торгівлі. Ухвалення на рівні ООН кодексу міграції та притулку заплановано на кінець 2018 року. Держави погоджуються на співпрацю, оскільки вона відповідає їхнім інтересам. Вони готові добровільно виконувати певні вимоги, які випливають із міжнародних домовленостей, тому що позиція аутсайдера може позбавити їх вигод міжнародного співробітництва.

Разом із тим, критики ліберального інституціоналізму справедливо зауважують, що, як і у неореалізмі, міжнародні стосунки розглянуто в рамках цього підходу лише як міждержавні стосунки, а держава сприймається як монолітний актор.

Як спробу інкорпорувати до ліберального підходу до міжнародних відносин внутрішньополітичну сферу можна розцінити модель аналітичного лібералізму. Відповідно до неї національні інтереси держави, які вона обстоює на міжнародній

арені, є відображенням внутрішньої ситуації в ній, зокрема, громадської думки, електоральних настроїв, інтересів окремих соціальних груп, системи ухвалення політичних рішень та основних суспільних цінностей. На думку дослідників, модель аналітичного лібералізму має великий потенціал у поясненні міграційної політики, оскільки рішення держави в цій сфері трактуються, так би мовити, як дворівневі: вони приймаються під впливом міжнародних зобов'язань та загальноприйнятих стандартів, а також внутрішніх політичних обставин [10, с. 29]. Наприклад, прийом єврейських біженців із соціалістичних країн у США відображав позицію країни на міжнародній арені як опонента східному блоку. Однак, під впливом могутнього єврейського лобі він продовжувався й після кардинальних суспільно-політичних змін у Східній Європі та зникнення підстав для надання притулку представникам єврейської етнічної спільноти.

Різновидом такого підходу є підхід, який Д. Холліфільд назвав вбудованим лібералізмом. Оскільки права людини, у т. ч. і права мігрантів, легітимовано на міжнародному рівні, держави, які вважають себе демократичними та ліберальними, не можуть із ними не рахуватися. Наприклад, коли західноєвропейські демократії намагалися призупинити приплив мігрантів в умовах нафтової кризи 1970-х рр., це їм не вдалося: прибуття по лінії возз'єднання сімей та надання притулку продовжувалося. Повага до прав людини впливає на міграційну політику не лише безпосередньо, а й опосередковано, оскільки призводить до лібералізації законодавства щодо громадянства, інших важливих для мігрантів сфер [11].

У рамках неолібералізму існує також глобалізаційна модель, згідно з якою процеси глобалізації становлять серйозний виклик для суверенних держав, які в умовах наростання світової взаємозалежності поступово втрачають здатність контролювати свої території, у т. ч. приплив чи відплив населення. Хоча роль держав лишається значною, проте в умовах глобалізації державні організми зазнають змін, віддаючи частину свого суверенітету на наднаціональний рівень (ЄС, ВТО) та на нижчий рівень, на якому ринок та корпорації відіграють все більш значну роль у регулюванні переміщень населення, передусім робочої сили.

Крім того, міграція є однією з основних ознак, наслідків, а також рушійних сил глобалізації. Тому уряди, які сприяють вільному руху товарів і капіталів, навряд чи зможуть успішно контролювати рух робочої сили, оскільки поєднати ліберальний режим для перших двох основних чинників виробництва із обмежувальним для третього видається мало реальним. Економічна інтеграція, як свідчить приклад ЄС, логічно призводить до вільного руху працівників. Разом з тим, критики застосування глобалізаційної теорії до досліджень міжнародної міграції вказують на те, що її прихильники занадто акцентують на економічних та соціальних чинниках, не надаючи належної уваги політичним.

Конструктивістський підхід, на відміну від неореалістичного і ліберального, базується на тому, що інтереси держав, які є рушіями міжнародних відносин, не є незмінними і здатні трансформуватися в процесі взаємодії між ними. При цьому враховується вплив неурядових акторів як всередині держави, так і на міжнародному рівні. Зокрема, завдяки саме неурядовим організаціям норми поваги до прав людини спочатку набувають ваги всередині держави, а згодом починають впливати також і на міжнародні відносини, зокрема на політику щодо міграції населення та надання притулку. Досить багато прикладів і зворотного процесу: під впливом міжнародних правозахисних організацій прискорюється демократизація, посилюється повага до прав людини всередині країни. Таким чином, не лише прагматичні державні інтереси, а й сфера ідей справляють свій вплив на політику. Причому неурядові організації,

як і міжнародні інституції, не стільки змушують держави рахуватися з цими ідеями, скільки своєю діяльністю сприяють трансформації ставлення держав до відповідних цінностей. Найкрасномовнішим прикладом може служити Конвенція ООН 1951 р. про статус біженців, яка не містить норм щодо санкцій у разі її порушення. Разом із тим, на сьогодні норми Конвенції імplementовано до внутрішнього законодавства більшості держав світу. Зміни у ставленні членів міжнародної спільноти до проблеми біженців відображає також і той факт, що передбачені Конвенцією стандарти все частіше застосовуються й до внутрішньо переміщених осіб, тобто тих, хто вимушено залишив місця попереднього проживання, проте не перетнув державних кордонів і, відповідно, не підпадає під дію міжнародного права, залишаючись під юрисдикцією національних держав [10, с. 33].

За висновком К. Коданьоне, попри суттєві розбіжності, всі теоретичні моделі, що застосовуються для вивчення міграційної політики, є лише варіантами найбільш поширених у науці і пояснюють міграційну політику як концептуально близьку до політики у сфері праці чи зовнішньої політики, відповідають більше конкретним випадкам, ніж забезпечують системне розуміння досліджуваного феномену [2, с. 31].

Пошуку комплексного погляду на міграційну політику може слугувати ідея Е. Мейера, який писав, що міграційна політика є результатом взаємодії різних чинників соціально-економічного і зовнішньополітичного характеру, а також залежить від основних характеристик міграційного потоку і набуває інших рис залежно від того чи йдеться про трудову міграцію, переселенську міграцію, або пошуки притулку. Він називає п'ять соціально-економічних та зовнішньополітичних чинників: стан економіки, інтенсивність та склад міграції, війни, пріоритети зовнішньої політики, співвідношення націоналістичних і ліберальних поглядів у суспільстві [5].

Позиція Е. Мейера, на думку низки дослідників, є наразі найбільш прийнятною для аналізу міграційної політики. Разом з тим, її недолік, як і більшості розглянутих вище аналітичних моделей, полягає у тому, що вона базується переважно на досвіді розвинутих країн, сформована передусім на прикладах країн призначення, а не походження мігрантів.

Висновки. Хоча цілісної теорії міграційної політики не існує, наукові підходи, що використовуються в сучасних дослідженнях, дають змогу зробити кілька висновків, які видаються важливими для практичної політики. Необхідно підкреслити, що міграційна політика є продуктом політичної системи, а не лише відображенням економічних чи демографічних обставин. Важливо також, що її формують не тільки держави, а й інші суспільні інститути, бачення яких може бути іншим. Тому дієва міграційна політика вимагає погодження інтересів держави і власне мігрантів, місцевих громад, політичних партій, неурядових організацій тощо. Оскільки міграція відбувається між двома або й більше державами, погодження інтересів є необхідним також і на міжнародному рівні.

Розуміння механізмів формування міграційної політики важливе для процесу її удосконалення. Тому перед українськими науковцями стоїть завдання осмислення та теоретичного узагальнення вад і здобутків міграційної політики України, створених із метою її реалізації державних інституцій, діяльності неурядових акторів тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Zolberg A. The Matters of State: Theorizing immigration policy // The Handbook of International Migration / Ed. by C. Hirschman, P. Kasinitz, J. DeWind. — NY: Russell State Foundation, 1999. — P. 71–93.

2. Коданьоне К. Миграционная политика как планирование наугад // Мировой опыт миграционной политики: ретроспектива и новейшие тенденции / Под ред. Г. Витковской. — М. : Гендальф, 2004. — С.15–33.
3. Волосенкова Е. Миграционная политика. Управление миграционными процессами / Волосенкова Е., Кабаченко П., Тарасова Е. // Методология и методы изучения миграционных процессов : междисциплинарное учебное пособие / Под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. — М. : Адамант, 2007. — С.213–236.
4. Zogata-Kusz A. Theoretical Perspectives on Immigration Policy and Politics [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.ces.upol.cz/wp-content/uploads/2014/12/ces1_12_zogata.pdf (дата звернення 15.02.2018).
5. Meyers E. Theories of international migration policies — a comparative analysis // International migration review. — 2000. — Vol. 34, — №. 4. — P. 1247–1251.
6. Freeman G.P. Political Science and Comparative Immigration Politics [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.tulane.edu/~dnelson/PEMigConf/Freeman.pdf> (дата звернення 15.02.2018).
7. Stalker P. The Work of Strangers: A Survey of International Labour Migration. — Geneva : International Labour Office, 1994. — 330 p.
8. Money J. Comparative Immigration Policy [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.isacomps.com/info/samples/comparativeimmigrationpolicy_sample.pdf (дата звернення 15.02.2018).
9. Wiener M. On International Migration and International Relations // Population and Development Review. — 1984. — No. 3. — P. 441–455.
10. Betts A. Forced migration and global politics. — Oxford : Willey-Blackwell, 2009. — 216 p.
11. Hollifield J.F. The Politics of International Migration: How Can We «Bring the State Back In»? // Migration Theory: Talking across Disciplines / Ed. by Caroline B. Brettel and James F. Hollifield. — NY : Routledge, 2000. — P. 137–185.

REFERENCES

1. Zolberg, A. (1999). *The Matters of State: Theorizing immigration policy*. The Handbook of International Migration. C. Hirschman, P. Kasinitz, J. DeWind. (Ed.). N.Y. : Russel State Foundation.
2. Kodan'one, K. (2004). Migracionnaja politika kak planirovanie naugad [Migration policy as planning at random]. *Mirovoj opyt migracionnoj politiki: retrospektiva i novejschie tendencii - World experience of migration policy: a retrospective and the latest trends*. G. Vitkovska (Ed.). Moscow : Gendal'f [in Russian].
3. Volosenkova, E., Kabachenko P., & Tarasova, E. (2007). *Migration policy. Migration processes management. Methodology and methods of studying migration processes: interdisciplinary handbook*. Zh. Zayonchkovskaya, I. Molodikova, V. Mukomel (Ed.). Moscow : Adamant [in Russian].
4. Zogata-Kusz, A. (2012). Theoretical Perspectives on Immigration Policy and Politics. *ces.upol.cz*. Retrieved from http://www.ces.upol.cz/wp-content/uploads/2014/12/ces1_12_zogata.pdf
5. Meyers, E. (2000). Theories of international migration policies - a comparative analysis. *International migration review*, 4, 1247-1251.
6. Freeman, G.P. (n.d.). Political Science and Comparative Immigration Politics. *tulane.edu*. Retrieved from <http://www.tulane.edu/~dnelson/PEMigConf/Freeman.pdf>
7. Stalker, P. (1994). *The Work of Strangers: A Survey of International Labour Migration*. Geneva. International Labour Office.
8. Money, J. (n.d). Comparative Immigration Policy. *isacomps.com*. Retrieves from http://www.isacomps.com/info/samples/comparativeimmigrationpolicy_sample.pdf
9. Wiener, M. (1984). On International Migration and International Relations. *Population and Development Review*, 3, 441-455.
10. Betts, A. (2009). *Forced migration and global politics*. Oxford : Willey-Blackwell.
11. Hollifield, J.F. (2000). The Politics of International Migration: How Can We «Bring the State Back In»? *Migration Theory: Talking across Disciplines*. Caroline B. Brettel, James F. Hollifield (Ed.). NY : Routledge.

Стаття надійшла до редакції журналу 19.03.2018.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.38>

УДК 314.12 (477)

JEL CLASSIFICATION: J13

І.О. КУРИЛО

д-р екон. наук, проф.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: iryna.kurilo2017@gmail.com

НАРОДЖЕННЯ ДРУГИХ ТА ТРЕТІХ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ: РЕАЛЬНІ ТА УМОВНІ ПОКОЛІННЯ ЖІНОК

Мета роботи — виявлення закономірностей народжуваності других та третіх дітей в Україні у ретроспективі та сучасних її тенденцій на основі аналізу когортної й календарної народжуваності, в тому числі — у порівнянні з розвинутими європейськими країнами. За даними диференційованих когортних таблиць народжуваності (для поколінь жінок, які народилися з середини до останньої чверті XX сторіччя) досліджено зміни імовірностей народження других і третіх дітей, інтергенетичних інтервалів, накопичених чисел народжень за даними черговостями тощо. На цій основі визначено хронологічні рамки початку трансформації моделі народжуваності за черговістю народження в Україні, особливості динаміки когортної народжуваності за другою й третьою черговостями та її відмінності від такої у різних європейських країнах. Установлено, що частка жінок в Україні, які народили по двоє дітей, стала різко знижуватися починаючи з когорти 1960-х р. н., а тих, які народили трьох дітей — з поколінь жінок, які народились у 1950-х. Когорти українських жінок вирізняються високою імовірністю народження першої дитини та різким зниженням імовірності збільшення сім'ї при переході до наступних (других, третіх) народжень. В Україні у когорт жінок, народжених у 1955–1973 рр., вичерпана плідність за другою черговістю впала, в той час як в досліджених європейських країнах вона лишилась незмінною в умовах зміщення, у молодших когортах, частини других народжень у віковій групі після 35 років. Вичерпана плідність за третьою черговістю у когорт європейських жінок хоч і знизилась, однак наразі також є істотно вищою, ніж в Україні, і це перевищення формується за рахунок більш пізніх народжень третіх дітей. Здійснений аналіз динаміки народження других та третіх дітей у когортах в поєднанні з індикаторами для умовних поколінь за період з початку 1970-х до початку 2000-х рр. дав змогу виявити особливості кон'юнктурних коливань календарних показників народжуваності в Україні й детермінації їх відмінностей від когортних під впливом заходів сімейної й пронаталістської політики 1980-х років та кризових явищ у 1990-х. Охарактеризовано також зміни календарної народжуваності за другою й третьою черговостями за останні десятиріччя та окреслено деякі сучасні пріоритети сімейної політики в Україні.

Ключові слова: народжуваність, черговість народження, календарна та когортна народжуваність за другою й третьою черговістю народження, імовірність народження дитини, інтергенетичний інтервал, накопичені числа других та третіх народжень у когортах, середній вік матері при народженні другої та при народженні третьої дитини.

© КУРИЛО І.О. 2018

И.А. Курило

д-р экон. наук, проф.

Институт демографии и социальных
исследований им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: iryna.kurilo2017@gmail.com

РОЖДЕНИЕ ВТОРЫХ И ТРЕТЬИХ ДЕТЕЙ В УКРАИНЕ: РЕАЛЬНЫЕ И УСЛОВНЫЕ ПОКОЛЕНИЯ ЖЕНЩИН

Цель работы — выявление закономерностей рождаемости вторых и третьих детей в Украине в ретроспективе и современных ее тенденций на основе анализа когортной и календарной рождаемости по соответствующим очередностям, в том числе — по сравнению с развитыми европейскими странами. По данным дифференцированных когортных таблиц рождаемости (для поколений женщин, родившихся с середины до последней четверти XX ст.) исследованы изменения вероятностей рождения вторых и третьих детей, интергенетических интервалов, накопленных чисел рождений по данным очередностям и т. п. На этой основе определены хронологические рамки начала трансформации модели рождаемости по очередности рождения в Украине, особенности динамики когортной рождаемости по второй и третьей очередности и ее отличия от таковой в разных европейских странах. Выявлено, что доля женщин в Украине, которые родили двоих детей, стала ощутимо снижаться начиная с когорт 1960-х г. р., а тех, которые родили троих детей — с поколений женщин, родившихся в 1950-х. Когорты украинских женщин отличаются высокой вероятностью рождения первого ребенка и резким снижением вероятности увеличения семьи при переходе к последующим (вторым, третьим) рождением. В Украине у когорт женщин, родившихся в 1955–1973 гг., исчерпанная плодовитость по второй очередности упала, в то время как в исследуемых европейских странах она осталась практически неизменной в условиях смещения, в младших когортах, части вторых рождений в возрастные группы после 35 лет. Исчерпанная плодовитость по третьей очередности у когорт женщин из европейских стран хотя и снизилась, однако ныне она существенно выше, чем в Украине, и это превышение также формируется за счет более поздних рождений третьих детей. Проведенный анализ динамики рождения вторых и третьих детей в когортах в сочетании с индикаторами для условных поколений за период с начала 1970-х до начала 2000-х гг. позволил выявить особенности конъюнктурных колебаний календарных показателей рождаемости в Украине и детерминации их отличий от когортных под влиянием мер семейной и пронаталистской политики 1980-х годов и последующих кризисных явлений в 1990-х. Охарактеризованы также изменения календарной рождаемости по второй и третьей очередности за последние десятилетия и намечены некоторые современные приоритеты семейной политики в Украине.

Ключевые слова: рождаемость, очередность рождения, календарная и когортная рождаемость по второй и третьей очередности рождения, вероятность рождения ребенка, интергенетический интервал, накопленные числа вторых и третьих рождений в когортах, средний возраст матери при рождении второго и при рождении третьего ребенка.

I.O. Kurylo

Dr. Sc. (Economics), Prof.

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: iryna.kurilo2017@gmail.com

COHORT AND PERIOD FERTILITY BY SECOND AND THIRD BIRTH ORDERS IN UKRAINE

The paper aims to identify fertility patterns by the second and third birth orders in Ukraine, detecting its retrospective and current trends based on the analysis of cohort and calendar fertility in comparison with developed European countries. The study of the parity progression ratios, birth intervals, cumulative cohort fertility rates by the second and third birth orders is based on fertility cohort tables by birth orders (for female cohorts born from mid to last quarters of the 20th century). The analysis results permitted to develop the chronological framework of the fertility-pattern by birth orders in Ukraine and to determine the peculiarities of the cohort fertility by the second and third birth orders and its differences with European countries. The study establishes that the share

of women with two children in Ukraine has been decreasing starting with the 1960s cohorts, and for those with three children has been drastically declining starting with the 1950s cohorts. The cohorts of Ukrainian women are characterized by a high probability of the first birth and a brusque decrease in the likelihood of family growth associated with the next (second, third) births. Completed cohort fertility by the second birth order among the cohorts born between 1955 and 1973 has fallen in Ukraine while in observed European countries this indicator remains stable with a shift of the part of second births to the age group over 35. Completed fertility of the third order in the cohort of European women has declined, but it remains significantly higher than in Ukraine. This difference is due to late third births in European countries. The analysis of the dynamics of cohort fertility by the second and third birth orders in combination with period indicators for the period starting with 1970s to the beginning of the 2000s allowed to demonstrate the peculiarities of the period birth rates fluctuations and determine their differences from cohort rates influenced by the family policy and pronatalist measures of 1980s and by crisis phenomena of 1990s. The changes in the period fertility by second and third birth orders during the last decade are described and current priorities of the Ukrainian family policy are outlined.

Keywords: *fertility, birth order, period and cohort fertility by second and third birth orders, parity progression ratio, birth interval, cumulative cohort fertility rates by second and third birth orders, mean age at second birth, mean age at third birth.*

Постановка проблеми та обґрунтування її актуальності. Серед структурних характеристик народжуваності найбільш значущою в науково-практичному плані є черговість народження дитини, позаяк пронаталістська політика в країнах з сучасною низькою народжуваністю зрештою спрямована саме на досягнення змін в її структурі, насамперед — «на користь» новонароджених другої та третьої черговостей. Наразі й регіональна диференціація народжуваності між країнами європейського простору здебільшого пов'язана саме з відмінностями щодо частоти народження других та почасти третіх дітей.

Структура календарної народжуваності за черговістю народжень є чи не найбільш чутливою до зрушень в умовах життя (як позитивних, так і особливо негативних) та до певних радикальних заходів соціально-демографічної політики. Так, наприклад, в Україні у ході обвального падіння народжуваності в період трансформаційної кризи частка перших дітей серед новонароджених зросла з 1/2 (на межі 1980-х і 1990-х) до 3/5 (у 2001 р.), других — знизилась із понад 1/3 до 29 %; у 2006 р., вже після запровадження вагової одноразової допомоги при народженні дитини, частка первістків стала близькою до 57 %, а других дітей — наблизилась до 1/3. У році максимальної досягнутої у поточному сторіччі народжуваності (2012) частка перших народжень знизилась до 48 %, других — перевищила 36 %. Останніми ж роками окреслились негативні реверсивні процеси в структурі народжуваності за черговістю народження, що відбуваються на тлі соціально-економічної й воєнно-політичної нестабільності в країні та таких змін у пронаталістській політиці, фінансовий «виграш» від яких отримали лише сім'ї, в яких народжуються первістки. Так, у 2014 р. одноразову допомогу при народженні дитини в Україні було підвищено за одночасного скасування раніше чинної диференціації її розміру за черговістю народження (відповідна норма діяла з 2008 р.), так що зросла допомога лише на первістків, а її розмір при народженні другої та особливо третьої й наступних дітей фактично скоротився.

Аналіз наявних досліджень. Незважаючи на інформативність характеристик народжуваності за черговістю народжень у плані «діагностики» результатів пронаталістської політики, формування у суспільстві тієї чи іншої моделі сім'ї, оцінки потреби в дітях та ступеня її задоволення, феномену відкладання народжень тощо, народжуваність за черговостями нині не так часто привертає увагу дослідників-демографів, як, скажімо, сучасний повіковий профіль народжуваності чи ж її поза-шлюбний компонент.

Сучасні демографічні розробки проблематики народжуваності та сімейної політики у зарубіжному європейському просторі пов'язані насамперед з іменами таких дослідників як В. Архангельський (V. Arkhangelskiy), Дж. Бонгаатс (J. Bongaarts), С. Захаров (S. Zaharov), Д. Костова (D. Kostova), Р. Лестаре (R. Lesthaeghe), Я. Парадиш (J. Paradys), Б. Переллі-Харріс (B. Perelli-Harris), М. Потанкокова (M. Potančoková), Т. Соботка (T. Sobotka), В. Станкунене (V. Stankuniene), Л. Тулеймон (L. Toulemon), Т. Фрейка (T. Frejka) та ін., а в Україні — з роботами таких демографів як С. Аксьонова (S. Aksyonova), Б. Крімер (B. Krimer), З. Пальян (Z. Palyan), В. Стешенко (V. Steshenko).

Особливістю основного масиву поточних досліджень рівня та структури народжуваності є те, що вони ґрунтуються переважно на використанні показників, розрахованих для умовних поколінь жінок. Однак результатів аналізу, який спирається лише на індикатори умовного покоління, що акумулюють вплив умов та факторів конкретного календарного періоду, недостатньо для обґрунтованих висновків стосовно сталих змін у структурі народжуваності та особливо — щодо довготривалих ефектів пронаталістської політики.

Систематизовані дослідження народжуваності реальних поколінь на українських матеріалах здійснювала лише знана вітчизняна дослідниця В. Стешенко [1], однак питання про закономірності когортної народжуваності щодо окремих черговостей у цих роботах окремо не ставилось.

Динаміку народжуваності за черговостями народження (на календарних або й когортних даних) у низці публікацій зарубіжних дослідників розглянуто переважно у контексті загальних змін у моделі народжуваності, процесу «постаріння материнства», проблематики відкладання та «компенсації» народжень тощо [2–4]. Є такого роду дослідження і у вітчизняних демографів [5, 6].

В інших публікаціях на вітчизняних матеріалах було проаналізовано зміни в структурі народжуваності за черговостями [7, с. 108–122; 8], однак увагу на закономірностях народження дітей окремих черговостей (другої, третьої або наступних черговостей) не було акцентовано.

Недавніми є дослідження, в яких на соціологічних матеріалах розглянуто фактори, що впливають на імовірність народження другої дитини в європейських країнах [9] та перепони економічного характеру для відповідних дітородних орієнтацій та їх реалізації [10]. Проте вони радше зосереджені на чинниках та соціальній диференціації народжуваності за другою черговістю, аніж на виявленні власне демографічних її закономірностей. У цьому контексті варто згадати також роботу, присвячену оцінці впливу деяких соціально-демографічних факторів на інтенсивність народжуваності за першою й другою черговостями в Болгарії та Росії [11]. Однак у цілому наразі відчувається брак поглиблених демографічних досліджень (надто на вітчизняних матеріалах), присвячених народжуваності за певними черговостями, причому, з огляду на характер сучасних демографічних реалій та потреби формування демографічної політики, найбільш актуальними вони є саме стосовно дітей другої та третьої черговостей народження.

Метою даної роботи є виявлення закономірностей народжуваності других та третіх дітей в Україні у ретроспективі та сучасних її тенденцій на основі аналізу когортної й календарної народжуваності за відповідними черговостями, у тому числі — у порівнянні з розвинутими європейськими країнами. Такий поглиблений аналіз народження других і третіх дітей у когорт та умовних поколінь жінок на вітчизняних матеріалах та із врахуванням міжнародного контексту здійснюється вперше.

Базою для аналізу слугували статистичні дані про народжуваність для умовних поколінь (для календарних років) і реальних поколінь (за роком народження жінок) в Україні та деяких європейських країнах, що містяться в міжнародній Базі даних *Human Fertility Database*, яку підтримує Інститут демографічних досліджень ім. Макса Планка (Німеччина).

Виклад основного матеріалу. Вибіркові соціально-демографічні обстеження останніх десятиліть в Україні засвідчують, що для населення дітородного віку (в тому числі й молоді віком до 35 років) сім'я з двома дітьми залишається найбажанішим варіантом. Так, наприклад, майже половина (48 %) респондентів Всеукраїнського опитування «Молодь України – 2017» заявили, що планують або хотіли б мати двох дітей, при цьому серед жінок цей відсоток дещо вищий, ніж серед чоловіків (51 % проти 45 %) [12, с. 101–102]. Середнє бажане число дітей для сучасної української молоді і наразі трохи перевищує двоє дітей [13, с. 17–18]. Однак при цьому переважна більшість домогосподарств України, в яких проживають неповнолітні діти, представлена однодітними сім'ями: згідно з результатами обстежень умов життя домогосподарств України, у 2017 р. 3/4 сімей з дітьми є однодітними, дещо більше 1/5 мають двох дітей, незначна решта – трьох і більше дітей.

Навіть за превалювання орієнтації на дводітну сім'ю зважитись на народження другої дитини шлюбним парам в Україні зазвичай важче, аніж на народження первістка. Цю особливість дітородної поведінки підтверджують показники імовірності збільшення сім'ї на чергову дитину, які використовуються в когортному аналізі народжуваності. Наприклад, в усіх когортах жінок України, які народились після Другої світової війни і нині вже завершили дітородний період життя (жінки 1945–1963 років народження) імовірність народження першої дитини коливалась від 0,92 до 0,97, другої – від 0,65 до 0,72, третьої – від 0,26 до 0,30. Зазначимо, що у відповідних когортах жінок із північно- та західноєвропейських країн імовірності появи первістків та других дітей відрізняються між собою не так суттєво (при цьому ймовірність народження першої дитини в цих країнах нижча ніж в Україні, а другої – вища, порівняно з українською), однак з переходом до третьої черговості імовірність збільшення сім'ї у них теж знижується доволі істотно. Так, наприклад, імовірність народження первістка у когортах шведських жінок, які народились у першій половині 1960-х років, становила у середньому 0,86, другої дитини – 0,84, а третьої – 0,40; для тих же когорт жінок із Нідерландів ці ймовірності становили 0,82; 0,80 та 0,36 відповідно.

Згідно з результатами когортного аналізу, в Україні з плином часу як імовірність збільшення однодітної сім'ї (тобто імовірність народження *другої* дитини), так і дводітної сім'ї (за рахунок народження *третьої* дитини) переважно зменшувалась. Максимальною імовірністю народження другої дитини була саме у когортах жінок 1954–1957 рр. народження, мінімальною ж вона виявилась у тих, хто народився вже після 1962 р. Локальний мінімум ймовірності появи третьої дитини співпадає з таким щодо другого малюка, а максимум зафіксовано у поколінь жінок, народжених ще наприкінці війни. Більш систематизоване уявлення про динаміку згаданих імовірностей за період дітородної діяльності доступних для дослідження когорт жінок (1944–1963 р. н.) в Україні дають показники, наведені в табл. 1.

Скорочення інтергенетичних інтервалів з підвищенням дітності жінок є ще одним відображенням тієї особливості, згідно з якою малодітним (зокрема, одnodітним) важче зважитись на народження другої (третьої) дитини, аніж середньо- та багатодітним сім'ям на народження дитини наступної черговості. Показово, що саме перший інтергенетичний інтервал (тобто період між народженням

Таблиця 1. Середні темпи зростання (+) / зниження (–) імовірностей народження дітей різних черговостей в послідовних когортах жінок 1944–1963 років народження в Україні, %

Когорти, р. н.	Черговість народження		
	перша	друга	третя
1944–1948	+2,0	–1,2	–3,9
1949–1956	–0,9	+0,6	–0,7
1957–1963	+0,0	–1,6	–2,2

Джерело: розрахунки за Human Fertility Database (HFD).

першої й другої дитини), згідно з когортними таблицями народжуваності в Україні для всіх поколінь (починаючи з жінок 1944 р. народження і до народжених на початку 1970-х), є помітно більшим, ніж усі наступні. Так, наприклад, для жінок, які народились у 1973 р., по досягненні ними віку 40 років перший інтергенетичний інтервал становив майже 5,3 року, водночас інтервал між другими й третіми народженими ними до цього часу дітьми – 3 роки, наступний же інтергенетичний інтервал – 1,2 року тощо.

Тривалість інтергенетичних інтервалів в Україні можна визначити і за даними Мультиіндикаторного кластерного обстеження домогосподарств (МІКС-2012 р.) щодо розподілу пологів другої й вищих черговостей. Його результати підтверджують, що зі збільшенням черговості народження зменшується інтервал між попереднім і наступним народженням дітей. Так, медіанне число місяців із моменту попередніх пологів у випадках народження других та третіх дітей становило 66 місяців, а у випадках народження четвертих і наступних дітей було вдвічі меншим – 32 місяці [14, с. 101–102].

Згідно з авторськими розрахунками за когортними таблицями народжуваності, *вне-сок накопичених чисел народжених різних черговостей у вичерпану народжуваність* жінок різних когорт в Україні коливався у таких межах: для перших народжень – від 49,5 % (у жінок 1944 р. н.) до 55–56 % – у тих, які завершують дітородний період зараз (жінки 1965–1966 р. н.), для дітей *третьої черговості* – від майже 10 % до 7 % у вищезгаданих когортах відповідно, а щодо дітей *другої черговості* – від 33 % для жінок, народжених у середині 1960-х, до 36,5 % – для тих, хто народився у середині 1950-х рр.

Частка жінок, які до кінця дітородного віку народили у підсумку по двоє дітей, в Україні стало й доволі різко знижується починаючи з когорт 1960-х р. н., а тих, які народили трьох дітей – і помітно раніше, але не так швидко, як дводітних (рис. 1). Натомість в Україні у цих послідовних поколіннях жінок неперервно і доволі швидко, порівняно з іншими європейськими країнами, підвищувалась частка одnodітних. У цілому ж серед жінок, які народилися вже з початку 1960-х рр., багатодітність (навіть у вельми помірному варіанті – наявності трьох або більше дітей) стала зовсім нетиповою: в цих когортах багатодітною зрештою стала у середньому лише одна з кожних дев'яти або десяти жінок.

Всупереч розхожій думці про те, що традиційна сім'я з її начебто невід'ємною схильністю до багатодітності в Україні почала трансформуватися пізніше, ніж у розвинутих країнах Європи, насправді вже покоління українських жінок 1950-х р.н. вирізнялися з-поміж своїх ровесниць із різних європейських країн підвищеною часткою одnodітних жінок та значно нижчою тих, які стали багатодітними матерями. При цьому відмінності між Україною та обраними для порівняння європейськими країнами, зокрема щодо поширеності одnodітності, а також частки жінок з трьома дітьми (рис. 1) збільшувались із кожною наступною когортою жінок.

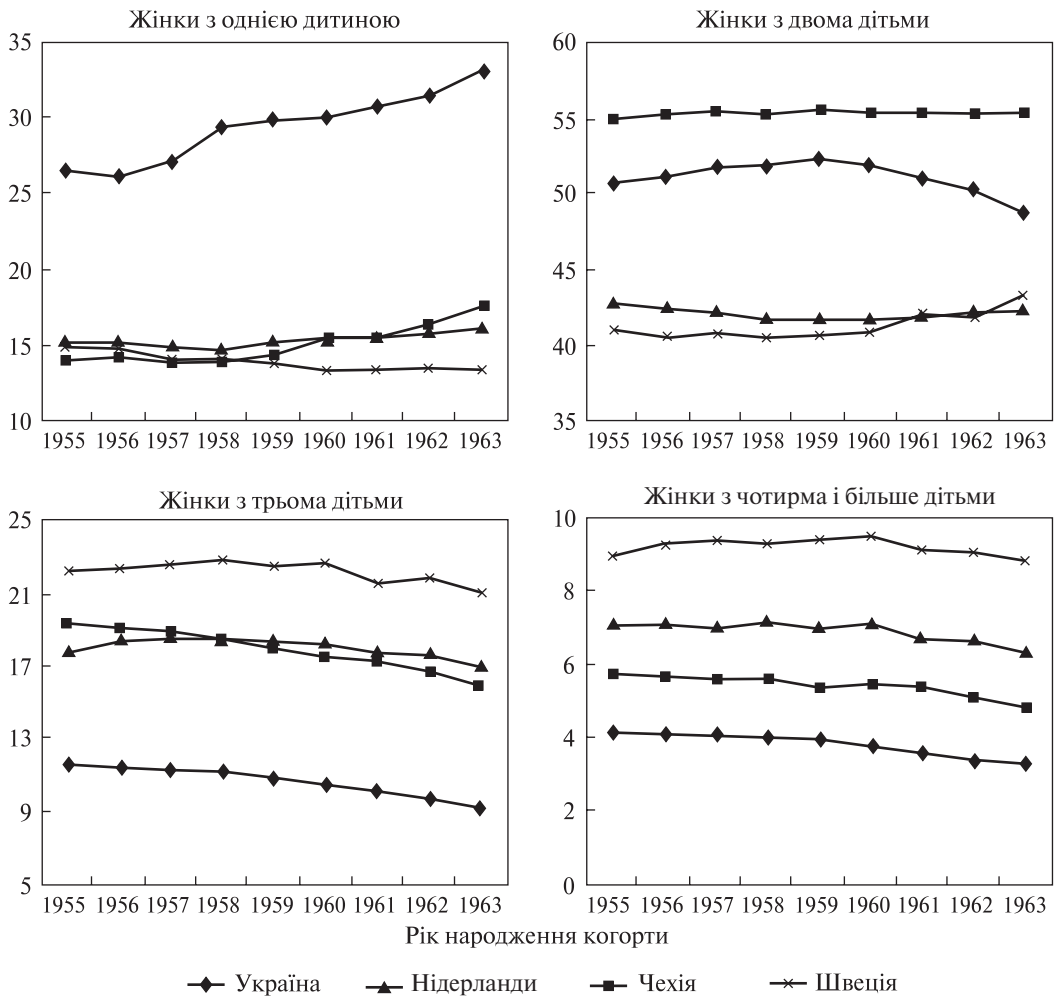

Рис. 1. Частка жінок, які народили різне число дітей за дітородний період життя, у когортах 1955–1963 р. н. в Україні та деяких інших європейських країнах, %.

Джерело: за даними HFD.

Близький до вичерпаної плідності показник накопиченого числа других дітей, народжених жінками до 40 років, засвідчує, що зниження частоти других народжень в Україні відбувалось і у наступних поколіннях – 1964–1973 років народження (рис. 2). Так, наприклад, накопичена народжуваність за другою черговістю до віку 30 років у поколінь, які народились в першій третині 1970-х років, є майже вповнину нижчою, ніж у жінок 1960 року народження. Співвідношення ж накопичених чисел других дітей до віку 40 років у жінок 1972–1973 р. н. з відповідним числом, досягнутим жінками 1960–1961 р. н., становило у середньому 65 %.

Як засвідчує порівняння вікових особливостей народжуваності других дітей у когортах жінок України й Швеції, у шведок, народжених після першої третини 1960-х років, теж має місце зниження накопиченої народжуваності за цією черговістю, але лиш у молодих вікових групах: переважно – до 30 років, а у поколіннях, народжених

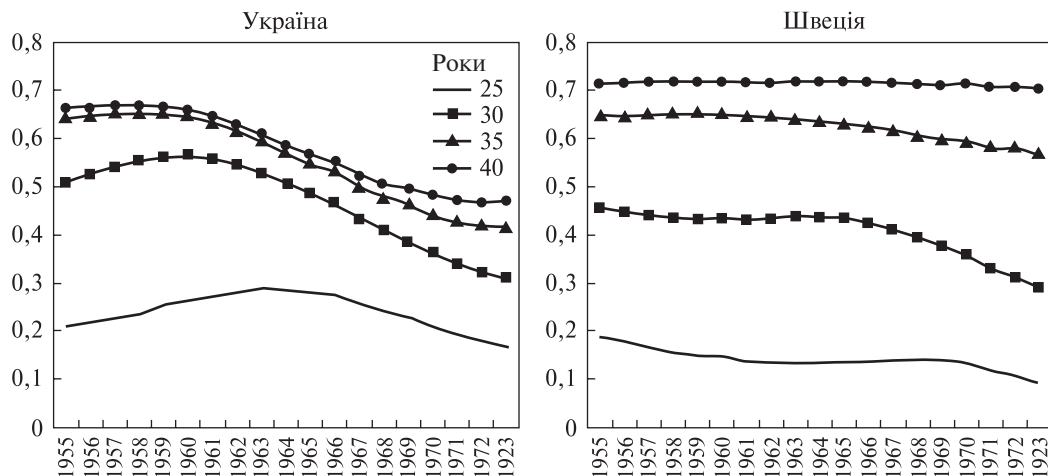

Рис. 2. Накопичені числа народжених других дітей до певного віку в жіночих поколіннях 1955–1973 р. н. в Україні та Швеції, дітей на жінку

Джерело: за даними HFD.

наприкінці 1960-х — початку 1970-х рр. — до 35 років. Однак «підсумкова» когортна крива накопичених чисел народжень демонструє характерне для шведських жінок своєрідне «надолужування» народжень других дітей після 35 років, так що зрештою вичерпана плідність шведок за другою черговістю лишається практично незмінною для різних когорт жінок, народжених у 1955–1973 рр. У той же час в Україні вона впала, а розрив у відповідних когортних показниках з країнами північної (Швеція) та західної (Нідерланди) Європи відчутно збільшився. При цьому середній вік матері при народженні другої дитини (для народжень до віку 40 років) в останніх із досліджуваних нами когорт українських жінок становив 27,5–27,7 року, в Швеції він був на три роки вищим, у Нідерландах — більш ніж на 3,5 р. вищим. Показово, що перший інтергенетичний інтервал у когорт українських жінок 1972–1973 р. н. (пік дітородної активності яких припав на середину — другу половину 1990-х років) виявився у середньому вдвічі більшим, ніж у відповідних когортах жінок з досліджуваних європейських країн (Швеція, Нідерланди) і при цьому лише на третину більшим, ніж у когортах жінок Чехії¹.

Загальний довготривалий тренд скорочення щодо третіх народжень (за накопиченим числом дітей, народжених у когортах до 40 років), в Україні набув сталого характеру ще з початку 1950-х. Найістотнішим було падіння когортної народжуваності за третьою черговістю у молодому віці. Так, накопичена народжуваність за третьою черговістю до віку 30 років у покоління жінок, які народились у першій третині 1970-х років, виявилась вдвічі нижчою, ніж у жінок 1956–1957 р. н., майже таким (1,9 раза) є співвідношення показників для цих же когорт до віку 35 років. Накопичена ж народжуваність за третьою черговістю до 40 років у останніх когортах (1972–1973 р. н.) нижча за ту, яка зафіксована для жінок, народжених у середині 1950-х рр., у півтора рази, при цьому саме згадані останні когорти в Україні демонструють деяке підвищення вичерпаної плідності за рахунок третіх народжень у віці 35–40 років (рис. 3).

¹ Останні, очевидно, теж певної мірою відкладали у цей календарний період народження дітей другої та третьої черговостей «до кращих часів».

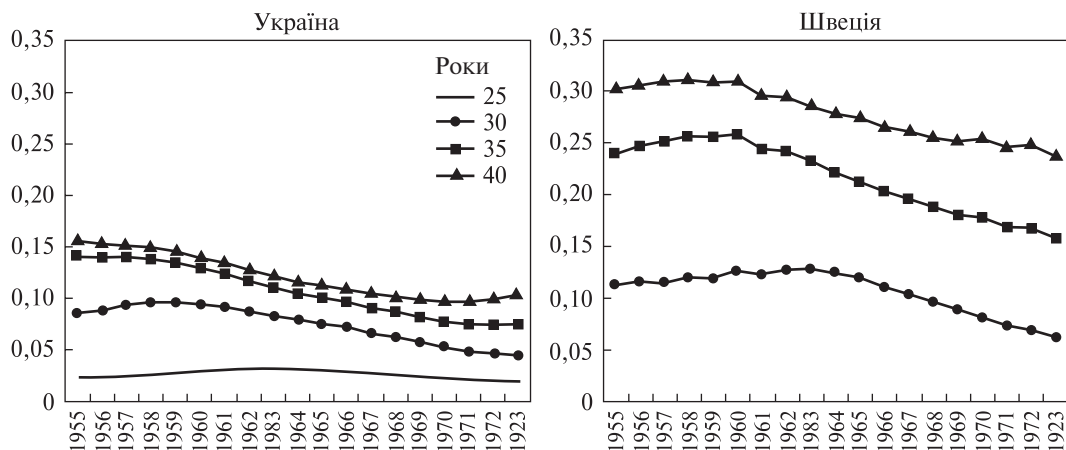

Рис. 3. Накопичені числа народжених третіх дітей до певного віку в поколіннях жінок 1944–1973 р. н. в Україні та Швеції, дітей на одну жінку

Джерело: за даними HFD.

За подібності основних рис динаміки когортної народжуваності за третьою черговістю в Україні та Швеції, відповідний рівень вичерпаної плідності шведок в когортах, які наразі завершують дітородний період, лишається істотно вищим, ніж українських жінок, причому це перевищення формується за рахунок порівняно пізніх народжень третіх дітей. Зрештою середній вік матері при народженні третьої дитини в когортах жінок Швеції та Нідерландів у середньому на 2–3 роки вищий, при цьому відповідний інтергенетичний інтервал майже вдвічі менший, ніж в Україні. Варто зазначити при цьому, що короткі інтервали між народженнями в Швеції зарубіжні дослідники пов'язують також зі специфікою сімейної політики (зокрема, термінами надання та високим рівнем оплати батьківської відпустки), за якої народження наступної дитини з незначним часовим лагом дає змогу практично уникнути зниження доходу в період між народженнями. Відповідний феномен навіть отримав влучну назву «премія за швидкість» (*speed-premium*) [15].

Аналіз динаміки когортної народжуваності за другими та третіми черговостями в нашій країні у поєднанні з відповідними календарними показниками за період з початку 1970-х до початку 2000-х років (рис. 4, 5) дає змогу виявити особливості кон'юнктурних коливань показників для умовного покоління й детермінації їх відмінностей від когортних тенденцій під впливом заходів сімейної й пронаталістської політики, екстраординарних суспільно-економічних подій тощо. Так, на динаміку згаданих показників за аналізований період як щодо других, так і третіх народжень суттєво вплинули, по-перше, заходи пронаталістської політики, запроваджені у першій половині 1980-х років, які зумовили кон'юнктурний підйом відповідних календарних кривих (рис. 4, 5) та, по-друге, умови кризи перехідного періоду, що супроводжувалась «обвалом» календарної народжуваності за суттєвого, однак не настільки різкого падіння когортної народжуваності за другою й третьою черговістю. Внаслідок цього посилилась дивергенція показників для реальних та умовних поколінь: когортні показники на доволі тривалий період істотно перевищили календарні (особливо щодо других народжень).

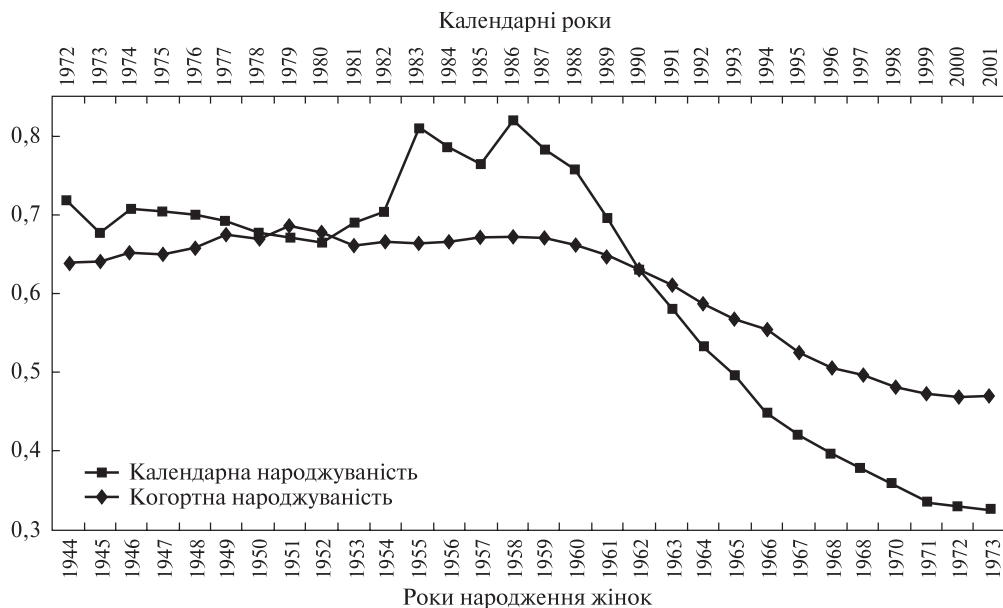

Рис. 4. Когортний показник сумарної народжуваності за другою черговістю у віці 40 років для жінок 1944–1973 р. н., з лагом в 28 років, показник сумарної народжуваності (другі діти) для умовних поколінь до віку 40 років, дітей

Джерело: за даними HFD.

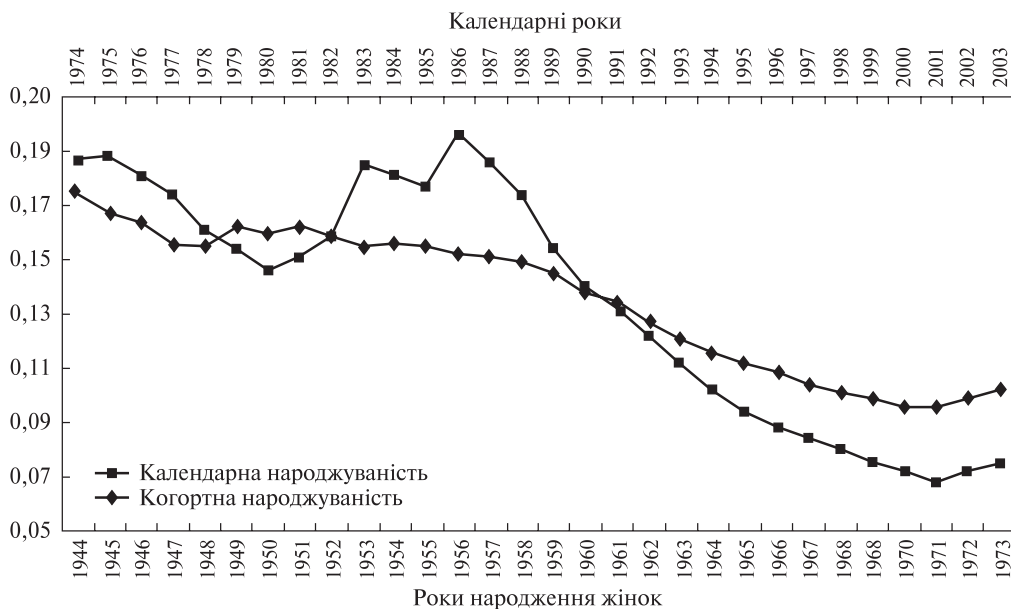

Рис. 5. Когортний показник сумарної народжуваності за третьою черговістю у віці 40 років для жінок 1944–1973 р. н., з лагом в 30 років, показник сумарної народжуваності (треті діти) для умовних поколінь до віку 40 років, дітей

Джерело: за даними HFD.

Співвідношення показників для послідовних когорт віддзеркалює ситуацію, за якої когорти молодших жінок у кризові 1990-ті могли відкласти народження других (або й третіх) дітей «до кращих часів» та при цьому частина старших жінок дітородного віку, які мали первістка, у цей період відмовилась від народження другої/третьої дитини².

У новому ж сторіччі відкладання народжень других-третіх дітей «поступилося місцем» підвищенню народжуваності за досліджуваними черговостями, котре позначилось на динаміці календарних індикаторів вже з початку 2000-х рр.. Це мало місце як в Україні, так і в інших країнах центральної й східної Європи, де в 1990-ті відбувся різкий спад дітородної активності під впливом кризових подій перехідного періоду (рис. 6).

У цілому ж, при порівняннях календарної народжуваності в Україні та інших європейських державах за тривалий період (понад 50 останніх років) насамперед привертають увагу: універсальність зниження сумарної народжуваності як за третьою, так і за другою черговістю народження; порівняно більш еволюційний характер динаміки календарної народжуваності за другою черговістю у розвинутіших країнах (Нідерланди, Швеція), ніж у Чехії й Україні, де значна амплітуда коливань відповідних показників пов'язана з періодичним впливом тих чи інших демополітичних заходів³, або ж кризових подій, до яких частота других народжень у цей історичний період виявилась найбільш «чутливою».

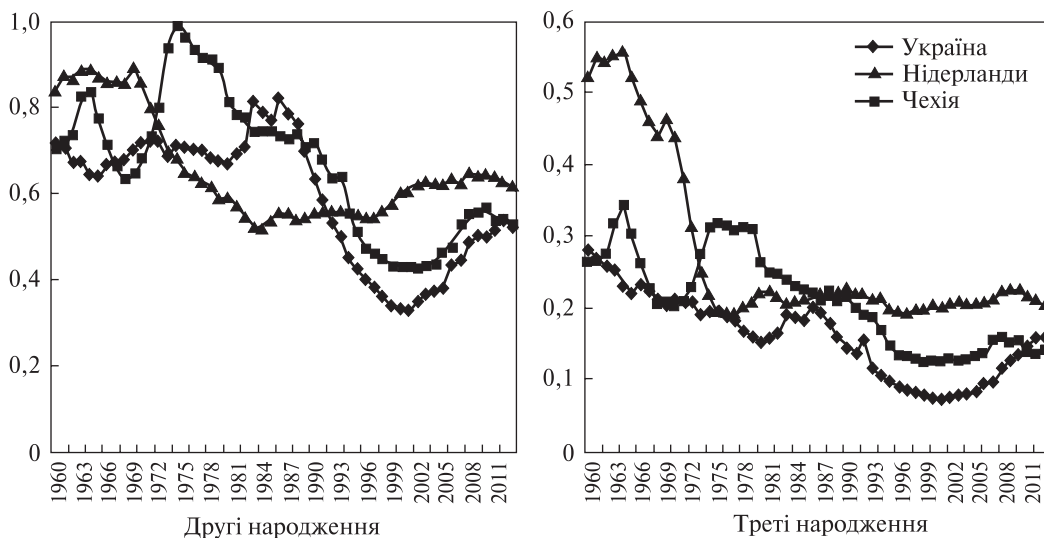

Рис. 6. Сумарні показники народжуваності за другою та третьою черговостями в умовних поколіннях жінок України, Нідерландів та Чехії у 1960–2013 рр., дітей на жінку

Джерело: за даними HFD.

² Докладніше специфіку феномену відкладання народжень в Україні буде висвітлено в матеріалі, який готується до публікації в наступному номері журналу.

³ Про пронаталістську політику в Чехії на початку 1970-х рр. див. [16].

Показовим у контексті реагування на пронаталістські «втручання» в нашій країні є й новітнє прискорення темпів зростання календарної народжуваності за досліджуваними черговостями та її внеску в сумарну народжуваність під впливом заходів демографічної політики: вагомого зростання одноразової допомоги при народженні дитини (запроваджено з 2005 р.) та введення її суттєвої диференціації за черговістю народження (з 2008 р.). Видається, що робити обґрунтовані висновки щодо наслідків подальших змін вектора сімейної політики в Україні (з 2014 р.) навіть на календарну народжуваність ще рано, хоча відповідні табличні показники для України засвідчують вже у 2015–2016 рр. скорочення народжуваності за другою і третьою черговістю та внеску цих народжень.

Тим більше недостатньо надто коротких динамічних рядів для «діагностики» можливого впливу пронаталістських заходів останнього десятиріччя на народжуваність других і третіх дітей у реальних поколінь українських жінок. Так, за інформаційно доступним «пороговим» когортним індикатором можна лише наближено констатувати, що у когортах жінок 1974–1976 р. н. накопичене число *других дітей* до віку 35 років виявилось менш ніж на 10 % вищим, ніж в останній дослідженій когорті жінок (1973 р. н.), а у народжених в 1977–1978 рр. – у середньому на 10,5 %, тобто компенсація відкладених других народжень у когортному вимірі виражена порівняно слабо. Відповідні ж показники щодо третіх дітей вказують на те, що в цьому випадку ступінь компенсації помітно посилювався від покоління до покоління, наскільки це можна було відстежити на основі когортного динамічного ряду (1974–1978 р. н.).

Таблиця 2. Основні показники календарної народжуваності за другою та третьою черговістю народження в Україні у 2002–2013 рр.

Рік	Сумарний коефіцієнт народжуваності за черговістю, дітей на жінку		Середній вік народження дитини даної черговості, років		Внесок народжень черговості у сумарну народжуваність, %	
	другі діти	треті діти	другі	треті	другі	треті
2002	0,348	0,075	27,62	30,33	30,9	6,7
2003	0,365	0,077	27,90	30,57	31,2	6,6
2004	0,373	0,079	28,16	30,77	30,7	6,5
2005	0,381	0,083	28,37	30,87	31,6	6,9
2006	0,433	0,094	28,46	30,95	33,3	7,2
2007	0,444	0,097	28,60	31,05	33,0	7,3
2008	0,486	0,115	28,72	31,10	33,6	8,0
2009	0,502	0,126	28,82	31,18	34,4	8,6
2010	0,499	0,133	28,82	31,18	34,9	9,3
2011	0,515	0,145	28,93	31,24	35,3	9,9
2012	0,536	0,157	28,99	31,30	35,0	10,3
2013	0,527	0,158	29,02	31,30	35,0	10,5

Джерело: дані HFD та розрахунки за ними.

Висновки. У сучасному європейському демографічному просторі диференціація рівня та структури народжуваності визначена здебільшого відмінностями щодо ймовірностей народження дітей *другої* та почасти *третьої* черговостей, на заохочення народження яких і спрямована сімейно-пронаталістська політика низки країн. Поглиблений аналіз процесів народження других та третіх дітей у когорт та умовних поколінь українських жінок дав змогу виявити їх певні особливості. Покоління українських жінок вирізняються високою ймовірністю народження первістка, після чого ймовірність чергового (другого) народження падає з подальшим доволі відчутним зниженням ймовірності збільшення сім'ї й при переході до третьої дитини. Тож за підвищеної, порівняно з країнами північної й західної Європи, ймовірності появи першої дитини в Україні, ймовірність збільшення сім'ї за рахунок чергових (*других, третіх*) народжень стала нижча.

Свого часу суттєві зміни в моделі народжуваності за черговістю народження в Україні «започаткували» покоління жінок, які народились у другій половині 1950-х та у 1960-ті рр.: частка жінок, які народили у підсумку по двоє дітей, стала різко знижуватися починаючи з когорт 1960-х років народження, а тих, які народили *трьох*, від когорти до когорти знижувалась не так швидко, однак ще починаючи з поколінь, які народились у 1950-х. Вже покоління українських жінок-п'ятдесятниць вирізнялися з-поміж своїх ровесниць із різних європейських країн підвищеною часткою одностітних жінок та значно нижчою часткою тих, які мали *трьох* або більше дітей. Відмінності між Україною та обраними для порівняння європейськими країнами щодо поширеності одностітності, а також частки жінок з трьома дітьми збільшувались із кожною наступною когортою жінок.

Якщо вичерпана плідність в Швеції або ж Нідерландах за другою черговістю народження лишається практично незмінною для когорт жінок, народжених у 1955–1973 рр. за рахунок своєрідного «надолужування» народжень других дітей після 35 років (у когортах більш пізніх років народження), то в Україні за ці ж роки когортна народжуваність за *другою черговістю* відчутно впала, при цьому *середній вік матері при народженні другої дитини* в останніх із досліджуваних когорт українських жінок на 3 – 3,5 роки нижчий, ніж у розвинутих європейських країнах. За подібності основних рис динаміки когортної народжуваності за *третьою черговістю* в Україні та цих країнах, рівень вичерпаної плідності жінок із держав північної й західної Європи за даною черговістю лишається істотно вищим, ніж українських жінок, причому це перевищення формується за рахунок порівняно пізніх народжень *третіх* дітей.

Аналіз динаміки когортної народжуваності за *другими та третіми черговостями* в Україні в поєднанні з календарними її індикаторами за період з початку 1970-х до початку 2000-х років дав змогу виявити особливості кон'юктурних коливань показників для умовного покоління й детермінації їх відмінностей від когортних тенденцій впливом заходів сімейної й пронаталістської політики 1980-х років та більш пізніх кризових явищ перехідного періоду.

При порівняннях власне календарної народжуваності в Україні та інших європейських державах за тривалий період привертає увагу універсальність зниження сумарної народжуваності як за третьою, так і за другою черговістю народження та порівняно більш еволюційний характер динаміки календарної народжуваності за другою черговістю у розвинутих країнах (Нідерланди, Швеція), ніж в Україні.

У зв'язку з вищевикладеним маємо, по-перше, вказати на актуальність подальших досліджень, пов'язаних із вивченням довгострокового впливу заходів прона-

талістської політики та наслідків екстраординарних соціально-економічних подій на народжуваність реальних та умовних поколінь в Україні та, по-друге, констатувати необхідність посилення орієнтації сучасної сімейної й пронаталістської політики в нашій країні на підтримку сімей з двома-трьома дітьми, насамперед у контексті покращення їх добробуту (з огляду на підвищений рівень бідності цих сімей) та сприяння у вирішенні житлових проблем.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Стешенко В.С.* Когортна народжуваність і плідність жінок України // Демографічні дослідження. — 2003. — Вип. 25. — С. 9–33.
2. *Zeman K., Beaujouan É., Brzozowska Z., Sobotka T.* Cohort fertility decline in low fertility countries: Decomposition using parity progression ratios // *Demographic research.* — 2018. — Vol. 38, article 25. — P. 651–690. — doi: <https://doi.org/10.4054/DemRes.2018.38.25>
3. *Neels K. and Wachter D.* Postponement and recuperation of Belgian fertility how are they related to rising female educational attainment // *Vienna Institute of Demography (VID) of the Austrian Academy of Sciences in Vienna.* — 2010. — Vol. 8 (1). — P. 77–106.
4. *Фрейка Т., Захаров С.В.* Эволюция рождаемости в России за полвека: оптика условных и реальных поколений // Демографическое обозрение. — 2014. — Т. 1, № 1. — С. 106–143.
5. *Аксёнова С.Ю.* Черговість народжень у матерів середнього і пізнього репродуктивного віку / С.Ю. Аксёнова // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 3 (25). — С. 64–74. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2015.03.064>
6. *Крімер Б.О.* Демографічні результати запровадження допомоги при народженні дитини / Б.О. Крімер // Демографія та соціальна економіка. — 2013. — № 1. — С. 37–46. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2013.01.037>
7. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. — К. : АДЕФ-Україна, 2008. — 288 с.
8. *Курило И.* Рождаемость по очередности рождения в Украине: структурные сдвиги последнего пятнадцатилетия // Conferința Internațională științifico-practică «Creșterea Economică în Condițiile Globalizării». — Ediția a XII-a «Sesiunea Științifică Dinamica Populației și Calitatea Potențialului Uman», 12–13 octombrie, 2017. — Chișinău, 2017. — P. 75–81.
9. *Bavel J.V. and Rózańska-Putek J.* Second birth rates across Europe: interactions between women's level of education and child care enrolment // *Vienna Yearbook of Population Research.* — 2010 — Vol. 8. — P. 107–138.
10. *Fiori F., Graham E., Rinesi F.* Economic reasons for not wanting a second child: Changes before and after the onset of the economic recession in Italy // *Demographic research.* — 2018. — Vol. 38, article 30. — P. 843–854. — doi: <https://doi.org/10.4054/DemRes.2018.38.30>
11. *Spielauer M., Koytcheva E., Kostova D.* First and second births in first and second unions: a decomposition of fertility decline in Bulgaria and Russia since the 1989 economic and political transition. — MPIDR Working Paper, WP-2007-001: 19.
12. Українське покоління Z: цінності та орієнтири (Результати загальнонаціонального опитування). — Київ, 2017. — 135 с.
13. Цінності української молоді (Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді). — Київ, 2016. — 89 с.
14. *Ukraine: Multiple Indicator Cluster Survey (Final Report).* — Kyiv, 2013. — 427 p.
15. *Andersson G., Hoem J.M., Duvander A-Z.* Social differentials in speed-premium effects in childbearing in Sweden // *Demographic research.* — 2006. — Vol. 14, article 4. — P. 51–70.
16. *Sobotka T., Štátná A., Zeman K., Hamplová D., Kantorová V.* Czech Republic: A rapid transformation of fertility and family behaviour after the collapse of state socialism // *Demographic research.* — 2008. — Vol. 19, article 14. — P. 403–454.

REFERENCES

1. *Steshenko, V.S.* (2003). Kohortna narodzhuvaniist i plidnist zhinok Ukrainy [Cohort fertility and fertility of women in Ukraine]. *Demohrafichni doslidzhennia - Demographic research*, 25, 9-33 [in Ukrainian].

2. Zeman, K., Beaujouan, É., Brzozowska, Z., & Sobotka, T. (2018). Cohort fertility decline in low fertility countries: Decomposition using parity progression ratios. *Demographic research*, 38, 25, 651-690. - doi: <https://doi.org/10.4054/DemRes.2018.38.25>
3. Neels, K. & Wachter, D. (2010). Postponement and recuperation of Belgian fertility how are they related to rising female educational attainment. *Vienna Institute of Demography (VID) of the Austrian Academy of Sciences in Vienna*, 8(1), 77-106.
4. Frejka, T., & Zaharov, S.V. (2014). Evolyuciya rozhdaemosti v Rossii za polveka: optika uslovnyh i real'nyh pokolenij [The evolution of fertility in Russia for half a century: optics of conditional and real generations]. *Demograficheskoe obozrenie - Demographic review*, 1, 1, 106-143 [in Russian].
5. Aksonova, S.Yu. (2015). Cherhovist narodzhen u materiv serednoho i piznoho reproduktyvnoho viku [The order of birth in mothers of middle and late reproductive age]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economics*, 3, 64-74. - doi: <https://doi.org/10.15407/dse2015.03.064> [in Ukrainian].
6. Krimer, B.O. (2013). Demohrafichni rezultaty zaprovadzhennia dopomohy pry narodzhenni dytyny [Demographic results of the introduction of childbirth assistance]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economics*, 1, 37-46. - doi: <https://doi.org/10.15407/dse2013.01.037> [in Ukrainian].
7. *Narodzhuvanist v Ukraini u konteksti suspilno-transformatsiinykh protsesiv [Fertility in Ukraine in the context of social transformation processes]*. (2008). Kyiv : ADEF-Ukraina [in Ukrainian].
8. Kurilo, I. (2017). Rozhdaemost' po ocherednosti rozhdeniya v Ukraine: strukturnye sdvigi poslednego pyatnadcatiletiya [Fertility by the order of birth in Ukraine: Structural shifts of the last fifteen years]. *Conferința Internațională stiințifico-practică «Creșterea Economică în Condițiile Globalizării».— Ediția a XII-a «Sesiunea Stiințifică Dinamica Populației și Calitatea Potențialului Uman»*, 12-13 octombrie. Chișinău [in Russian].
9. Bavel, J.V. & Róžańska-Putek, J. (2010). Second birth rates across Europe: interactions between women's level of education and child care enrolment. *Vienna Yearbook of Population Research*, 8, 107-138.
10. Fiori, F., Graham, E., & Rinesi, F. (2018). Economic reasons for not wanting a second child: Changes before and after the onset of the economic recession in Italy. *Demographic research*, 38, 25, 843-854. - doi: <https://doi.org/10.4054/DemRes.2018.38.30>
11. Spielauer, M., Koytcheva, E., & Kostova, D. (2007). *First and second births in first and second unions: a decomposition of fertility decline in Bulgaria and Russia since the 1989 economic and political transition*. MPIDR Working Paper, WP.
12. *Ukrainske pokolinnia Z: tsinnosti ta oriientyry (Rezultaty zahalnonatsionalnoho opytuvannia) [Ukrainian generation Z: values and benchmarks (Results of a nationwide survey)]* (2017). Kyiv [in Ukrainian].
13. *Tsinnosti ukrainskoi molodi (Rezultaty reprezentatyvnoho sotsiologichnoho doslidzhennia stanovyscha molodi) [The Values of Ukrainian Youth (Results of a Representative Sociological Survey on the Status of Youth)]*. (2016). Kyiv [in Ukrainian].
14. *Ukraine: Multiple Indicator Cluster Survey (Final Report)*. (2013). Kyiv.
15. Andersson, G., Hoem, J.M., & Duvander, A-Z. (2006). Social differentials in speed-premium effects in child-bearing in Sweden. *Demographic research*, 14, 4, 51-70.
16. Sobotka, T., Štátná, A., Zeman, K., Hamplová, D., & Kantorová, V. (2008). Czech Republic: A rapid transformation of fertility and family behaviour after the collapse of state socialism. *Demographic research*, 19, 14, 403-454.

Стаття надійшла до редакції журналу 06.04.2018.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.53>

УДК 314.146

JEL CLASSIFICATION: J13

С.Ю. АКСЬОНОВА

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інституту демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

СЕРЕДНІЙ ВІК МАТЕРІ ПРИ НАРОДЖЕННІ ДИТИНИ: ЧИ МОЖЛИВА РЕВЕРСІЯ?

Метою статті є дослідження середнього віку матері при народженні дитини в Україні в умовних і реальних поколіннях та з'ясування можливості реверсії у найближчі десятиліття загальної тенденції до підвищення віку материнства, що має місце в нашій країні починаючи з 1997р. Метод когортного аналізу дає змогу уникнути невірних висновків і припущень щодо особливостей демографічних змін, тому значна увага була приділена трансформаційним процесам у реальних поколіннях. У роботі використано матеріали міжнародної бази даних Human Fertility Database. Уперше досліджено особливості змін середнього віку матері при народженні дитини у реальних когортах жінок, в яких тенденція «омолодження» материнства змінилася його «постарінням». З'ясовано відмінності змін віку материнства в Україні та розвинутих європейських країнах. Найнижчий показник середнього віку матері при народженні дитини для реальних когорт у розвинутих країнах Європи був притаманний жінкам, народженим у воєнні та перші післявоєнні роки. У всіх наступних молодших когортах він поступово збільшувався. Підвищення середнього віку матері при народженні дитини в Україні розпочалося на два десятиріччя пізніше. Незважаючи на істотне зростання показника (для умовних поколінь з 24,4 років (усі черговості народження) у 1996 р. до 27,4 років у 2016 р.) серед європейських держав Україна характеризується як країна із найнижчим його значенням. Підвищення віку материнства є однією з ключових ознак другого демографічного переходу. Істотне «відставання» України від розвинутих європейських країн за значенням середнього віку матері при народженні дитини, пізній початок другого демографічного переходу, досвід країн, де такий перехід відбувся значно раніше, ніж у нашій країні, вказують на подовження загальної тенденції до підвищення віку материнства у наступні десятиріччя. Водночас, не виключені відхилення від основного напрямку змін під впливом екстраординарних подій, котрі здатні порушити на певний період демографічний розвиток. Запропоновано виконати дослідження особливостей тенденції відкладання народження дитини в умовах України.

Ключові слова: народжуваність, материнство, середній вік матері при народженні дитини, середній вік матері при народженні першої дитини, реальні та умовні покоління.

С.Ю. Аксёнова

канд. экон. наук, вед. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

СРЕДНИЙ ВОЗРАСТ МАТЕРИ ПРИ РОЖДЕНИИ РЕБЕНКА: ВОЗМОЖНА ЛИ РЕВЕРСИЯ?

Цель статьи — исследование среднего возраста матери при рождении ребенка в Украине в условных и реальных поколениях и выяснение возможности реверсии в ближайшие десятилетия общей тенденции к повышению возраста материнства, которое наблюдается в нашей стране, начиная с 1997 г. Метод когортного анализа позволяет избежать неверных выводов и предположений относительно характеристик демографических изменений, поэтому основное внимание было уделено трансформационным процессам в реальных поколениях. Впервые в работе использовано материалы международной базы данных Human Fertility Database. В статье исследованы особенности изменений среднего возраста матери при рождении ребенка в реальных когортах женщин, у которых тенденция «омоложения» материнства сменилась его «постарением». Самые низкие значения среднего возраста матери при рождении ребенка для реальных когорт в развитых странах Европы наблюдаются у женщин, рожденных в военные и первые послевоенные годы. Во всех последующих когортах показатель постепенно увеличивался. Повышение среднего возраста матери при рождении ребенка в Украине началось на два десятилетия позже. Несмотря на значительный рост показателя — для условных поколений с 24,4 лет (все очередности рождения) в 1996 г. до 27,4 лет в 2016 г. — Украина имеет самые низкие его значения среди европейских государств. Повышение возраста материнства является одной из ключевых характеристик второго демографического перехода. Существенное «отставание» Украины от развитых европейских стран по значению среднего возраста матери при рождении ребенка, более позднее начало второго демографического перехода, опыт стран, в которых такой переход произошёл значительно раньше, чем в нашей стране, указывают на продолжение повышения возраста материнства в ближайшие десятилетия. В то же время, не исключены отклонения от основной траектории под воздействием экстраординарных событий, которые способны на определенный период нарушить последовательность демографического развития. Предложено выполнить исследование особенностей тенденции откладывания рождения ребенка в условиях Украины.

Ключевые слова: рождаемость, материнство, средний возраст матери при рождении ребенка, средний возраст матери при рождении первого ребенка, реальные и условные поколения.

S. Yu. Aksyonova

PhD (Economics), Leading scientific worker

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine,

03032, Kyiv, blvd T. Shevchenko, 60

E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

THE MEAN AGE OF MOTHER AT BIRTH: IS A REVERSAL POSSIBLE?

The purpose of the paper is to study the cohort and period mean age of a mother at birth in Ukraine and to expose the possibility of reversion in the coming decades of the general trend of advance of maternal age that has been taking place in our country since 1997. The cohort analysis allows avoiding incorrect conclusions and assumptions about the characteristics of demographic changes, so in the article much attention is paid to the transformational processes in cohort. The data of the international project Human Fertility Database is used in our research. The paper examines the features of transformations of the mean age of the mother at birth in cohorts in which the trend of «rejuvenation» of motherhood has changed on new trend of advanced maternal age. In the developed countries of Europe the cohorts of women born at the end of World War II and the first post-war years characterize the lowest mean age at birth. This indicator gradually increased for all subsequent cohorts. In Ukraine the mean age of the mother at birth has started to increase two decades later. Despite the significant growth of indicator (the period mean age at birth increased from 24.4 years (all birth order) in 1996 to 27.4 years in 2016) Ukraine has the lowest mean age of the mother at birth among European countries. Advanced maternal age is one of the key

characteristics of the second demographic transition. The significant lag of Ukraine from developed European countries in terms of the mean age at birth, the later beginning of the second demographic transition and experience of countries where such transition occurred much earlier than in our country indicate that maternal age in Ukraine will continue to increase in the next decades. At the same time, deviations from the main direction of transformation are not excluded under the influence of extraordinary events which are capable of disrupting development for a certain period. It is proposed to conduct a study of the peculiarities of the tendency to postpone the birth of a child in the conditions of Ukraine.

Keywords: *fertility, motherhood, advanced maternal age, mean age at birth, mean age at birth of the first child, period and cohort fertility.*

Постановка проблеми і аналіз досліджень. Багатогранність вікової трансформації народжуваності, зокрема, процесу зміщення віку материнства / батьківства на старший вік, взаємозв'язки цієї тенденції зі змінами у соціально-економічній сфері зумовлюють необхідність ґрунтовного вивчення цього феномену, його особливостей в Україні, відмінностей від перебігу у західноєвропейських країнах.

Феномен так званого постаріння материнства / батьківства, коли народження дитини зміщується на старший вік, як правило, вивчають у комплексі загальних трансформаційних процесів у народжуваності, що є доречним і раціональним підходом. Втім, не можна заперечувати доцільність самостійного дослідження цієї важливої характеристики народжуваності. Найчастіше зміни середнього віку матері при народженні дитини аналізуються в умовних поколіннях (*the period mean ages at birth*). Однак, на нашу думку, важливіше вивчати динаміку середнього віку матері при народженні дитини у реальних когортах (*the cohort mean ages at birth*), оскільки саме цей показник свідчить, як відбуваються народження — рано чи пізно (у середньому для кожного покоління), і чи дійсно має місце тенденція відкладання народження дитини на старший вік.

В Україні В.С. Стешенко (V. Stetshenko), використовуючи метод когортного аналізу, досліджувала зміни, що відбувалися у повіковій народжуваності і плідності у когорт різних років народження, а також вплив екстраординарних подій на дітородну активність тих вікових груп жінок, які «проходили» через ці події. Водночас дослідниця відмічала зміни середнього віку матері при народженні дитини в реальних поколіннях як наслідок змін інтенсивності народжуваності в різних вікових групах жінок [1]. Дослідження охоплювали когорти жінок, в яких вплив народжуваності у молодих жінок на формування величини показників вичерпаної плідності посилювався мірою переходу від ранніх когорт до більш пізніх, тобто відбувалося «омолодження» віку материнства. Ознаки перелому цієї тенденції почали проявлятися на початку 1990-х рр., коли суттєво уповільнилися темпи зниження середнього віку матері при народженні дитини, а середній вік матері при народженні первістка стабілізувався. Після 1996 р. тенденція змінилася — розпочалося підвищення віку материнства в умовних поколіннях. Однак статистичні дані кінця 1990-х рр. ще не давали змогу визначити реальне покоління жінок, в якому відбувся цей переломний момент. Завдяки даним, що містяться у *Human Fertility Database (HFD)* [2] виникла можливість не лише вивчати зміни середнього віку матері при народженні дитини у реальних когортах жінок, але, завдяки однаковій процедурі обробки наданих країнами статистичних матеріалів та розрахунків показників народжуваності, порівняти тенденції в нашій країні та розвинутих країнах Європи.

К. Щербакова (K. Shcherbakova) вивчала динаміку середнього віку матері при народженні дитини в країнах СНД. Тенденція зростання віку материнства спостерігається майже у всіх країнах, а Україна у період 2000–2014 рр. мала найбільше підвищення середнього віку матері при народженні первістка) [3].

У демографів західноєвропейських країн посилюється інтерес до вивчення впливу відкладання народження дитини на показники сумарної народжуваності й плідності, середнього віку матері / батька при народженні дітей різних черговостей в умовних і реальних поколіннях, а також досліджуються позитивні й негативні аспекти цієї тенденції [4]. Величезну зацікавленість вчених викликають питання реалізації відкладених народжень у подальшому житті жінок реальних когорт. Дослідження Т. Соботка, К. Земан, Р. Лештагхе, Т. Фрейка (Т. Sobotka, K. Zeman, R. Lesthaeghe, T. Frejka) присвячені вивченню саме цього питання [5].

У запропонованій статті *вперше досліджено* особливості змін безпосередньо середнього віку матері при народженні дитини у реальних когортах жінок, в яких тенденція «омолодження» материнства змінилася на його «постаріння», на тлі загальноєвропейських змін.

Метою роботи є дослідження середнього віку матері при народженні дитини в Україні в умовних і реальних поколіннях та з'ясування можливості реверсії загальної тенденції до підвищення віку материнства у найближчі десятиріччя. Дослідження феномену відкладання народжень в Україні є наступним етапом роботи. Адже для того, щоб мати повне уявлення про те, що відбувається у царині народжуваності в нашій країні, необхідно докладно розглянути кожний фрагмент цього складного «пазла».

Виклад основного матеріалу. У довгостроковій динаміці середнього віку матері при народженні дитини в Україні можна виділити період зниження показника (до 1995 р.), яке тимчасово перервалося його коливанням близько 25,5 років (1980–1986), і період відносно швидкого зростання середнього віку матері при народженні дитини. Цікавим є факт, що на початку 1960-х рр. середній вік матері при народженні дитини був на такому ж рівні, який було досягнуто в останні роки, вже після тривалого підвищення, тобто показник наче повернувся до значення, що було півстоліття тому (рис. 1). Однак у середині минулого століття на формування середнього віку матері при народженні дитини суттєво впливала народжуваність дітей високих черговостей народження у жінок середнього і старшого репродуктивного віку. Зокрема, у 1950-ті роки в Україні у матерів середнього репродуктивного віку у структурі народжених за черговістю їх народження частка дітей третьої черговості народження перевищувала частку дітей, народжених другими [6, с. 35], а питома вага народжених третьої і вище черговості досягала майже 60 %.

Середній вік матері при народженні дитини був найнижчим у 1995 р. – 24,4 роки (усі черговості народження) – і за двадцятирічний період потім збільшився на три роки (27,4 у 2016 р.). Згадуване раніше призупинення зниження показника, вочевидь, пов'язано із запровадженням відповідних заходів демографічної політики, а саме із введенням частково оплачуваної відпустки по догляду за дитиною віком до 1 року, а також неоплачуваної відпустки по догляду за дитиною віком до 1,5 року у 1982 р. Завдяки цим заходам були частково реалізовані відкладені народження, а також дітородні установи сімей, орієнтованих на народження більш як однієї дитини, про що свідчить підвищення часток дітей другої і третьої черговості народження у загальній структурі новонароджених за черговістю народження [7, с. 108].

Попри значне підвищення середнього віку матері при народженні дитини в Україні, значення показника залишається одним із найнижчих не лише серед розвинутих європейських держав, але й серед східноєвропейських сусідів. Так, у 2016 р. у Німеччині середній вік матері при народженні дитини (усі черговості народження) становив 30,9 років, у Франції – 30,5 років, Норвегії – 30,8 років, а в Швеції, Італії, Швейцарії, Іспанії перевищував 31 рік. Високими показниками вирізняється Ірландія, де у 2016 р.

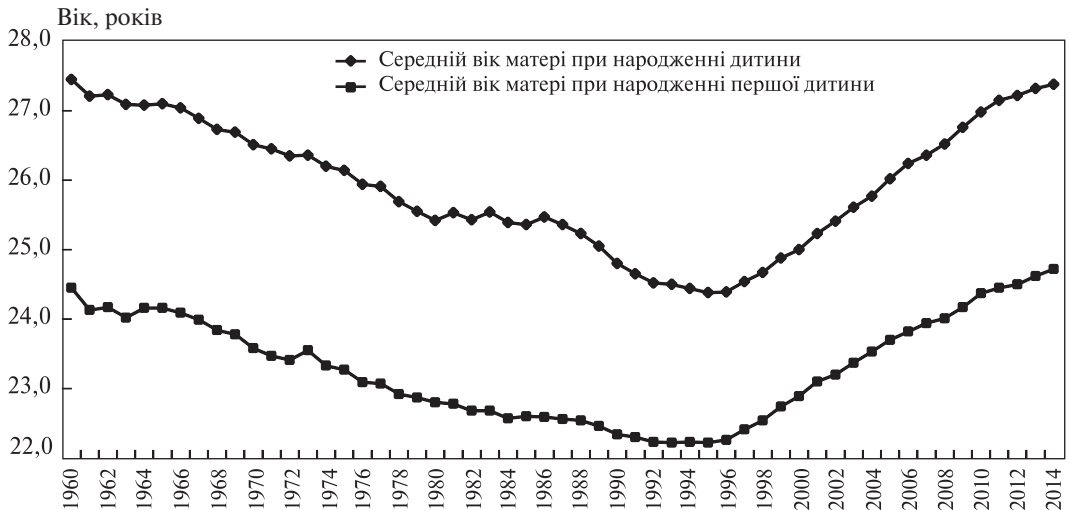

Рис. 1. Середній вік матері при народженні дитини (усі черговості народження) та середній вік матері при народженні першої дитини в Україні у 1960–2014 рр.

Джерело: Human Fertility Data [2].

середній вік матері при народженні дитини досягав 32,1 роки. В Польщі, Угорщині, Чехії, показник перетнув 29 років і наближається до 30-річної межі.

Для аналізу середнього віку матері при народженні дитини у реальних поколіннях було вирішено використовувати показники народжуваності для реальних поколінь жінок, які досягли 40 років, що надало можливість продовжити часові ряди, і це практично не могло призвести до хибних висновків, оскільки внесок у вичерпану плідність жінок поколінь 1944–1963 рр. народження після того, як вони досягали 40 років, не перевищував 0,8 %. Рис. 2 демонструє, що в Україні відкладання дітонороджень розпочалося серед жінок когорт середини 1960-х рр. народження. Починаючи з цих поколінь народжуваність у жінок молодших репродуктивних груп безупинно знижувалася. Так, для покоління жінок 1965 р. накопичений коефіцієнт народжуваності для вікового інтервалу 15–25 років становив 1,1 народження у розрахунку на одну жінку, а от для когорти 1975 р. народження показник знизився до 0,8 народжень, для когорти 1985 р. – до 0,6 народжень. Середній вік матері при народженні дитини для поколінь другої половини 1940-х і першої половини 1950-х рр. змінювався дуже повільно. Для когорт перших післявоєнних років народження середній вік матері при народженні дитини був лише на 0,5 року вищий, ніж показник для когорт середини 1950-х рр., а от останній вже на 1,2 року перевищував найнижче значення, притаманне когорті 1966 р. народження (24,1 роки для когорти жінок, які досягли 40 років). У наступних когортах жінок омолодження материнства змінилося на протилежну тенденцію: середній вік матері при народженні дитини почав зростати, а внесок молодших репродуктивних груп жінок у вичерпану народжуваність, навпаки, зменшувався.

Для спостереження за тенденціями змін середнього віку матері при народженні дитини чи не найважливішим є питання демографічних наслідків. Д.М. Едієв (D.M. Ediev) вважає, що динаміка середнього віку матері при народженні дитини – і безпосередньо пов'язаною з ним довжини покоління – є ключовим фактором динаміки чисельності населення в умовах зміни календаря народжень, адже у короткостроковій і середньостроковій перспективі саме прямий ефект від зміни довжини покоління

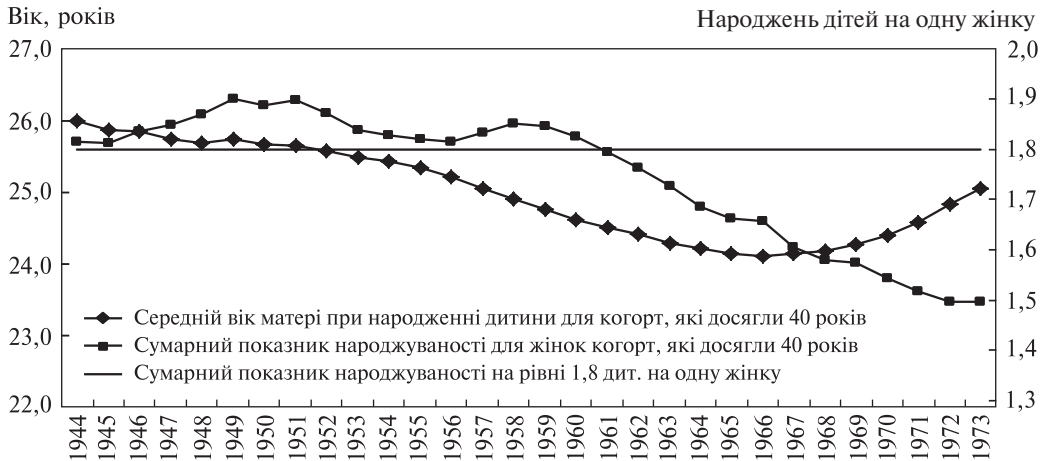

Рис. 2. Середній вік матері при народженні дитини, для когорт, та сумарний показник народжуваності в когортах жінок, які досягли 40 років в Україні (для реальних когорт жінок 1944–1973 рр. народження)

Джерело: Human Fertility Data [2].

призводить до «ущільнення» або «розрідження» розміщення народжень уздовж осі часу та є визначальним у зміні динаміки чисел народжень і чисельності населення при зміні календаря народжень [8, с. 30].

Т. Фрейка та Ж.-П. Сардон (T. Frejka & J.-P. Sardon), досліджуючи довгострокові зміни середнього віку матері при народженні першої дитини у реальних когортах у розвинутих країнах Європи, дійшли висновку, що за інших рівних умов відкладання перших народжень залишає менше можливостей для народження дітей більших черговостей [4] і тому впливає на число народжень та сумарні показники народжуваності когорт. Такий висновок має сенс за умови, що сім'єю було заплановано народження щонайменше трьох дітей. Отже, зважаючи на ту обставину, що з віком у жінок погіршується репродуктивна функція, а допоміжні репродуктивні технології не в змозі повністю компенсувати природне зниження ймовірності зачаття дитини у жінки після 35 років [9], цілком логічно припустити, що через зміщення народження першої і другої дитини на старший вік дітородні плани щодо третьої дитини, яка, швидше за все має народитися у жінки вже після 35 років, можуть бути нереалізованими. Однак зауважимо, що в Україні бажання мати трьох дітей було у 10,2 % молодих людей, а народити чотирьох і більше дітей хотіли б лише 1,7 % [10, с. 17].

Питання внеску у загальну народжуваність жінок середнього і старшого репродуктивного віку потребує подальшого вивчення, адже дослідження М. Мирскиля, Н. Колер і Ф. Біллари (M. Myrskylä, N. Kohler & F. Billari) за даними за більш ніж тридцятирічний період (1975–2008) з майже 100 країн світу показали, що подальший соціально-економічний розвиток здатний переломити тенденцію зниження народжуваності, причому така інверсія є притаманною як умовним, так і реальним поколінням, і відбуватиметься, головним чином, за рахунок активізації дітородної діяльності у жінок старшого репродуктивного віку [11]. Н.Є. Русанова і Н.Г. Мішиєва (N.E. Rusanova & N.G. Mishieva) також переконані, що зростання дітородної активності у жінок старших репродуктивних груп здатне певною мірою змінювати тенденцію низької народжуваності [12].

Однак, якщо розглянути дані новітньої демографічної історії України, то оптимістичність такого погляду дещо зменшується. Так, за період підвищення народжуваності 2002–2012 рр. дітородна активність жінок 20–24 років збільшилася лише на 4 %, а жінок 35–39 років зросла втричі — це створює основу для думок, що покращання ситуації у народжуваності відбудеться саме завдяки жінкам зрілого віку, але рівень народжуваності останніх все ж таки втричі нижчий, ніж у молодих жінок, тому є сумніви щодо здатності активізації дітородної діяльності у жінок середнього і старшого репродуктивного віку суттєво підвищити народжуваність, наприклад, до рівня, необхідного для простого відтворення населення. Крім того, необхідно встановити, якою мірою зростання рівня народжуваності у жінок зрілого віку зумовлено відкладанням народження дитини, та якою — переглядом дітородних планів у бік народження ще однієї дитини.

Існує думка, що підвищення народжуваності супроводжується збільшенням середнього віку матері при народженні дитини (усі черговості), тоді як зниження народжуваності зазвичай пов'язане із підвищенням частки народжень нижчої черговості (відповідно, в молодому віці) і впливає опосередковано та в зворотному напрямі [12]. Однак зіставлення траєкторій змін середнього віку матері при народженні дитини і сумарного показника народжуваності свідчить, що у період 1995–2001 рр. інтенсивність народжуваності в Україні знижувалася, але у 1996 р. середній вік матері при народженні дитини зупинив зменшення і почав зростати. Це також можна простежити аналізуючи зміни середнього віку матері при народженні дитини і сумарної народжуваності когорт (рис. 1, 2).

Інше актуальне питання, що виникає під час дослідження підвищення середнього віку матері при народженні дитини: чи можлива зміна цієї тенденції на зворотну (реверсія) і «омолодження» материнства (і в цілому батьківства)? Найчастіше з метою прогнозування або пояснення демографічних процесів звертаються до теорії демографічного переходу, справжня важливість якої, на думку А.Г. Вишневського (А. Vishnevsky), полягає у фундаментальному зміщенні у репродуктивній стратегії людини як виду і неминучих наслідках такого зміщення та їх масштабів [14]. Відокремлюють перший і другий демографічні переходи. Серед демографічних характеристик першого демографічного переходу у площині народжуваності зазначають залежність рівня народжуваності від рівня шлюбності, зниження шлюбної народжуваності через зменшення народжень у жінок старших вікових груп (як правило, дітей високих черговостей народження), зниження середнього віку матері при народженні першої дитини, дефіцит контрацепції (яка впливала, головним чином, на народжуваність у жінок старшого репродуктивного віку), зниження позашлюбної народжуваності. Серед демографічних характеристик другого демографічного переходу вказують на відкладання народження дитини на старший вік і, відповідно, збільшення середнього віку батьківства, ефективну контрацепцію (за винятком окремих соціальних груп), зростання позашлюбної народжуваності, батьківство поза шлюбом (у консенсуальних шлюбах, серед одиноких матерів), підвищення бездітності серед жінок, які коли-небудь були в шлюбі [15]. Підвищення середнього віку матері при народженні дитини є однією з ключових ознак другого демографічного переходу. Оскільки Україна належить до країн із пізнім початком другого демографічного переходу, доречно розглянути траєкторії змін середнього віку матері при народженні дитини у країнах-лідерах цього процесу (Фінляндія, Франція, Німеччина, Нідерланди, Швеція). Рис. 3 чітко демонструє, що зниження віку материнства у цих країнах тривало до середини 1970-х років. У кінці 1970-х рр. розпочалося підвищення середнього віку матері

при народженні дитини, причому у Нідерландах, Фінляндії, Франції та Швеції до середини 1990-х років показник зростав значно інтенсивніше, ніж у останні два десятиліття. Зокрема, у Нідерландах за двадцять років з 1975 до 1995 р. середній вік матері при народженні дитини збільшився на 2,7 роки, а за такий же наступний період (1995–2014) — лише на 1 рік. У країнах, де статистичні дані дають змогу простежити зміни зазначеного показника за тривалий період, мало місце його підвищення у воєнні роки (це чітко демонструє крива змін середнього віку матері при народженні дитини у Фінляндії, але й у Швеції, яка офіційно дотримувалася політики нейтралітету, мало місце невеличке підвищення показника). Такі приклади показують, що відхилення від основної траєкторії змін можливі під впливом незвичайних подій, що порушують послідовний розвиток тенденції, яка через певний час відновлюється. Причому відхилення можуть відбуватися як у бік відносно різкого зростання показника, що мало місце у Фінляндії та, найімовірніше, було зумовлено насамперед відкладанням народження дітей перших черговостей народження, так й у бік зниження середнього віку матері при народженні дитини, коли дітородні плани більшості сімей переглядаються у бік зменшення числа дітей у сім'ї, а в загальній сукупності новонароджених різко зростає частка первістків, як це було в Україні у 2015 р. і стало наслідком збройного конфлікту на сході країни (проте необхідно зауважити, що останній впливає на усі сфери життя країни, у тому числі й якість статистичної інформації). Замість омолодження материнства почалося його постаріння, що відобразило глобальну трансформацію репродуктивної поведінки, головною рисою якої стало відповідальніше ставлення до батьківських функцій і прагнення створити для дитини кращі умови розвитку. Водночас відбувається зміщення соціальної зрілості до старшого віку.

Зростання середнього віку матері при народженні дитини з урахуванням усіх черговостей народження і середнього віку матері при народженні первістка відбувається в усіх розвинутих країнах (рис. 3, табл. 1), хоча в країнах, в яких показники перетнули 30-річну межу, темпи їх підвищення істотно уповільнилися.

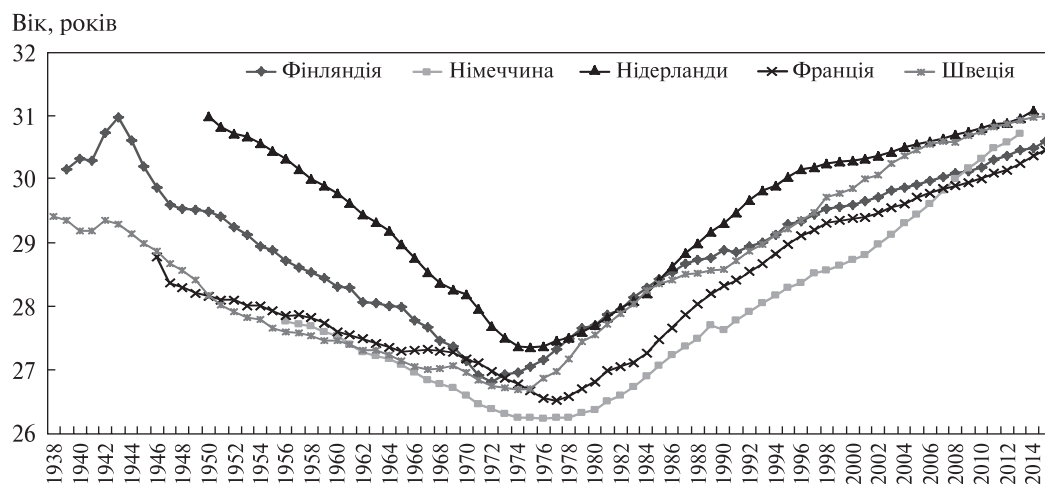

Рис. 3. Середній вік матері при народженні дитини (усі черговості народження) у Швеції, Німеччині, Нідерландах, Фінляндії, Франції, 1938–2014 рр.

Джерело: Human Fertility Data [2].

Таблиця 1. Середній вік матері при народженні першої дитини в країнах Європи у 1995–2016 рр.

Країни	1995	2000	2005	2010	2014	2015	2016
Бельгія	27,3	27,0	27,6	28,0	28,5	28,7	28,8
Болгарія	22,4	23,5	24,6	25,6	25,8	26,0	26,0
Чеська Республіка	23,3	25,0	26,6	27,6	28,1	28,2	28,2
Данія	27,4	27,8	28,4	—	29,2	29,2	29,3
Естонія	23,0	23,9	25,1	26,3	26,6	27,2	27,5
Ірландія	27,3	27,6	—	29,2	29,8	29,9	30,1
Греція	26,7	28,0	28,6	29,1	30,0	30,2	30,3
Іспанія	28,4	29,1	29,4	29,8	30,6	30,7	30,8
Франція	—	27,8	28,5	—	28,3	28,5	28,5
Литва	23,2	23,9	24,8	26,4	27,0	27,1	27,3
Угорщина	23,8	25,1	26,6	27,7	27,7	27,9	27,8
Нідерланди	28,4	28,6	29,0	29,2	29,5	29,7	29,8
Австрія	25,7	26,4	27,3	28,2	29,0	29,2	29,2
Польща	23,7	24,5	25,7	26,5	26,9	27,0	27,2
Португалія	25,7	26,5	27,3	28,1	29,2	29,5	29,6
Румунія	23,0	23,6	24,8	25,5	26,2	26,3	26,4
Словенія	24,9	26,5	27,7	28,4	28,6	28,7	28,8
Словаччина	—	24,2	25,7	27,0	27,0	27,1	27,0
Фінляндія	27,2	27,4	27,9	28,3	28,6	28,8	29,0
Швеція	—	27,9	28,7	28,9	29,2	29,2	29,2
Велика Британія	28,3	29,1	29,9	30,6	28,6	28,7	28,9
Ісландія	24,9	25,5	26,3	26,9	27,5	27,5	27,8
Норвегія	26,4	26,9	27,7	28,0	28,7	28,9	29,0
Швейцарія	28,1	28,7	29,5	30,0	30,6	30,6	30,7

Джерело: European Union Statistics. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

Для реальних поколінь найнижчий середній вік матері при народженні дитини у розвинутих країнах Європи припадає на когорти, народжені у воєнні та перші післявоєнні роки (рис. 4). У всіх чергових когортах він поступово збільшується. Середній вік матері при народженні дитини у когортах, які вже досягли 40 років і були народжені у першій половині 1970-х рр., на 3–4 роки перевищує аналогічний показник для когорт, народжених у середині 1940-х рр. У країнах, котрі певний період розвивалися соціалістичним шляхом, низькі значення показника середнього віку матері при народженні дитини мають місце значно пізніше. Зокрема, у Чеській Республіці — це друга половина 1950-х рр., в Естонії — початок 1960-х рр., у Польщі — друга половина 1960-х рр.

Раніше зазначалося, що в Україні наймолодшим материнством характеризуються жінки, народжені у середині 1960-х рр., тобто поворот до зростання середнього віку

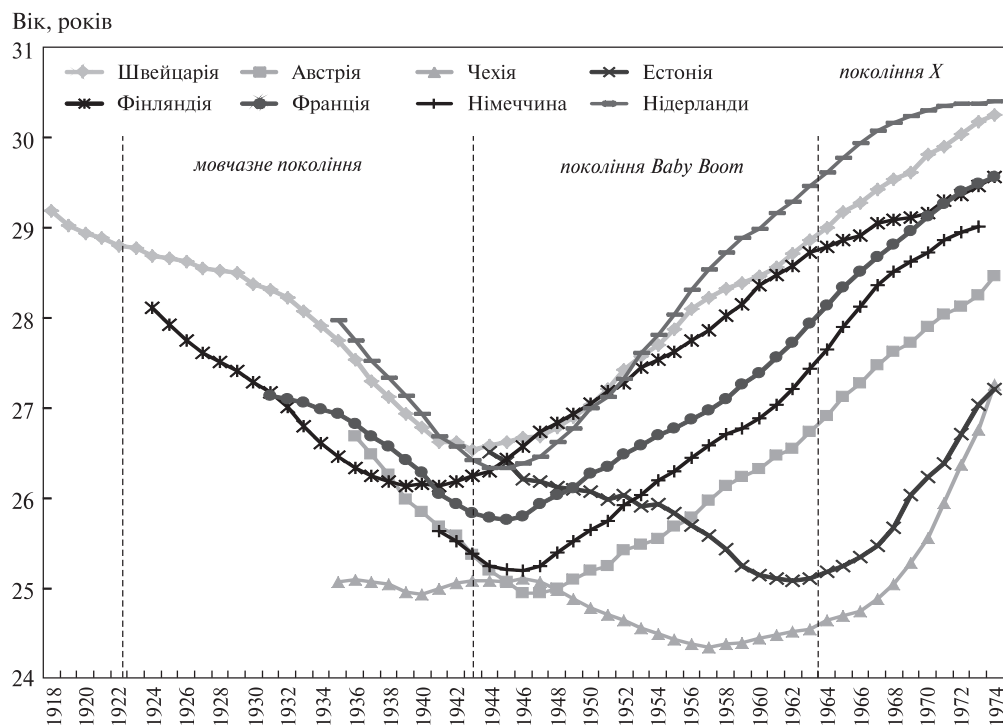

Рис. 4. Середній вік матері при народженні дитини для когорт жінок, які досягли 40 років (реальні когорти жінок 1918–1974 рр. народження)

Джерело: Human Fertility Data [2].

матері при народженні дитини в нашій країні відбувся на два десятиліття пізніше, ніж у розвинутих країнах. Згідно з теорією поколінь, розробленої В. Штраусом (W. Strauss) та Н. Хоувом (N. Howe), тенденція підвищення віку материнства в західноєвропейських країнах почала розгортатися в поколінні *Baby Boom* (1943–1963 рр. народження), тоді як в Україні вона стала визначальною для покоління X (1963–1982 рр. народження). Для жінок, народжених на початку 1970-х рр. (когорт, які досягли 40 років) різниця між показниками середнього віку матері при народженні дитини в Україні та Нідерландах, Швейцарії, Швеції перевищувала 5 років, з Фінляндією і Францією була 4,4 роки, із Австрією – 3 роки.

Щодо первістків, то змістовний аналіз, що здійснили Т. Фрейка та Ж.-П. Сардон, показав, що зазвичай зниження середнього віку матері при народженні першої дитини у реальних когортах у розвинутих європейських країнах розгортається у когортах 1920-х, 1930-х років народження та, можливо, ще 1940-х рр., і свідчить про поширення народжуваності у молодих вікових групах жінок. Після досягнення певного поворотного моменту середній вік матері при народженні першої дитини неодмінно починає збільшуватися, вказуючи на тенденцію відкладання народження первістка. Поворотний момент в Сполучених Штатах мав місце серед когорт кінця 1930-х рр.; в Англії і Уельсі та Нідерландах – серед когорт 1940-х рр.; в Італії – середини 1950-х рр.; у Греції – у когортах, народжених близько 1960 рр. [4].

Суттєве відставання України від розвинутих європейських країн за значенням середнього віку матері при народженні дитини (від 3-х до 5-ти років як для умовних,

так й для реальних поколінь) наводить на думку, що найближчі декілька десятиліть не варто очікувати на реверсію і зниження середнього віку матері при народженні дитини, але можливі певні відхилення від основної тенденції під впливом надзвичайних подій.

До аналізу можна залучити й інші теорії, пов'язані із народжуваністю, зокрема циклічну теорію народжуваності, сформульовану Р. Істерліном (R. Easterlin). Згідно з цією теорією, нечисленні когорти мають кращі можливості для працевлаштування і фінансового забезпечення, що дає змогу раніше брати шлюб і реалізовувати бажану народжуваність, тоді як численніші когорти мають гірші можливості для економічного благополуччя та демонструють протилежні демографічні реакції. Циклічно блага перетікають від великих когорт батьків, що народжують маленькі когорти дітей, і навпаки [наведено за 16]. Рис. 4 підтверджує, що в європейських країнах більш чисельні покоління *Baby Boom* демонстрували підвищення віку народження дитини, але ця ж тенденція збереглася й у менш численному поколінні *X*. Крім того є країни, де більш численні повоєнні покоління характеризувалися зниженням середнього віку при народженні дитини (наприклад, Естонія і Чехія, рис. 4). В Україні також відбувалося збільшення численності осіб від однієї когорти до іншої за одночасного зменшення показників середнього віку матері при народженні дитини, які стосуються цих когорт.

Найчастіше демографічні зміни в цілому, та віку материнства / батьківства зокрема, пояснюють соціально-економічними факторами. Міллс М., Ріндфус Р. і Макдональд П. (Mills M., Rindfuss R. and McDonald P.) серед основних чинників переходу до пізнішого материнства (а відтак і підвищення середнього віку матері при народженні дитини) вказують поширення освіти, збільшення рівня зайнятості жінок, економічну невизначеність та нестабільні форми зайнятості, низьку доступність та високі витрати на житло, відкладення та нестабільність шлюбів, а також цінності, що набувають індивідуальнішого характеру, зокрема більше схвалювання добровільної бездітності [17]. Однак зв'язок змін економічного і соціального середовища зі зниженням народжуваності не є однозначним. На думку А.Г. Вишневського (A. Vishnevsky), раніше зазначені зміни були б неможливі за попереднього демографічного режиму, вони тою ж мірою є причиною зниження народжуваності, як і наслідком. Модернізаційні процеси створюють соціокультурні механізми, що порушують не лише прокреативну поведінку все більшої кількості людей, але й взагалі змінюють панівний тип мотивації людської поведінки [14].

Визначальними рисами сучасності є відокремлення сексуальної поведінки від матримоніальної та дітородної, зниження віку початку статевого життя, що характерно як для розвинутих країн, так і для України. Таке відокремлення створює нескінченну варіабельність індивідуальних життєвих шляхів, більше того, зробить цю варіабельність неминучою. Народжуваність знижується в усьому світі, а сім'я входить у смугу небувалих трансформацій не тому, що жінки стали вчитися, працювати за заробітну плату, прагнути самореалізації, використовувати сучасні протизаплідні засоби або відмовлятися зв'язати своє життя навіки з неперевереними партнером — навпаки, все це стало можливим завдяки тому, що зникла необхідність у безперервному народженні дітей, величезна частка яких не виживала [14]. Необхідно зазначити, що суспільні та суто демографічні процеси надзвичайно тісно переплетені, тому практично неможливо точно встановити що було причиною, а що стало її наслідком. Не виключена й зумовленість трансформаційних процесів психокультурними факторами. Адже основними цінностями покоління *X* є можливість вибору, глобальна інформованість,

відмова сліпо слідувати приписам, технічна грамотність, індивідуалізм, прагнення навчатися протягом усього життя, неформальність поглядів і сприйняття багатоваріантності, пошук емоцій і страху, прагматизм, надія на себе, рівноправність статей. Такі цінності могли утворити фундамент і для підвищення освітнього рівня, і для прагнення професійного зростання і самореалізації через побудову кар'єри, і для стремління спочатку створити необхідні умови, а вже потім народжувати дітей і безпосередньо самим брати участь у вихованні дітей, або самим обирати і контролювати тих, хто виховує їхніх дітей.

Висновки. Підвищення середнього віку матері при народженні дитини в Україні розпочалося значно пізніше, ніж у розвинутих європейських країнах. Як для умовних, так і для реальних поколінь відставання складає близько 20 років. Зростання середнього віку матері при народженні дитини безпосередньо спричинено відкладанням жінками народжень дітей на старші періоди життя. Якщо в розвинутих країнах Європи відкладання народження дитини / дітей на старший вік почало практикуватися серед представниць покоління *Baby Boom* (1943–1963 рр. народження), то в Україні – за даними для когорт, які досягли 40 років, – це стає дедалі популярнішим серед жінок покоління *X* (1963–1982 рр. народження). Виникає багато питань, кожне з яких може бути напрямом подальших досліджень. Зокрема, важливо з'ясувати особливості процесу відкладання народжень, притаманні Україні, та чи існують відмінності від аналогічного процесу в розвинутих країнах Європи. Але ще важливіше дізнатися, якою мірою реалізуються у подальшому житті жінок тих чи інших когорт відкладені ними народження та відмінності «українського варіанту» реалізації відкладених народжень від західноєвропейського. З огляду на це, заплановано публікацію дослідження, присвяченого саме темі відкладання народження дітей в Україні. У дослідженні також вирішуватиметься, чому те, що було можливим для «бейбібумерів» в європейських країнах, стало можливим лише для покоління *X* в Україні.

Підвищення віку материнства в Україні не змінило позицію нашої країни у рейтингу за величиною показника – як середній вік матері при народженні дитини (усі черговості), так й середній вік матері при народженні первістка є найнижчими серед європейських держав. «Невичерпаність» можливостей для зростання середнього віку матері при народженні дитини в Україні та пізніший початок другого демографічного переходу вказують на подальше підвищення віку материнства, принаймні у найближчі десятиріччя. Втім, це не виключає короткострокові відхилення від основного напрямку змін під впливом екстраординарних подій.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Стешенко В.С.* Дослідження народжуваності й плідності у реальних поколінь жінок України: висновки для сьогодення // Демографія та соціальна економіка. – 2010. – Вип. 1. – С. 3–14. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2010.01.003>
2. The Human Fertility Database: A joint project of the Max Planck Institute for Demographic Research and the Vienna Institute of Demography (VID) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.humanfertility.org/cgi-bin/main.php> (дата звернення: 12.02.2018)
3. *Щербакова Е.* Средний возраст матери при рождении первого ребенка повышается, но различия в уровне рождаемости сохраняются [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.demoscope.ru/weekly/2017/0711/barom03.php> (дата звернення: 12.02.2018).
4. *Frejka T., Sardon J.-P.* First birth trends in developed countries: a cohort analysis, No WP-2006-014, MPIDR Working Papers, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany. – 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.demographic-research.org/volumes/.../15-6.pdf> (дата звернення: 12.02.2018).

5. Sobotka T., Zeman K., Lesthaeghe R., Frejka T. Postponement and recuperation in cohort fertility: New analytical and projection methods and their application // *European Demographic Research Papers*. — Vienna: Vienna Institute of Demography, 2011. — 86 p.
6. Аксёнова С.Ю. Черговість народження у матерів середнього і пізнього репродуктивного віку // *Демографія та соціальна економіка*. — 2015. — № 3 (25). — С. 64–74. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2015.03.004>.
7. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. — Київ. : АДЕФ-Україна, 2008. — 288 с.
8. Эдиев Д.М. О роли среднего возраста матери при рождении ребенка о долгосрочной демографической динамике // *Вопросы статистики*. — 2006. — Вип. 11. — С. 23–31.
9. Leridon H. Can assisted reproduction technology compensate for the natural decline in fertility with age? A model assessment // *Human Reproduction*. — 2004. — Вип. 19. — P. 1548–1553.
10. Цінність української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді. — Київ, 2016. — 89 с.
11. Myrskylä M., Kohler H. and Billari F. High Development and Fertility: Fertility at Older Reproductive Ages and Gender quality Explain the Positive Link. — Population Studies Center, University of Pennsylvania, PSC Working Paper Series, PSC 11-06. — 2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://repository.upenn.edu/psc_working_papers/30 (дата звернення: 12.02.2018).
12. Русанова Н.Е., Мишинева Н.Г. Позднее материнство и проблемы воспроизводства населения // *Политика народонаселения: настоящее и будущее: Четвертые Валентеевские чтения: Сборник докладов*. — М.: МАКС Пресс, 2005. — С. 60–65.
13. Щербакowa Е. Средний возраст матери при рождении ребенка вырос во всех странах ЕС-27 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.demoscope.ru/weekly/2011/0461/barom03.php>
14. Вишневский А.Г. Демографическая революция меняет репродуктивную стратегию вида *Номосариенс* Демографическое обозрение. — Т. 1, Вип. 1 [Електронний ресурс]. — 2014. — Режим доступу : www.demreview.hse.ru (дата звернення: 12.02.2018).
15. Lesthaeghe R. The Unfolding Story of the Second Demographic Transition // *Population Studies Center Research Report*. 2010. — 10-696.
16. Brown R., Norville C. Theories of Fertility [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://uwaterloo.ca/waterloo...in.../01-06.pdf>
17. Mills M., Rindfuss R., McDonald P. Why do people postpone parenthood? Reasons and social policy incentives // *Human Reproduction Update*. — 2011. — 17, № 6. — P. 848–860.

REFERENCES

1. Steshenko, V.S. (2010). Doslidzhennya narodzhuvanosti u plidnosti u realnih pokolin zhinok Ukraini: visnovki dlya sogoennya [The study of fertility and fertility in real generations of women in Ukraine: conclusions for the present]. *Demografiia ta sotsial'na ekonomika - Demography and social economy*, 1, 3-14. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2010.01.003> [in Ukrainian].
2. The Human Fertility Database (2017). A joint project of the Max Planck Institute for Demographic Research and the Vienna Institute of Demography (VID). *humanfertility.org*. Retrieved from <https://www.humanfertility.org/cgi-bin/main.php>
3. Shcherbakova, Y. (2017). Sredniy vozrast materi pri rozhdenii pervogo rebenka povyshayetsya, no razlichia v urovne rozhdaiemosti sokhranyayutsya. [The average age of the mother at birth of the first child is increased, but differences in the level of fertility remain]. *Demoscope - Demoscope*. Retrieved from <http://www.demoscope.ru/weekly/2017/0711/barom03.php> [in Russian].
4. Frejka, T., & Sardon, J.-P. (2006). First birth trends in developed countries: a cohort analysis *Demographic research*, 15, 147-180. Retrieved from <https://www.demographic-research.org/volumes/.../15-6.pdf>
5. Sobotka, T., Zeman, K., Lesthaeghe, R., & Frejka, T. (2011). Postponement and recuperation in cohort fertility: New analytical and projection methods and their application. *European Demographic Research Papers*. Vienna: Vienna Institute of Demography.
6. Aksonova, S.Y. (2015). Chervovist narodzhennya u materiv serednoho i piznoho reproduktyvnoho viku [Parity Distribution Trends of Women in the Middle and Late Reproductive Age Groups]. *Demografiia ta sotsial'na ekonomika - Demography and social economy*, 3 (25), 64-74. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2015.03.004> [in Ukrainian].

7. *Naselennya Ukrayiny. Narodzhuvannist v Ukrayini u konteksti suspilno-transformatsiynykh protsesiv* [The population of Ukraine. Fertility in Ukraine in the context of social transformation processes]. (2008). Kyiv: ADEF-Ukraina [in Ukrainian].
8. Ediyev, D.M. (2006). O roli srednego vozrasta materi pri rozhdenii rebenka v dolgosrochnoy demograficheskoy dinamike [On the role of the average age of the mother at the birth of a child about the long-term demographic dynamics]. *Voprosy statistiki - Statistical issues*, 11, 23-31 [in Russian].
9. Leridon, H. (2004). Can assisted reproduction technology compensate for the natural decline in fertility with age? A model assessment. *Human Reproduction*, 19, 1548-1553.
10. *Tsinnist ukrayinskoyi molodi, Rezultaty reprezentatyvnoho sotsiologichnoho doslidzhennya stanovyshcha molodi* [The value of Ukrainian youth. Results of a representative sociological survey of youth]. (2016). Kyiv. [in Ukrainian].
11. Myrskylä, M., Kohler, N., & Billari, F. (2011). High Development and Fertility: Fertility at Older Reproductive Ages and Gender quality Explain the Positive Link. Population Studies Center, University of Pennsylvania, PSC Working Paper Series. *repository.upenn.edu*. Retrieved from: http://repository.upenn.edu/psc_working_papers/30
12. Rusanova, N.E. (2011) & Myshyeva, N.H. (2011) Pozdnee maternstvo y problem vosproyvodstva naselenyya [Later motherhood and the problems of population reproduction]. *Population policy: present and future: Fourth Valentey reading. Sbornyk dokladov Population Policy: Present and Future: Fourth Valentine Readings Reports*. Moscow: MAKSS Press. [in Russian].
13. Shcherbakova, Y. (2011). Sredniy vozrast materi pri rozhdenii rebenka vyros vovsekh stranakh EU [The average age of the mother at birth was increased in all EU-27 countries.]. *Demoscope - Demoscope*. Retrieved from: <http://www.demoscope.ru/weekly/2011/0461/barom03.php> [in Russian].
14. Vishnevskij, A. (2014). Demograficheskaja revolyucija menjaet reproduktivnuju strategiju vida Homo Sapiens [The demographic revolution changes the reproductive strategy of the species Homo Sapiens]. *Demograficheskoe obozrenie - Demographic Review*, 1, 6-33 [in Russian].
15. Lesthaeghe, R. (2010). *The Unfolding Story of the Second Demographic Transition*. Population Studies Center Research Report
16. Brown, R. & Norville, C. (2006). Theories of Fertility. *uwaterloo.ca*. Retrieved from: <https://uwaterloo.ca/waterloo...in.../01-06.pdf>
17. Mills, M., Rindfuss, R., & McDonald, P. (2011). Why do people postpone parenthood? Reasons and social policy incentives. *Human Reproduction*, 17, 848-860.

Стаття надійшла до редакції 18.04.2018.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.67>

УДК 314.37

JEL CLASSIFICATION: J13, J18

Б.О. КРИМЕР

канд. екон. наук, старш. наук. співр.

Інститут демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
01032, м. Київ, бул. Шевченка, 60
E-mail: b.krimer.demostudy@gmail.com

ТРАНСФОРМАЦІЯ НАРОДЖУВАНOSTІ В УКРАЇНІ НА РАННІХ ЕТАПАХ ДЕМОГРАФІЧНОГО ПЕРЕХОДУ

Проаналізовано перебіг демографічного переходу населення України на ранніх етапах трансформаційного періоду – в кінці XIX – першій половині XX ст. Вивчення демографічних процесів в Україні того періоду завжди обмежувалось відсутністю достатньої статистичної інформації, приналежністю території сучасної України до різних держав, впливом на демографічний розвиток соціальних катаклізмів. Завдання роботи – розвинути уявлення щодо трансформаційних змін у народжуваності населення України наприкінці XIX – першій половині XX ст. з використанням новітніх даних. Статистичною базою для дослідження є реконструйовані суцільні ряди демографічної динаміки України 1897–2013 років, створені в Інституті демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, які вперше дозволяють ґрунтовно проаналізувати перебіг народжуваності в період 1897–1949 років. Досліджено трансформацію народжуваності населення України в контексті теоретичних рамок концепції демографічного переходу та в порівнянні з перебігом трансформації народжуваності в розвинутих країнах Європи, охарактеризовано вікові особливості та міжпоселенську диференціацію народжуваності трансформаційного періоду, досліджено вплив на народжуваність соціальних катаклізмів першої половини XX ст. Від кінця XIX до середини XX ст. в Україні відбулись: значне скорочення показників дитячої смертності, значне зниження інтенсивності народжуваності, практично нівелювалась міжпоселенська диференціація показників демографічного розвитку. Поряд зі слідуванням загальносвітовому процесу демографічного переходу, народжуваність населення України віддзеркалювала впливи перипетій вітчизняної історії, що сформувало певні відмінності від інших країн Європи. Визначено специфічні риси трансформації народжуваності населення України на тлі розвинутих країн – високі значення інтенсивності народжуваності перед початком демографічного переходу, значний вплив соціальних катаклізмів на перебіг демографічного переходу (в тому числі – унікальних, не характерних для інших країн), швидше ніж у країнах Європи формування сучасного типу відтворення населення, відсутність чітко вираженого «бебі-буму».

Ключові слова: народжуваність, демографічний перехід, повікова народжуваність, міжпоселенська диференціація, відтворення населення.

Б.А. Кример

канд. экон. наук, старш. научн. сотrud.
Институт демографии и социальных
исследований им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, м. Киев, бул. Шевченко, 60
E-mail: b.krimer.demostudy@gmail.com

ТРАНСФОРМАЦИЯ РОЖДАЕМОСТИ В УКРАИНЕ НА РАННИХ ЭТАПАХ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО ПЕРЕХОДА

Проанализирован ход демографического перехода в Украине на ранних этапах трансформационного периода — в конце XIX — первой половине XX в. Изучение демографических процессов в Украине того периода всегда ограничивалось отсутствием достаточной статистической информации, принадлежностью территории современной Украины к разным государствам, влиянием на демографическое развитие социальных катаклизмов. Цель работы — развитие представления о трансформациях рождаемости населения Украины в конце XIX — первой половине XX в. Статистической базой для исследования служат реконструированные ряды демографической динамики Украины 1897–2013 годов, созданные в Институте демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины, которые впервые позволяют основательно проанализировать ход рождаемости в период 1897–1949 годов. Изучена трансформация рождаемости населения Украины в контексте теоретических рамок концепции демографического перехода в сравнении с изменениями рождаемости в развитых странах Европы, охарактеризованы возрастные особенности и межпоселенческая дифференциация в рождаемости, исследовано влияние на рождаемость социальных катаклизмов первой половины XX в. С конца XIX до середины XX в. в Украине произошли: значительное сокращение показателей детской смертности, значительное снижение интенсивности рождаемости, практически нивелировалась межпоселенческая дифференциация показателей демографического развития. Наряду со следованием общемировому процессу демографического перехода, рождаемость населения Украины отражала влияния отечественной истории, в следствии чего сформировались определенные отличия от других стран Европы — высокие значения интенсивности рождаемости перед началом демографического перехода, значительное влияние социальных катаклизмов на демографический переход (в том числе — уникальных, не характерных для других стран), более быстрое, чем в странах Европы, формирование современного типа воспроизводства населения, отсутствие четко выраженного «беби-бума».

Ключевые слова: рождаемость, демографический переход, повозрастная рождаемость, межпоселенческая дифференциация.

B.O. Krimer

Ph.D (Economics), Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, Taras Shevchenko Blvd, 60
E-mail: b.krimer.demostudy@gmail.com

FERTILITY CHANGES IN UKRAINE DURING THE EARLY STAGES OF DEMOGRAPHIC TRANSITION

The course of demographic transition of the population of Ukraine at the early stages of the transformation period — in the late nineteenth and first half of the twentieth century is investigated in this paper. The study of demographic processes in Ukraine of that period was always limited to the lack of sufficient statistical information, the belonging of the territory of modern Ukraine to different states, and the impact on the demographic development of social disasters. The aim of this paper is to develop an understanding of the transformational changes in the birth rate of the population of Ukraine in the late nineteenth and first half of the twentieth century. The statistical base for the research is the reconstructed data of the demographic dynamics of Ukraine for the period 1897–2013, created at the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. The fertility transformations of Ukraine in the theoretical framework for the concept of demographic transition and transformations compared with the course of fertility in the developed countries of Europe are analyzed, age-specific characteristics, urban-rural fertility differentiations, the influences on fertility of social upheavals of the first half of the twentieth century are described. Since the end of the nineteenth century

and until the middle of the twentieth century in Ukraine there was a significant reduction of infant mortality rates, a significant decline in the birth rate, and the inter-population differentiation of indicators of demographic development. Along with following the global process of demographic transition, the birth rate of the Ukrainian population has reflected the impacts of the vicissitudes of national history, which formed certain differences from other European countries. The specific features of the transformation of the birth rate of the population of Ukraine against the background of developed countries – high birth rate before the beginning of the demographic transition, the significant impact of social cataclysms on the course of the demographic transition (including - unique, not characteristic of other countries), faster than in the countries of European formation of the modern type of fertility, the absence of a clear baby boom.

Keywords: *fertility, demographic transition, period fertility, age-specific fertility.*

Постановка проблеми. Народжуваність населення України вже доволі тривалий час характеризується як «низька» чи «наднизька», не здатна забезпечити навіть просте заміщення поколінь. Існування режиму низької народжуваності має багатогранний вплив на країну, й серед найбільш очевидних негативних наслідків особливо вагомими є депопуляція, старіння, негативний вплив на демографічну безпеку (зокрема, трудоресурсну). Вивчення сучасних тенденцій народжуваності в Україні, розуміння наслідків подальшого перебігу цього процесу неможливе без чіткого уявлення про закономірності формування сучасного режиму відтворення населення, якомога більш детального вивчення історичного розвитку народжуваності в Україні у контексті демографічного розвитку, взаємозв'язків змін у народжуваності та загальної соціально-економічної трансформації країни й світу.

Низька народжуваність у наш час є доволі типовою для розвинутих країн Європи та світу і сформувалась у результаті тривалої трансформації відтворення населення, яка відбувалась упродовж останніх двох століть й продовжується донині. Зокрема, за цей час відбулось значне зниження інтенсивності народжуваності – якщо на початку ХХ ст. населення України демонструвало один із найвищих у світі рівнів народжуваності, то нині цей рівень є близьким до найнижчих на планеті значень. Упродовж цього періоду народжуваність в Україні, поряд з наслідуванням загальносвітових тенденцій, віддзеркалювала також впливи перипетій вітчизняної історії, що сформувало певну специфіку перебігу цього процесу, відмінності від інших країн Європи.

Зміни в народжуваності населення України відбуваються у руслі загальної трансформації відтворення населення планети, відомої як демографічний перехід. Зрушення у процесах смертності та народжуваності започаткували наукове осмислення кардинальних змін у відтворенні населення й призвели до формування теорії демографічного переходу та наукової дискусії навколо неї.

Вивчення демографічного переходу в Україні, з одного боку, здійснюється вже понад століття й існують значні напрацювання в цьому напрямі. З іншого боку, завжди мали місце певні обмеження можливостей щодо вивчення – відсутність достатньої статистичної інформації про відтворення населення України на ранніх стадіях демографічного переходу, приналежність території сучасної України до різних держав, значні соціальні катаклізми. У контексті вивчення демографічної історії України значний науковий інтерес становлять реконструйовані в Інституті демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України суцільні ряди демографічної динаміки України на період 1897–2013 рр. [1], які дають змогу більш чітко окреслити й дослідити перебіг демографічних процесів на ранніх стадіях демографічного переходу, ніж це було можливо до того.

Актуальність теми. Трансформація народжуваності, розпочавшись в Європі в ХІХ ст., до нашого часу поширилась на більшість країн світу. Характерним є те, що

зміни в деяких країнах мають як загальні, так і специфічні риси, відображаючи соціально-економічні, історичні, політичні, культурні та інші умови та обставини. Тому вивчення демографічного переходу в різних країнах, різностороннє дослідження передумов та чинників демографічного переходу набуває особливої актуальності. Важливим науковим завданням є формування загального уявлення про демографічний розвиток людства, що дасть змогу обґрунтовувати подальший демографічний розвиток та шукати відповіді на демографічно обумовлені виклики сучасності.

Якомога повніше вивчення перебігу демографічного переходу в Україні, особливостей змін у різних групах населення, дослідження рушійних сил та специфічних обставин демографічних процесів дають змогу чіткіше трактувати сучасний стан демографічного розвитку України та доповнювати науковий доробок щодо демографічних трансформацій населення планети в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорія демографічного переходу є основою в обґрунтуванні сучасних демографічних зрушень. Створена зусиллями А. Ландрі (A. Landry) та Ф. Ноутсайна (F. Notestein) вона набула значного розвитку в роботах багатьох авторів, серед яких можна виділити дослідження Л. Баччі (L. Vacci), Ф. Віллекенса (F. Willekens), Д. Коулмена (D. Coleman), Р. Лі (R. Lee), Д. Рegera (D. Reher), А. Вишневського (A. Vishnevsky), С. Захарова (S. Zakharov).

Подальший розвиток демографічного переходу спричинив виникнення «теорії другого демографічного переходу», яка сконцентрувалась на змінах у сімейному житті, соціальній ролі сім'ї та супутніх змінах у народжуваності [2], яка розглядається як складова загального демографічного переходу. Теорія «другого демографічного переходу» описана в роботах Д. Колдуела (D. Caldwell), Р. Лестега (R. Lestegue), Д. Ван де Каа (D. Van de Kaa), Т. Соботки (T. Sobotka) й пояснює демографічний розвиток, насамперед, розвинутих країн, починаючи з 60-х років XX ст.

Народжуваність в Україні в XIX і XX ст. та загальні закономірності демографічного розвитку досліджували О. Корчак-Чепурківський (O. Korchak-Chepurkivskiy), В. Стешенко (V. Steshenko), С. Піскунов (S. Piskunov). Вивченням трансформації народжуваності в Україні та відтворення населення у цілому наразі займаються І. Курило (I. Kurilo), С. Аксьонова (S. Aksyonova), О. Гладун (O. Hladun), О. Рудницький (O. Rudnitskiy), П. Шевчук (P. Shevchuk).

Мета цієї роботи — дослідити трансформаційні зміни у народжуваності населення України наприкінці XIX — першій половині XX ст. з використанням реконструйованих суцільних рядів демографічної динаміки України 1897–2013 рр.

Новизна полягає у доповненні досліджень інтенсивності народжуваності населення України на ранніх етапах демографічного переходу в контексті міжпоселенської диференціації, вікового розподілу та впливу соціальних катаклізмів; визначено специфіку трансформаційних змін народжуваності в Україні.

Виклад основного матеріалу. Теорія демографічного переходу — спроба описати зміни в демографічних процесах, що спостерігались у різних країнах та групах населення починаючи з XIX ст. Значна кількість дослідників визначають демографічний перехід як рух від рівноваги високої смертності та високої народжуваності до рівноваги за низького рівня смертності та народжуваності. Загальніше визначення характеризує демографічний перехід як зміну системи із «дисипативної», пов'язаної з втратою демографічної енергії (високі народжуваність і смертність), до більш раціональної, яка «економізує» цю енергію (низькі народжуваність і смертність)» [3]. Теорія демографічного переходу встановлює взаємозв'язок між демографічним та соціально-економічним розвитком, а також визначає демографічні процеси на-

роджуваності, смертності та міграції як взаємопов'язані. «Спусковим гачком» демографічного переходу вважається «епідеміологічний перехід» — зниження смертності (зокрема, дитячої) та зміна структури смертності [4], наслідком чого є значне зростання кількості населення й виникнення раціональної потреби у зменшенні кількості народжень. Зрушення у природному русі населення та порушення «рівноваги» також значно вплинули на міграційний рух населення.

Водночас, теорію демографічного переходу не можна назвати завершеною — тривають суперечки щодо її універсальності [5, 6] та механізмів розвитку демографічних змін, теорія недооцінює відносну самостійність і взаємообумовленість демографічних процесів і недостатньо інтегрована в сучасне уявлення про саморегуляцію складних систем [7].

Демографічний перехід по суті є раціональною реакцією населення на зміни умов існування, віддзеркаленням індивідуальної поведінки, яка в масі складається в загальну демографічну поведінку населення. Це також обумовлює важливість вивчення трансформацій народжуваності в межах субнаселень. Передумовою зниження народжуваності в рамках демографічного переходу є поєднання трьох факторів: раціональної потреби — наявності очевидної вигоди від зміни демографічних процесів; практичної можливості — яка у випадку впливу на народжуваність виявляється в доступності інструментів планування сім'ї; переконаності в можливості впливу на власну дітородну активність — відчуття власної відповідальності за число дітей [8]. Збіг усіх перерахованих факторів стався на території Європи в XIX ст., а у Франції навіть дещо раніше — наприкінці XVIII ст. Упродовж наступного століття демографічний перехід поширився на інші країни Європи [9] і з деяким запізненням відбувається й в Україні.

Територія сучасної України в XIX ст. перебувала у складі кількох держав. Дослідження перебігу демографічного переходу в Європейській частині Російської імперії констатують, що зниження народжуваності почалось в другій третині XIX ст. у дворянства, чиновників, міщанства й кріпосного поміщицького селянства, а у другій половині XIX ст. поступово охопило усе населення й усі регіони українських губерній Російської імперії. Зниження народжуваності відбувалось під впливом економічних, культурних та політичних чинників, серед яких особливо виділяють збільшення щільності населення та відповідне зменшення ресурсів у розрахунку на одну особу [10].

Повільно зростав рівень освіти населення — загальноовизнаний чинник зниження числа дітей в сім'ях у той період. Вже в 1897 р. у Російській імперії рівень письменності осіб віком 20—29 років досягнув третини населення цієї вікової групи й майже вдвічі перевищив такий для 50—59 річних мешканців країни. Покращувалось медичне обслуговування й виникла більш-менш цілісна система охорони здоров'я [11]. Більш широкі можливості доступу до освіти та охорони здоров'я в містах обумовлювали те, що зниження народжуваності в першу чергу відбувалось саме в міських поселеннях.

Наприкінці XIX ст. Україна мала найвищий в Європі рівень народжуваності, сумарний показник народжуваності становив 7,5 дитини на жінку, але вже в 90-ті рр. XIX ст. розпочався процес його зниження [12]. Тим самим Україна «приєдналась» до загальноєвропейської тенденції поступального зниження дітородної активності, яке до 1870 р. спостерігалось виключно у Франції і до якої в останні десятиліття XIX ст. долучились інші країни Європи.

За відсутності масового регулювання народжуваності високий рівень дітородної активності був обумовлений ранніми шлюбами й високим відсотком перебування у шлюбі українського жіноцтва [13]. Зростання щільності населення, у свою чергу, стало наслідком загального соціально-економічного розвитку та обумовило необхідні світоглядні зміни, перехід до більш «раціональної» дітородної поведінки, поширення практики планування сім'ї. Потрібно підкреслити, що зниження народжуваності відбувалось не стихійно, а свідомо, як наслідок змін у поведінці більш освічених категорій населення.

За динамікою сумарного показника народжуваності в Україні на тлі інших розвинутих країн можна констатувати ряд особливостей, характерних для перебігу народжуваності в Україні впродовж досліджуваного періоду. Насамперед, Україна відрізняється вищою «стартовою позицією» у порівнянні з розвинутими країнами Європи (рис. 1). Наприкінці XIX та на початку XX ст. значення сумарного показника народжуваності були на вкрай високому рівні – понад шість дітей на жінку із максимальним значенням 7,3 дитини на жінку в 1899 р.

У кінці XIX ст. інтенсивність народжуваності у інших країнах Європи вже була значно нижчою: три дитини на жінку у Франції, чотири – у Швеції, п'ять – у Фінляндії. Проте доволі подібною була ситуація в Росії, де народжуваність теж перевищувала шість дітей на жінку. Фактично різний час початку процесу стабільного зниження народжуваності обумовив помітну різницю в інтенсивності народжуваності між Україною та розвинутими країнами Європи на межі століть.

Тенденція до зниження народжуваності простежувалась в Україні упродовж усього досліджуваного періоду. Так, із 7,3 дітей на жінку в 1899 р. показник знизився до 6,1 дітей на жінку в 1913 р., проте залишався вкрай високим. Наприклад, у Франції в 1913 р. народжуваність вже знизилась до 2,5 дитини на жінку й намітилась тенденція природного убутку населення. Синхронно знижувалась народжуваність і в інших країнах. У Фінляндії в 1913 р. сумарний показник народжуваності впав до 4,1 дітей

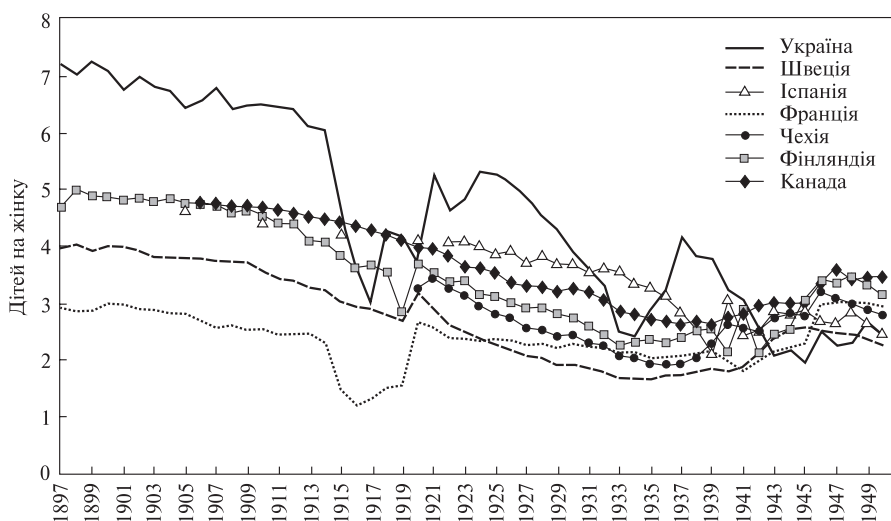

Рис. 1. Сумарний показник народжуваності в Україні та країнах Європи у 1897–1949 рр.

Джерело: Human Fertility Database (HFD), розрахунки працівників Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

на жінку. Це порівняння особливо цікаве, оскільки в той час Фінляндія та більшість території сучасної України перебували в складі однієї держави, проте показники відтворення населення були помітно різні, що слугує свідченням залежності темпів демографічного переходу від соціально-економічних умов та культурного «тла».

Куди вища, ніж у більшості країн Європи, народжуваність в Україні змінилась прискоренням її зниженням, основна частина якого відбулась між 1914 та 1949 рр. З урахуванням впливу Першої світової війни та повоєнного компенсаційного зростання можна сказати, що найбільш активне зниження спостерігалось починаючи з 1925 р. За цей час відбулась певна «конвергенція» народжуваності поміж країнами Європи й уже в кінці 1940-х рр. інтенсивність народжуваності в Україні, Франції, Швеції, Іспанії та інших становила 2–3 дітей на жінку.

Слід відзначити величезний вплив соціальних катаклізмів першої половини ХХ ст. на народжуваність, які, фактично, щоразу формували «нову демографічну реальність». Так, під час Першої Світової війни зниження народжуваності в Україні було вкрай значним – сумарний показник народжуваності знизився зі значення 6,1 дитини на жінку в 1913 р. до 3,0 дитини в 1917 р. (рис. 2). Проте темпи зниження були подібні до, наприклад, народжуваності у Франції, яка теж сильно постраждала від тієї війни. Незважаючи на істотно нижчу «стартову базу» Франції, сумарний показник народжуваності тут теж знизився вдвічі. Якщо подібні умови світової війни сприяли ааналогічним змінам в інтенсивності народжуваності, то період після завершення війни в цих країнах вже помітно відрізнявся: сумарний показник народжуваності у Франції пережив незначне «компенсаційне» зростання й фактично, не змінювався до Другої світової війни, а на народжуваності в Україні позначились специфічні обставини життя населення – продовження воєнних дій, «прискорена» модернізація суспільства, а також нові соціальні катастрофи (зокрема Голодомор).

Поеднання трансформації моделі народжуваності та «відлуння» соціальних катаклізмів і демополітичних впливів (і зумовлені цими факторами «демографічні хвилі»), визначали коливання показників народжуваності в 1920–1940-х рр. [14]. У повоєнний період народжуваність населення на короткий час повернулась до високих значень (максимально 5,5 в 1923 р., але значення показника шестеро й більше народжених дітей на жінку більше ніколи не досягнуто. Високі значення інтенсивності народжуваності в цей період частково можна пояснити також «ефектом повоєнної компенсації», коли повернення до мирного життя та певної стабільності провокує реалізацію відкладених під час війни народжень – бажаних батьками ще у попередні роки, але відкладених «до кращих часів». Таким чином, зміщення в «індивідуальних

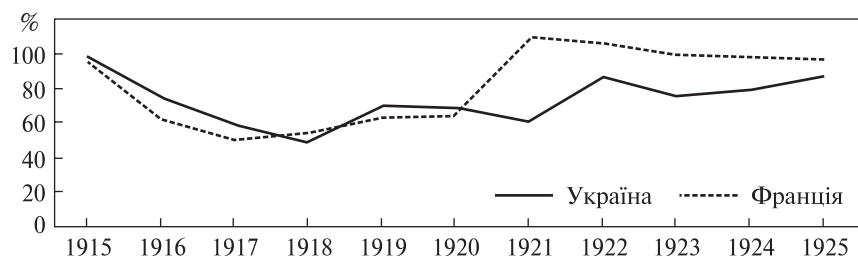

Рис. 2. Зміна інтенсивності народжуваності у Франції та в Україні в період 1913–1925 рр., % до значення 1913 року

Джерело: HFD, розрахунки працівників Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

календарях народжень» накладаються на загальноєвропейську тенденцію зниження народжуваності, а також місцеві чинники — масштабну перебудову країни в рамках побудови «нового комуністичного суспільства», яке мало безпосередній вплив на сім'ю та дітонародження. У результаті нетривалий повоєнний період високої народжуваності змінився різким зниженням: з 5,3 дитини на жінку у 1924 р. до 3,3 у 1932 р. У 1933–1934 рр. сумарний показник народжуваності набув украй низьких значень — 2,3 дитини на жінку, що можна вважати наслідком катастрофічного впливу Голодомору, який безпосередньо позначився на дітонародженні й, у поєднанні з іншими обставинами тогочасного «трансформаційного» суспільства, сформував іншу особливу рису процесу демографічного переходу в тогочасній Україні — значне зниження народжуваності в умовах внутрішньої соціальної катастрофи, до того ж невоєнного характеру, чого не спостерігалось у інших розглянутих країнах Європи. Катастрофічний вплив голодомору на відтворення також змінився нетривалим «компенсаційним» зростанням — у подальші кілька років інтенсивність народжуваності повернулася до високих значень, досягнувши чотири дитини на жінку в 1937 р., після чого відновились тенденція зниження, «базова» для усього періоду. Висока інтенсивність народжуваності 1937 року частково спровокована також короткотривалим ефектом від введення заборони на аборти в 1936 році [3].

Народжуваність на «знаковому» для відтворення населення рівні — дві дитини на жінку (рівень простого заміщення поколінь) вперше встановилась в Україні під час Другої світової війни. Повоєнні роки виявили ще одну специфічну рису — відсутність очевидного «бебі-буму», періоду зростання народжуваності, характерного для багатьох країн Європи того часу. Післявоєнний «бебі-бум» вважається раціональною «відповіддю» сімей на завершення тривалого періоду економічних та воєнних потрясінь в Європі, що дало змогу реалізувати їхні дітородні прагнення [15].

Теорія демографічного переходу демонструє визначальну роль зниження показників смертності в зниженні показників народжуваності. Суспільно-економічний розвиток країн Європи сприяв поступовому зниженню дитячої смертності впродовж усього XIX ст. й різкого її падіння до низьких та наднизьких значень упродовж XX ст. проте у різних країнах інтенсивність зниження дитячої смертності була помітно різною.

Обумовленість зниження народжуваності України в першій половині XX ст. різким зниженням дитячої смертності добре прослідковується за тривалою динамікою показників дитячої смертності та сумарної народжуваності (рис. 3).

На початку XX ст. на території сучасної України висока народжуваність існувала поруч із високою дитячою смертністю, яка стабільно утримувалась на рівні понад 200 смертей на 1000 народжень, в деякі кризові роки перевищуючи 250 ‰. Тоді ж у Швеції дитяча смертність скоротилась ще на початку XIX ст., опустившись нижче позначки в 200 ‰ в 1815 р. та досягнувши значення у 100 ‰ в 1900 р. У Франції та Англії межу в 200 ‰ було подолано близько 1825 р. — на 80 років раніше, ніж в Україні. У Німеччині зниження дитячої смертності розпочалось помітно пізніше — рівень в 200 ‰ народжених зафіксовано тільки в 1900 р.

У XX ст. темпи зниження дитячої смертності ще прискорились: в усіх чотирьох згаданих країнах Європи показник дитячої смертності знизився до 100 ‰ між 1900 й 1925 рр. і до 50 ‰ між 1925 та 1950 рр. В Україні дитяча смертність розпочала зниження дещо пізніше — значення, нижчі за 100 ‰ уперше зафіксували у 1946 р., а нижчі за 50 ‰ — у 1957 р. [16].

Рис. 3. Дитяча смертність та сумарний показник народжуваності в Україні в 1897–2016 рр.

Джерело: розрахунки працівників Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

Дитяча смертність в Україні аж до кінця 1950-х рр. мала доволі чітко виражену міжпоселенську диференціацію: смертність сільського населення, за винятком деяких кризових років, перевищувала смертність міського населення. Зокрема, значне зростання дитячої смертності в 1905 р. міські поселення не зачепило. З часом намітилась тенденція до вирівнювання (189 ‰ проти 144 ‰ у 1925 р., 82 ‰ проти 73 ‰ у 1955 р.). Уперше показники дитячої смертності у містах та селах на короткий час зрівнялись у 1912–1913 і 1934–1939 рр., остаточно вирівнявшись тільки на початку 1960-х рр.

Розгляд інтенсивності народжуваності у розрізі міжпоселенської диференціації в Україні в кінці XIX – першій половині XX ст. демонструє значну відмінність у дітородній активності – якщо у селах в 1897 р. значення сумарного показника народжуваності становило 7,48 дитини на жінку, то в містах – «тільки» 5,7. Ще більше відрізнялись темпи зниження народжуваності. Уже 1897–1913 рр. народжуваність у міських поселеннях знижувалась значними темпами (сумарний показник знизився на 30 % з 5,76 дітей на жінку в 1897 р. до 3,9 у 1913 р., що склало 30 %), які значно перевищували інтенсивність зниження народжуваності в сільській місцевості, яка за цей час знизилась лиш на 9,8 % (з 7,48 до 6,86 дитини на жінку відповідно).

Ця відмінність відображала помітну різницю в умовах та обставинах життя у сільській місцевості та міських поселеннях – в останні швидше проникали «віяння часу», помітніше відбувалась емансипація, та, головне, легшим був доступ до освіти та зайнятості, який створював можливість вибору. Різниця в дитячій смертності у містах і селах також певною мірою обумовлювала диференціацію показників народжуваності.

З часом диференціація народжуваності між містами й селами зменшувалась (рис. 4). Проте, на відміну від дитячої смертності, диференціація народжуваності не нівелювалась повністю, а куди меншою мірою існує й сьогодні, відображаючи певні відмінності в умовах життя та поведінкових орієнтаціях.

Динаміка сумарного показника народжуваності в виразі міжпоселенської диференціації в першій половині XX ст. також яскраво демонструє значний вплив воєн та соціальних катастроф на інтенсивність народжуваності в той період. Перед початком Першої світової війни народжуваність у сільській місцевості перевищувала міську в 1,7 раза (6,8 дитини на жінку в сільській місцевості й 3,9 у містах), проте під час війни падіння тут було куди помітнішим – у 1915 р. сумарний показник народжуваності в

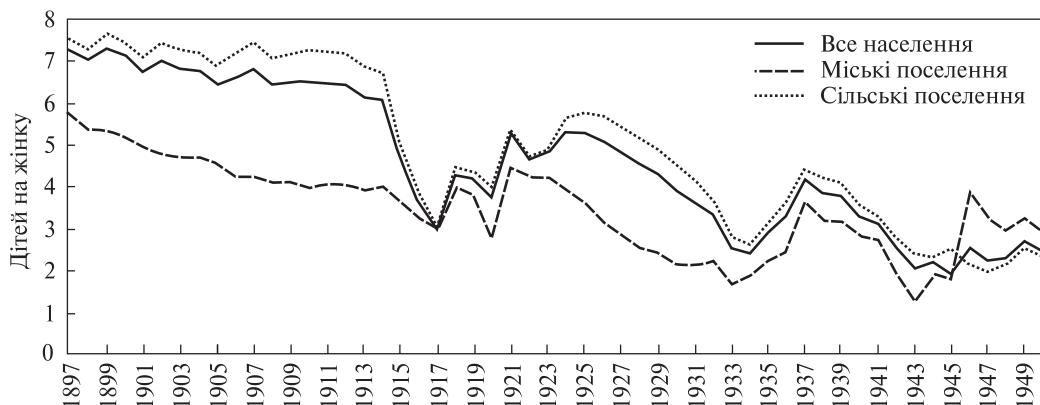

Рис. 4. Міжпоселенська диференціація сумарного показника народжуваності в період 1897–1949 рр.

Джерело: розрахунки працівників Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

селах становив вже 3,87, а у 1917 р. у містах і селах цей показник був на одному рівні — троє дітей на жінку. На відміну від міських поселень, інтенсивність народжуваності у селах не повернулася до довоєнного рівня навіть на короткий період часу, що може слугувати підтвердженням «прискорюювального» впливу соціальних катаклізмів на демографічні зрушення [17]. У міських поселеннях після Другої світової війни спостерігалось помітне зростання народжуваності, яке перевершило довоєнні значення та показники 1920–1930-х рр.

Реконструйовані демографічні ряди дають змогу розглянути ранні етапи демографічного переходу в Україні. Одним із найбільш цікавих періодів є проміжок 1897–1913 роки — час, коли демографічний перехід відбувався «природним», еволюційним шляхом, без впливу соціальних катастроф 1914–1945 років, й був подібним у багатьох європейських країнах того часу.

Динаміка повікових коефіцієнтів народжуваності чітко відображає розвиток демографічного переходу в період 1897–1913 років. Помітно, як швидко знижувалась народжуваність у міських поселеннях в усіх вікових групах дітородного віку, а найбільше — у старших вікових групах (рис. 5). Найбільш інтенсивним зниження народжуваності було в міських поселеннях й у жінок віком понад 27 років. Якщо з 1897 до 1913 р. народжуваність жінок віком 26 років («піковий вік» для обох вказаних років) знизилась на 18 %, то у жінок віком 33 роки впала аж на 52 %.

Зниження народжуваності в сільській місцевості відбувалось дещо іншим чином — помітно знизилась інтенсивність у молодших вікових групах дітородного віку (20–34 роки) та зросла у старших (35–44 роки). Можна припустити, що до цього моменту населення сільської місцевості ще не повною мірою «приєдналось» до демографічного переходу й жінки старшого віку не відчували потреби в плануванні народжень, відповідаючи на покращення якості життя традиційним зростанням.

У цей час народжуваність у сільській місцевості перевищувала народжуваність у міських поселеннях удвічі серед жінок віком 30 років, втричі — серед 35-річних й учетверо — серед 40-річних.

Соціальні катаклізми першої половини ХХ ст., з одного боку, помітно позначались на інтенсивності народжуваності — значним зниженням у всіх вікових групах

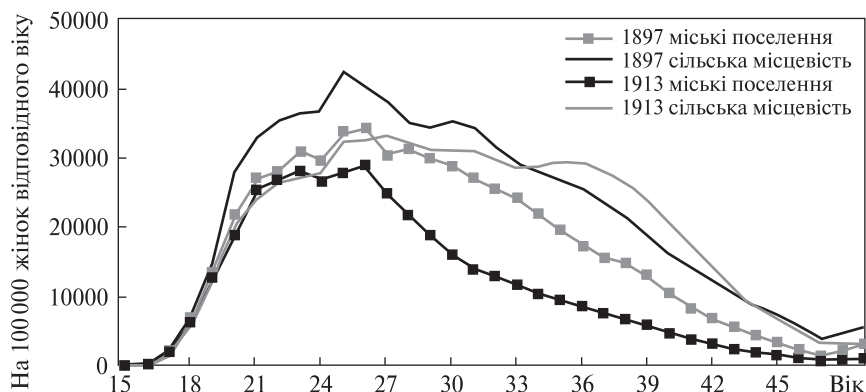

Рис. 5. Динаміка повікових коефіцієнтів народжуваності в містах та селах України в 1897 та 1913 рр.

Джерело: розрахунки працівників Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

дітородного віку з подальшим «компенсаційним» зростанням в посткризові періоди — проте й мали специфічні риси, які свідчили про нові умови та дітородну поведінку населення.

Відображення Першої світової війни «крізь призму» показників повікової народжуваності фіксує безумовний вплив війни на динаміку в усіх вікових групах (рис. 6). В 1916 р. усі вікові групи жінок дітородного віку народжували менш інтенсивно, ніж у довоєнному 1913 р., найбільш помітне зниження спостерігалось у найбільш активних вікових контингентах 20–36 років (40–46 %). Проте вже у 1918 р., незважаючи на війну, народжуваність почала зростати, насамперед, за рахунок народжень у жінок віком 20–29 років. У повоєнному 1921 р. рівень народжуваності відновився до дуже високих показників, проте трансформація вікової моделі набирала обертів. Якщо народжуваність 25–30 річних жінок вийшла на довоєнний рівень, а подекуди його перевершила, то молодші жінки народили помітно менше дітей. Також спостерігається значне зниження народжуваності у віковій групі 30–37 років, що є ілюстрацією початку процесу відмови від масової багатодітності.

Якщо компенсаційне зростання після Першої світової війни фактично повернуло народжуваність до довоєнних значень, то зростання після Другої світової війни так і не змогло вивести показники інтенсивності народжуваності на рівень довоєнного 1939 року, а значення 1959 року вже мало відрізняються від 1949 р., змінюючись виключно у старших вікових групах дітородного віку, які відмовились від багатодітності. Подібним чином народжуваність 1935 р. (після Голодомору) ще не змогла повернутись на рівень 1932 р., а помітне зростання народжуваності в 1937 р., частково викликане короткотривалим ефектом від заборони на аборти. Вже 1939 р. інтенсивність народжуваності знизилась майже в усіх вікових контингентах.

Після Другої світової війни також відбувалось зростання народжуваності — в 1946–1949 рр. спостерігалось переважно у вікових групах до 35 років і вже невдовзі змінилось поступовим зниженням за рахунок вікових груп старше 35 років.

Таким чином, соціальні катаклізми співпали з періодом активного зниження народжуваності в рамках демографічного переходу й у повоєнні роки встановилась сучасна модель народжуваності. Компенсаційний приріст після Другої світової війни, на відміну від Першої Світової війни, відрізняється більшою пов'язаністю і світо-

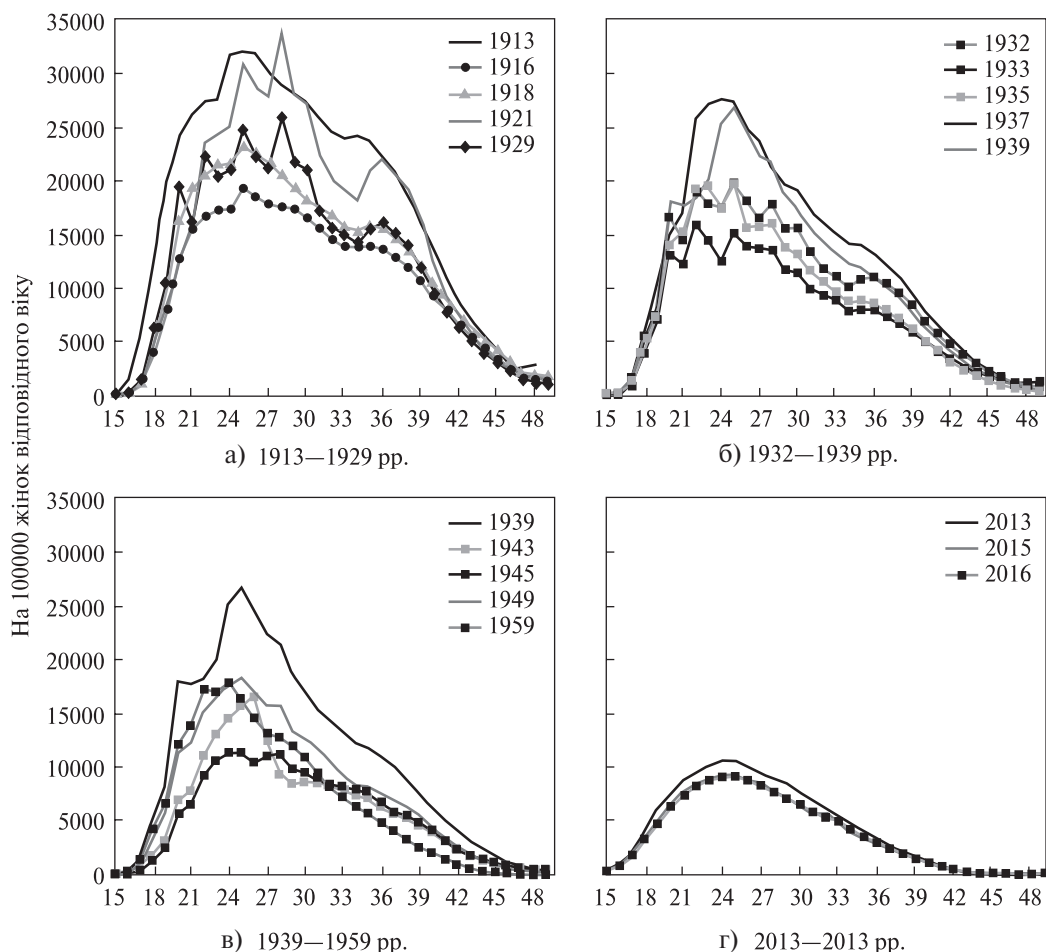

Рис. 6. Динаміка повікових коефіцієнтів народжуваності у періоди соціальних катастроф ХХ ст. : Першої світової війни та визвольних змагань (а), Голодомору (б), Другої світової війни (в), сучасної російсько-української війни (г)

Джерело: розрахунки працівників Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

глядними трансформаціями, і цим подібний до впливу воєн у Європі кінця ХХ — початку ХХІ ст.

Народжуваність жінок різного віку дещо по-різному змінювалась в умовах соціальних катастроф, віддзеркалюючи, окрім відкладання дітонародження в кризовий період, також і глобальні тенденції — загальне зниження народжуваності. Якщо порівняти динаміку повікових коефіцієнтів під час Світових воєн з періодом сучасної російсько-української війни, то помітно, що нині теж відбулось зниження в усіх вікових групах дітородного віку й не спостерігається «компенсаційного зростання». Проте, слід врахувати, що конфлікт ще далекий від завершення.

Висновки. Формування сучасного режиму відтворення населення України відбувалось упродовж тривалого часу й є наслідком численних суспільних, економічних,

та демографічних трансформацій. Зрушення у народжуваності в цей час відбувались у рамках глобального процесу демографічного переходу — раціональної трансформації моделі народжуваності в нових умовах існування населення. Поряд із наслідуванням загальносвітових тенденцій, народжуваність віддзеркалювала впливи подій вітчизняної історії, що сформувало специфіку та відмінності від інших країн Європи.

Від кінця XIX ст. до середини XX ст. в Україні відбулись: значне скорочення показників дитячої смертності, значне зниження інтенсивності народжуваності (особливо в старших вікових групах дітородного віку), практично нівелювалась міжпоселенська диференціація цих показників. Зниження народжуваності розпочалось в Україні з незначним відставанням від інших країн Європи й насамперед стосувалось жителів міських поселень, поступово поширившись й на сільську місцевість.

Для України характерні: надзвичайно високі значення показників народжуваності перед початком зниження, швидше, ніж у країнах Європи, формування сучасного типу відтворення населення, відсутність чітко вираженого «бебі-буму», значний вплив соціальних катаклізмів на перебіг демографічного переходу. Різниця в показниках дитячої смертності у містах і селах певною мірою впливала на диференціацію показників народжуваності й існує і сьогодні, відбиваючи деякі відмінності в умовах життя та поведінкових орієнтаціях.

Найбільш значні трансформації показників народжуваності відбулись протягом 1914—1949 рр. Поєднання трансформації моделі народжуваності, світоглядних змін та «відлуння» соціальних катаклізмів і демополітичних впливів (і зумовлені цими факторами «демографічні хвилі») визначали істотні коливання показників народжуваності в першій половині XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нариси з демографічної історії України XX століття : монографія / О.М. Гладун; Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи. — Київ, 2018. — 224 с.
2. *Sobotka T.* Overview Chapter 6 : The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe // *Demographic Research*. — № 19. — P. 171—224. — doi: <https://doi.org/10.4054/DemRes.2008.19/8>
3. Вишневский А. Демографическая революция меняет репродуктивную стратегию вида Homo Sapiens // *Демографическое обозрение*. — 2014. — 1, № 1. — С. 6—33. — doi: <https://doi.org/10.17323/demreview.v1i1.1825>
4. *Omran A.* The epidemiologic transition: a theory of the epidemiology of population change. // *The Milbank Quarterly*. — 2005. — 83 (4). — P. 731—757. — doi: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0009.2005.00398.x>
5. *Зверева Н.В.* Демографический переход: спор о теориях разного уровня // *Демографическое обозрение*. — 2015. — № 1. — С. 6—23. — doi: <https://doi.org/10.17323/demreview.v21i1.1787>
6. *Coleman D.* Why we don't have to believe without doubting in the Second Demographic Transition — Some Agnostic Comments / D. Coleman // *Vienna Yearbook of Population Research* / G. Feichtinger (Ed.), A. Prskawetz, T. Fent. — Wien, 2004. — P. 11—24.
7. Вишневский А. Нерешенные вопросы теории демографической революции // *Население и экономика*. — 2017. — 1, № 1. — С. 3—21 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.populationandconomics.ru/jour/article/download/3/4 (дата звернення: 10.03.2018).
8. *Willekens F.* Demographic transitions in Europe and the world // *MPIDR Working Paper*. — March 2014. — 33 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2014-004.pdf> (дата звернення: 10.03.2018).
9. Demographic transition and its consequences / R.D. Lee, D.S. Reher (eds.) // *Population and development review, a supplement to volume 37*. — 2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.popcouncil.org/uploads/pdfs/2011_PDR_Supp_DemTranConseq.pdf (дата звернення: 21.03.2018).

10. Миронов Б. Н. Российская революция 1917 года сквозь призму демографической модернизации // Демографическое обозрение. — 2017. — 4, № 3. — Р. 6–58. — doi: <https://doi.org/10.17323/demreview.v4i3.7316>
11. Вишневский А. Демографическая модернизация России, 1900–2000 / Под ред. А. Г. Вишневского. — М.: Новое издательство, 2006. — 601 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.demoscope.ru/weekly/znagi/modern/modernizacija_vishnevski.pdf (дата звернення: 22.03.2018).
12. Стешенко В. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / НАН України, Ін т економіки; за ред. В. Стешенко. — Київ., 2001. — 560 с.
13. Корчак-Чепурківський Ю.О. Подружність і народжуваність у жінок УРСР // Демографічні дослідження. — Вип. 4. — Київ : Наук. думка, 1979. — С. 45–75.
14. Курило И.А. Тенденции рождаемости в Украине за последние сто лет // Проблемы народонаселения в зеркале истории: Шестые Валентеевские чтения: Сб. докл. (Москва, 22–24 апреля 2010 г.) / МГУ им. М.В. Ломоносова, ред. В.В. Елизаров, И.А. Троицкая. — М. : МАКС Пресс, 2010. — С. 168–175.
15. Sánchez-Barricarte J. J. Measuring and explaining the baby boom in the developed world in the mid-twentieth century // Demographic research. — 2018. — 38. — Р. 1189–1240. — doi: 10.4054/DemRes.2018.38.40
16. Viazso P.P., Corsini A. The Decline of Infant Mortality in Europe 1800–1950: Four National Case Studies // Historical Perspectives. — 1993. — № 2. — 86 p. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <https://www.unicef-irc.org/publications/32-the-decline-of-infant-mortality-in-europe-1800-1950-four-national-case-studies.html> (дата звернення: 22.03.2018).
17. Крімер Б. Вплив на народжуваність воєнних конфліктів останніх десятиліть у країнах Європи // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 1 (23). — С. 126–136 — doi: <https://doi.org/10.15407/dse2015.01>

REFERENCES

1. Hladun, O.M. (2018). *Narysy z demohrafichnoi istorii Ukrainy XX stolittia [Essays on demographic history of Ukraine of XX century]*. Kyiv : Sochinskyi [in Ukrainian].
2. Sobotka, T. (2008). The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe. *Demographic research*, 19, 170–224.
3. Vishnevskij, A. (2014). Demograficheskaja revoliucija menjaet reproduktivnuju strategiju vida Homo Sapiens [The demographic revolution changes the reproductive strategy of the species Homo Sapiens]. *Demograficheskaja revoliucija - Demographic revolution*, 1, 6–33. Retrieved from https://demreview.hse.ru/data/2014/07/15/1312456175/1_Vishnevskij_Demograficheskaja%20revoliucija.pdf [in Russian].
4. Omran, A. (2005). The epidemiologic transition: a theory of the epidemiology of population change. *The Milbank Quarterly*, 83(4), 731–757.
5. Zvereva, N. (2015). Demograficheskij perehod: spor o teorijah raznogo urovnja [Demographic transition: a dispute about theories of different levels]. *Demograficheskoye obozreniye - Demographic Review*, 1, 6–23 [in Russian].
6. Coleman, D. (2004). Why we don't have to believe without doubting in the Second Demographic Wien Vienna. G. Feichtinger (Ed.). *Yearbook of Population Research*, 11–24.
7. Vishnevskij, A. (2017). Nereshennye voprosy teorii demograficheskoy revoliucii [Unresolved issues of the theory of demographic revolution]. *Naselenie i ekonomika - Population and economics*, 1, 1–24. Retrieved from www.populationandconomics.ru/jour/article/download/3/4 [in Russian].
8. Willekens, F. (2014). Demographic transitions in Europe and the world. *Demographic research*, 4, 1–32. Retried from <https://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2014-004.pdf>
9. Lee, R.D. & Reher, D.S. (2011). Demographic transition and its consequences. *Population and development review, a supplement to volume 37*. Retrieved from http://www.popcouncil.org/uploads/pdfs/2011_PDRSupp_DemTranConseq.pdf
10. Mironov, B. (2017) Rossijskaja revoliucija 1917 goda skvoz' prizmu demograficheskoy modernizacii [The Russian Revolution of 1917 through the Prism of Demographic Modernization] *Demograficheskoye obozreniye - Demographic review*, 3, 6–58. Retrieved from https://demreview.hse.ru/data/2017/12/07/1161334558/DemRev_4_3_2017_6-58.pdf [in Russian].

11. Vishnevskiy, A. (Eds.). (2006). Demograficheskaja modernizacija Rossii: 1900-2000 [Demographic modernization of Russia: 1900-2000]. *Seriya Novaja istorija - A series of New History*. Moskva : Novoe izdatel'stvo [in Russian].
12. Steshenko, V. (Eds.). (2001). *Demografichna kryza v Ukraini. Problemy doslidzhennia, vytoky, skladovi, napriamy protydii* [Demographic crisis in Ukraine. Problems of research, sources, components, directions of counteraction]. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Economics. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Korchak-Chepurkivskiy, Yu.O. (1968). Podruzhnist i narodzhuvaniest u zhinok URSR [Marriage and fertility among women of the Ukrainian Soviet Socialist Republic]. *Demografichni doslidzhennia - Demographic research*, 4, 37-76 [in Ukrainian].
14. Kurilo, I.A. (2010). Tendencii rozhdaemosti v Ukraine za poslednie sto let [Trends in the birth rate in Ukraine over the last hundred years]. Proceedings from Problemy narodonaselenija v zerkale istorii: *Shestye Valenteevskie chtenija: Moskva, 22-24 aprelja 2010g. MGU im. M.V. Lomonosova - Sixth Valentine Readings: Moscow, April 22-24, 2010*, Moscow State University. M.V. Lomonosov (pp. 68-175). Moscow : MAKSS Press [in Russian].
15. Jesús, J. Sánchez-Barricarte (2018). Measuring and explaining the baby boom in the developed world in the mid-twentieth century. *Demographic research*, 38, 1189-1240. Retrieved from <https://www.demographic-research.org/volumes/vol38/40/default.htm>
16. Viazso, P.P. & Corsini, C.A. (1993). The Decline of Infant Mortality in Europe 1800-1950: Four National Case Studies (Florence, 1993). *unicef-irc.org*. Retrieved from <https://www.unicef-irc.org/publications/32-the-decline-of-infant-mortality-in-europe-1800-1950-four-national-case-studies.html>
17. Krimer, B.O. (2015) Vplyv na narodzhuvaniest' voiennykh konfliktiv ostannikh desiatylyt' u krainakh Yevropy [Effect of Recent Decades Wars on Fertility in Europe]. *Demografiia ta sotsial'na ekonomika - Demography and social economy*, 1(23), 126-136. Retrieved from <https://dse.org.ua/archive/23/11.pdf> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 02.05.2018.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.82>

УДК 314.3:618 (477)

JEL CLASSIFICATION: J13

В.П. ДУМАНСЬКА

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: vita.dumanska@gmail.com

ВНЕСОК НОВІТНІХ РЕПРОДУКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У НАРОДЖУВАНІСТЬ В УКРАЇНІ

Метою статті є всебічний аналіз застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, оцінка їх доступності та визначення внеску у підвищення народжуваності. Згідно зі статистичними даними щороку близько 1,6 % дітей народжуються завдяки використанню допоміжних репродуктивних технологій, причому цей показник стрімко зростає. Поширення репродуктивного лікування може мати низку демографічних наслідків: відкладання народження дітей, збільшення кількості багатоплідних вагітностей, зміну статевої структури населення за можливості обрання статі ембріона. У роботі порівняно структури, масштаби застосування та результативність використання допоміжних репродуктивних технологій в Україні та країнах Європи. В Україні сукупна кількість реалізованих репродуктивних циклів у 6–8 разів менша, ніж у розвинутих європейських країнах, але структура застосування репродуктивних методів є доволі прогресивною та наближеною до структури у країнах Європи. Проте результативність репродуктивних циклів є на 15–20 % нижчою (залежно від виду репродуктивної технології). Досліджено особливості використання репродуктивних технологій для різних вікових груп. Проблемою для європейської репродуктивної медицини є те, що громадяни звертаються до репродуктивних клінік після 35 років, тобто у віці, близькому до завершення природної плідності. В Україні ж 52 % розпочатих репродуктивних циклів припадає на жінок у віці до 35 років. Це може бути суттєвим резервом підвищення ефективності використання допоміжних репродуктивних технологій. На основі аналізу масштабів поширення жіночого та чоловічого безпліддя виявлено високий незадоволений попит на застосування допоміжних репродуктивних технологій. Автором оцінено доступність допоміжних репродуктивних технологій в Україні на основі розрахунку середньої вартості народження дитини (для технологій ICSI та IVF). У розрахунках враховано первинну медичну діагностику, вартість послуг із запліднення та супутніх медичних послуг, а також вартість пологів. Розрахунки здійснено на основі даних приватних репродуктивних клінік Києва станом на 01.03.2018.

Ключові слова: народжуваність, безпліддя, допоміжні репродуктивні технології, черговість народження, повікова народжуваність, аборт.

В.П. Думанская

канд. экон. наук, старш. наук.сотр.
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: vita.dumanska@gmail.com

ВКЛАД НОВЕЙШИХ РЕПРОДУКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РОЖДАЕМОСТЬ В УКРАИНЕ

Цель статьи — всесторонний анализ применения вспомогательных репродуктивных технологий в Украине, оценка их доступности и определения вклада в повышение рождаемости. Согласно статистическим данным, ежегодно около 1,6 % детей рождаются благодаря вспомогательным репродуктивным технологиям, причем этот показатель стремительно растет. Распространение репродуктивного лечения может иметь ряд демографических последствий: откладывание рождения детей, увеличение количества многоплодных беременностей, изменение половой структуры населения из-за возможности выбора пола эмбриона. Выполнено сравнение структуры, масштабов применения и результативности использования вспомогательных репродуктивных технологий в Украине и странах Европы. В Украине количество реализованных репродуктивных циклов в 6–8 раз меньше, чем в развитых европейских странах, но структура применения репродуктивных методов довольно прогрессивная и близкая к структуре в странах Европы. Однако результативность репродуктивных циклов на 15–20 % ниже (в зависимости от вида репродуктивной технологии). Исследованы особенности использования репродуктивных технологий для разных возрастных групп. Проблемой для европейской репродуктивной медицины является то, что граждане обращаются в репродуктивные клиники после 35 лет, то есть в возрасте, близком к завершению естественной плодовитости. В Украине же 52 % начатых репродуктивных циклов приходится на женщин в возрасте до 35 лет. Это может быть существенным резервом для повышения эффективности использования вспомогательных репродуктивных технологий. На основе анализа масштабов распространения женского и мужского бесплодия выявлен высокий неудовлетворенный спрос на применение вспомогательных репродуктивных технологий. Автором оценена доступность вспомогательных репродуктивных технологий в Украине на основе расчета средней стоимости рождения ребенка (для технологий ICSI и IVF). В расчетах учтены первичная медицинская диагностика, стоимость услуг по оплодотворению и сопутствующих медицинских услуг, а также стоимость родов. Расчеты осуществлены на основе данных частных репродуктивных клиник Киева по состоянию на 01.03.2018.

Ключевые слова: рождаемость, бесплодие, вспомогательные репродуктивные технологии, очередность рождений, повозростная рождаемость.

V.P. Dumanska

PhD (Econ.), Senior researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: vita.dumanska@gmail.com

CONTRIBUTION OF ASSISTED REPRODUCTIVE TECHNOLOGIES TO FERTILITY IN UKRAINE

The paper aims to provide a comprehensive analysis of the use of assisted reproductive technologies in Ukraine, assess their availability and determine possible contribution to fertility. According to statistics, about 1.6 % of children each year are conceived using assisted reproductive technologies, and this indicator is rapidly increasing. Rapid spreading of reproductive treatment can have a number of demographic implications, among them postponement of first birth, increasing number of multiple deliveries, changes in population sexual structure due to selection of the embryo sex. The author compares the structure, scale, and effectiveness of the assisted reproductive technologies application in Ukraine and European countries. In Ukraine, the number of implemented reproductive cycles is 6–8 times less than in developed European countries, while the structure of the use of reproductive methods is quite progressive and similar to the structure in European countries. However, in Ukraine, the effectiveness

of reproductive cycles is 15–20 % lower (depending on the type of reproductive technology). The peculiarities of the use of reproductive technologies for different age groups are outlined. A significant problem for European reproductive medicine is that citizens turn to reproductive clinics after 35 years, and that age is close to the end of fertility. In Ukraine, 52 % of reproductive cycles occur for women under the age of 35. This can be a significant reserve for increasing the efficiency of the use of assisted reproductive technologies. Based on the detected scale of female and male infertility, high demand for the use of assisted reproductive technologies has been identified. The author evaluates the availability of assisted reproductive technologies in Ukraine on the basis of the calculation of the average cost of birth (for ICSI and IVF methods). The calculations include primary medical diagnostic, the cost of fertilization services and associated medical services, as well as the cost of delivering. The calculations are based on data from the private reproductive clinics of Kyiv (as of 01.03.2018).

Keywords: fertility, infertility, assisted reproductive technologies, order of births, cohort fertility, abortion.

Постановка проблеми та її актуальність. Прогнозоване зниження чисельності населення в Україні, усе більше демографічне старіння, посилення економічного навантаження на працездатне населення актуалізують проблему збереження репродуктивного потенціалу країни та поліпшення репродуктивного здоров'я населення. В Україні зберігаються низькі показники народжуваності: сумарний коефіцієнт народжуваності на початок 2017 року становив 1,47 [1]. Попри поступове зниження материнської та перинатальної смертності, ці показники досі є чи не найвищими у Європі [2]. Також високими є показники безпліддя — станом на початок 2017 року зареєстровано понад 50 тис. випадків [3]. Важливими чинниками скорочення репродуктивного потенціалу населення є зниження природної плідності, зумовлене поширенням безпліддя, а також зменшення соціальної плідності внаслідок відкладання народження дітей та поширення свідомої бездітності.

Допоміжні репродуктивні технології (ДРТ) як інструмент лікування безпліддя на сьогодні є одним із вагомих чинників збереження репродуктивного потенціалу нації. На фоні відкладання дітонародження та зміщення пріоритетів із батьківства у бік інших соціальних субститутів ДРТ дають змогу забезпечити народження дітей у сім'ях, які мають усвідомлену потребу в материнстві та батьківстві, але з тих чи інших причин не можуть її реалізувати. За підрахунками вчених, із використанням ДРТ у світі уже народилось понад 5 млн дітей [4], причому щороку ця чисельність стрімко зростає.

Показники безпліддя в Україні в разі перевищують можливості медичної сфери з надання допоміжних репродуктивних послуг. Так, у 2016 р. розпочато дещо більше 18 тис. лікувальних циклів за допомогою ДРТ, причому зареєстровано безплідних пар майже втричі більше [3]. Проте слід враховувати, що на один випадок безпліддя доволі часто припадає кілька спроб. Наразі не кожна пара, в якій діагностовано безпліддя, може скористатися ДРТ з огляду на їх високу вартість у приватних лікувальних закладах та низьку доступність безкоштовного лікування безпліддя.

Застосування ДРТ може справити такий вплив на демографічну ситуацію: відкладання народження дітей, збільшення кількості багатоплідних пологів, зміну статевієї структури населення (за можливості обирати стать ембріона).

Метою статті є всебічний аналіз застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, оцінка їх доступності та визначення внеску у підвищення народжуваності.

Новизна статті. У роботі вперше проаналізовано демографічні перспективи застосування допоміжних репродуктивних технологій та виявлено високий незадоволений попит на застосування допоміжних репродуктивних технологій. Установлено, що резервом підвищення ефективності використання ДРТ може стати популяризація

репродуктивної медицини серед осіб до 30 років. Також на основі авторських розрахунків оцінено доступність допоміжних репродуктивних технологій у Україні.

Аналіз останніх досліджень. З огляду на поглиблення демографічної кризи в Україні та поширення масштабів безпліддя, науковці досліджують резерви активізації дітонародження, в тому числі за рахунок репродуктивної медицини. Питання застосування ДРТ вивчають із медико-генетичного ракурсу, етико-правового, демографічного та економічного.

Американські вчені Г. Чемберс (G. Chambers), Х. Ван Пхонг (H. Van Phuong), Е. Саліван (E. Sullivan) досліджують проблему підвищення доступності репродуктивних технологій, зниження вартості циклу для пар, а також можливості страхової медицини у цій сфері. Науковці вивчають доступність допоміжних репродуктивних технологій залежно від доходу громадян через призму теорії корисності [4]. Дж. Броммер (J. Bromer), Б. Ата (B. Ata), М. Селі (M. Seli та ін.) оцінюють додаткові витрати, пов'язані із багатоплідними пологами. В США близько 30 % дітей, зачатих за допомогою ДРТ, народились під час багатоплідних пологів. 62 % двійнят та 97 % трійнят народжуються передчасно і потребують тривалого медичного догляду. Додаткові витрати на ці послуги становлять понад 1 млрд доларів щороку [5].

Застосування ДРТ у країнах з наднизькою народжуваністю сприяє збільшенню чисельності населення (або скороченню його убутку), проте Г. Лерідон (H. Leridon) встановив, що це не зможе компенсувати число народжень, втрачених через природне скорочення плідності жінок після 35 років. Саме відтермінування дітонародження визначає скорочення природної плідності [6].

Окремий блок досліджень становить доробок С. Сінга (S. Singh), Л. Ремеза (L. Remez) та Г. Седа (G. Sedgh) у вивченні втрати плідності унаслідок абортів, інфекцій, що передаються статевим шляхом, та інших екзогенних чинників [7].

Заслужують на увагу європейські агреговані дослідження в царині ДРТ. Роботи А. Ферраретті (A. Ferraretti) дають змогу прослідковувати ключові тенденції, а також прогнозувати динаміку розвитку ситуації [8].

У вітчизняній літературі дискурс зосереджений на підвищенні ефективності використання ДРТ з метою зниження ризиків невиношування вагітності, смерності немовлят, поліпшення здоров'я новонароджених. Тобто фокус досліджень зосереджений на якісних аспектах застосування ДРТ Ю. Сороколат (U. Sorokolat) [9]. Разом із тим соціально-демографічний зріз застосування ДРТ у контексті активізації дітонародження досліджений недостатньо: не визначено кількісний внесок ДРТ у збільшення народжуваності, можливість компенсації природної втрати плідності за рахунок ДРТ, резерви підвищення ефективності використання репродуктивних технологій.

Інформаційну базу дослідження становили наукові джерела, статті вітчизняних і зарубіжних вчених, дані Центру медичної статистики МОЗ України [3], дані мультиіндикаторного кластерного обстеження домогосподарств (МІКС) [2]. Також використано дані щодо структури та масштабів поширення допоміжних репродуктивних технологій у країнах Європи (*ESHRE*).

Виклад основного матеріалу. Для всебічного аналізу питання застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні вважаємо за доцільне ґрунтовно дослідити масштаби природного безпліддя, а також втрат репродуктивного здоров'я через аборти та інші причини. Для визначення перспектив та виявлення закономірностей у розвитку ДРТ здійснено структурний аналіз застосування різних репродуктивних технологій та порівняння отриманих результатів із показниками ряду країн Європи.

Прямі репродуктивні втрати від безпліддя. Безпліддя, за визначенням Міжнародного комітету моніторингу допоміжних репродуктивних технологій, — це «неможливість зачати дитину після року практикування незахищеного статевого акту». Допоміжні ж репродуктивні технології визначають як усі види лікування та процедур, спрямовані на забезпечення вагітності [10].

З позиції індивіда таке визначення ДРТ відображає можливість отримати медичну допомогу для народження дітей. Проте використання ДРТ має не лише індивідуальний компонент, але й соціальний. Клінічне безпліддя не враховує так званого соціального безпліддя, пов'язаного зі зростанням частки людей, пріоритетом для яких є кар'єра чи певний спосіб життя. Часто у таких випадках відкладання народження дітей відбувається до моменту зниження природної плідності, саме тоді уже потрібні ДРТ [11]. Тому безпліддя варто досліджувати із врахуванням не лише медичних, але й соціальних його передумов.

У світі поступально зростає чисельність безплідних пар. За експертними оцінками, із 1990 до 2010 р. абсолютне число безплідних пар зросло на 13 % — із 42 млн до 48,5 млн відповідно [12]. Причому зростають не лише абсолютні показники (що може бути зумовлено збільшенням чисельності населення), але й відносні. В Україні також спостерігається негативна динаміка показників безпліддя. Щороку діагностується понад 13 тис. нововиявлених випадків безпліддя, при цьому понад три чверті зареєстрованих випадків — це жіноче безпліддя [3].

На рис. 1 показано скорочення абсолютних показників безпліддя, проте для 2016 р. відсутні дані з АР Крим та частини окупованих територій. Зареєстрована частота безпліддя в Україні становить 3,8 випадків на 1000 жінок фертильного віку, серед чоловіків цей показник значно нижчий і становить 0,9 випадків. Значна варіація показників безпліддя за регіонами може свідчити про недосконалість системи діагностики та обліку безпліддя. Наприклад, частота зареєстрованих випадків жіночого безпліддя у деяких регіонах майже у п'ять разів перевищує середній показник в Україні, щодо чоловічого безпліддя показники різняться у понад 14 разів [3].

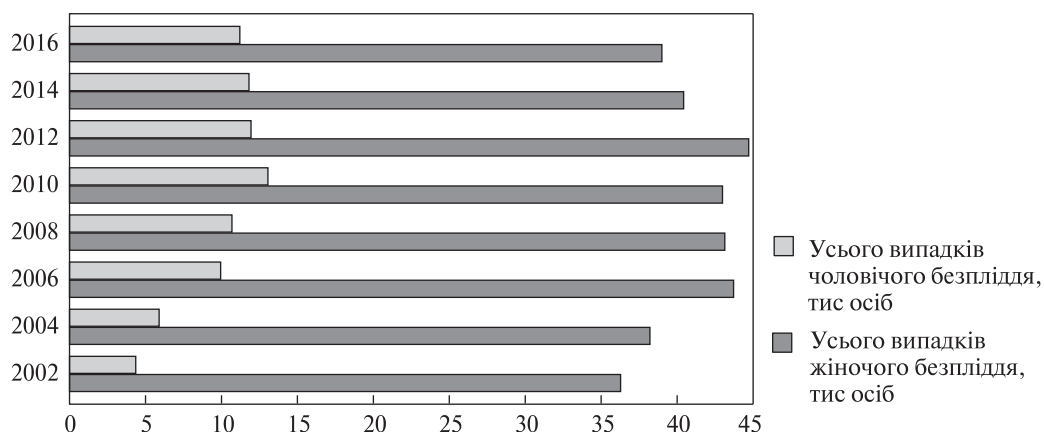

Рис. 1. Кількість випадків зареєстрованого чоловічого та жіночого безпліддя в Україні в 2002–2016 рр., тисяч

Джерело: Інформаційно-статистичний довідник про допоміжні репродуктивні технології в Україні / ред. В.М. Заболотько; ДЗ «Центр медичної статистики МОЗ України». — Київ, 2017.— 28 с.

Примітка: дані за 2014–2016 роки без урахування чисельності АРК та тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей.

Припускаємо, що в Україні висока латентність чоловічого безпліддя і значна частина випадків не реєструється. Вченими встановлено, що найбільш поширеною причиною чоловічого безпліддя у шлюбі є інфекційно-запальні ураження сечо-статевої системи — це підтверджено у 35,5 % чоловіків. У 12,3 % пацієнтів зниження репродуктивного потенціалу спричинюють одночасно як інфекційно-запальні, так і незапальні захворювання статевих органів. Нездоровий спосіб життя порушує репродуктивну спроможність у 8,2 % безплідних чоловіків. Такі результати отримано у ході обстежень безплідних чоловіків у Києві та 12 областях України [11]¹. Варто зазначити, що інфекції у чоловіків зумовлюють високі ризики виникнення безпліддя у партнерок, підвищують імовірність інфікування ембріона, внутрішньоутробної інфекції, вад розвитку плоду та невиношування вагітності.

Аборти та їх наслідки для репродуктивного здоров'я. Ще одним джерелом репродуктивних втрат через зумовлене ними безпліддя в Україні є аборти. У результаті цих травматичних операцій часто виникають ускладнення, що призводять до безпліддя. Якість таких медичних послуг в Україні є суттєво нижчою, ніж у країнах Європи, особливо ця проблема актуальна для жителів сільської місцевості.

Зменшення кількості абортів характерне для більшості країн світу. Новітні дослідження підтверджують, що темпи зниження кількості абортів у Східній Європі є чи не найвищими у світі. В Україні спостерігаються подібні тенденції. Незважаючи на те, що абсолютні показники кількості абортів поступово знижуються, вони залишаються високими для жінок віком 20–24 роки.

У країнах Європи частота абортів серед заміжніх жінок майже удвічі вища ніж у жінок, які не перебувають у шлюбі [8], це властиво й Україні. У 1995–2016 рр. кількість абортів у розрахунку на 1000 жінок фертильного віку знизилась майже у шестеро — із 58,2 до 9,9. Також суттєво змінилось співвідношення абортів і пологів. Якщо у 1995 році на 100 пологів припадало майже 150 абортів, то у 2016 році цей показник складав трохи більше 26. Поліпшення ситуації визначальним чином зумовлено застосуванням контрацепції, а також доступністю її нових методів. На цей показник також впливає зростання нездатності до запліднення обох статей. Разом

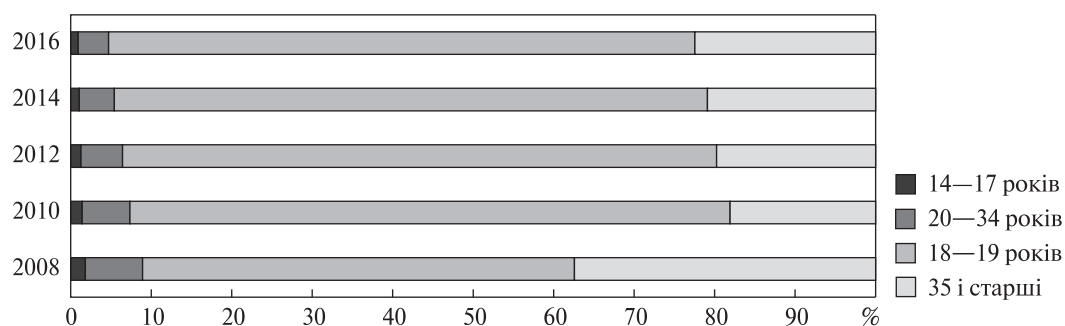

Рис. 2. Повікова структура кількості абортів жінок різних вікових груп в Україні у 2008–2016 роках

Джерело: Інформаційно-статистичний довідник про допоміжні репродуктивні технології в Україні / ред. В.М. Заболотко; ДЗ «Центр медичної статистики МОЗ України». — Київ, 2017. — 28 с.

¹ У рамках дослідження обстежено 463 пацієнти, які звернулися за медичною допомогою з приводу безплідного шлюбу до Українського державного інституту репродуктології НМАПО імені П.Л. Шупика. Обстежені чоловіки були з м. Київ і 12 областей України. Причина безпліддя у них раніше встановлена не була.

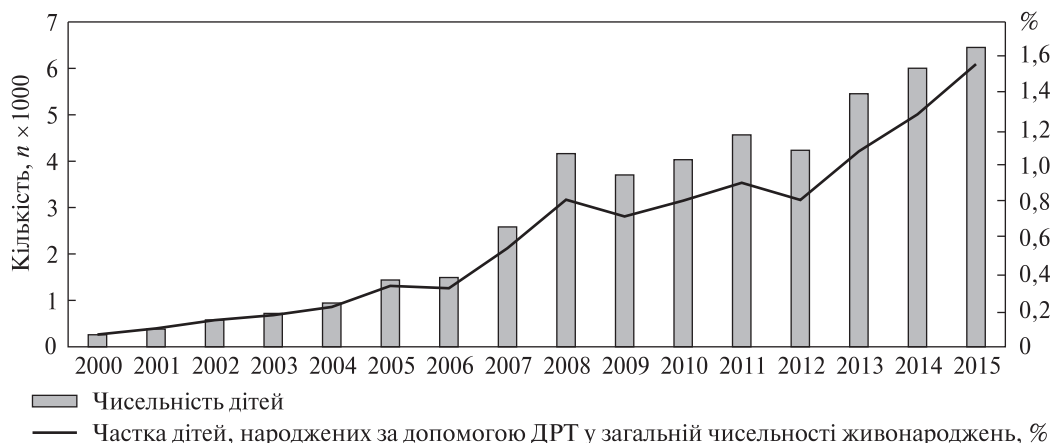

Рис. 3. Чисельність дітей, народжених із використанням ДРТ та їх частка у загальній чисельності живонароджень в Україні у 2000–2015 рр.

Джерело: Інформаційно-статистичний довідник про допоміжні репродуктивні технології в Україні / ред. В.М. Заболотько; ДЗ «Центр медичної статистики МОЗ України». – Київ, 2017. – 28 с.

із тим не виключено, що зменшення кількості абортів зумовлено використанням медикаментозних препаратів для раннього переривання вагітності, які є у вільному продажу, а також реєстрацією абортів приватними закладами.

Допоміжні репродуктивні технології. Статистичні спостереження засвідчують стрімке зростання чисельності дітей, народжених з використанням ДРТ. Так, протягом 2008–2016 рр. у Європі число таких дітей зросло майже вдвічі, і становить понад 6000 дітей щороку. До прикладу, в Данії понад 6 % дітей народжуються з використанням ДРТ. Це найвищий показник серед європейських країн. Доволі високими ці показники є у Словенії (4,9 %), Бельгії (4,6 %), Естонії (4,1 %) [8].

В Україні також стрімко зростає чисельність дітей, народжених з використанням ДРТ. У 2016 році це близько 1,6 % (рис. 3).

Дослідження доводять, що у європейських країнах ефективність допоміжних репродуктивних технологій становить 29–30 % [8] для жінок вікової групи до 35 років, причому встановлено чітку негативну залежність між віком жінки та успішністю застосування ДРТ. Пріоритетом репродуктивної медицини у європейських країнах залишається рання діагностика безпліддя та використання ДРТ жінками віком до 30–35 років.

За даними американських дослідників, для 75 % жінок, які роблять спробу завагітніти у віці 30 років, ця спроба буде успішною протягом одного року і завершиться народженням дитини. Для жінок у віці 35 років цей показник складає 66 %, у 40 років – 44 %. Протягом чотирьох років спроба завагітніти закінчиться успіхом відповідно у 91, 84 та 64 % випадків. За умови, що жінки звертаються до ДРТ через чотири, три або два роки після невдалих спроб зачаття, в середньому отримують лише половину втрачених пологів через природне відкладання народження з 30 до 35 років та <30 % для відстрочення дітонородження з 35 до 40 років. Таким чином, навіть доволі ефективне використання ДРТ не зможе компенсувати число втрачених народжень за рахунок природного скорочення плідності жінок після 35 років [6].

Французькі вчені доводять, що вплив відкладання дітонародження на плідність є суттєво переоціненим. За їх підрахунками, для поколінь 1945 та 1975 років відкладання дітонародження зросло приблизно на чотири роки, причому зниження дітності склало лише 0,2 дитини на одну жінку. Також установлено, що внесок ДРТ у поліпшення цього показника складає лише 10 %. Так відбувається тому, що більшість дітонароджень, які відбулися із застосуванням ДРТ, всеодно б відбулися, адже сім'ї, які вдаються до лікування, мають певні репродуктивні проблеми, проте вони не є абсолютно стерильними. Дітонародження у таких випадках відбулися б природним чином, проте з певним запізненням. А чимало пар намагаються мінімізувати ризики від такого очікування, тому розпочинають лікування безпліддя раніше [12].

В Україні майже 52 % розпочатих циклів припадає на жінок віком до 35 років, причому кожен шостий лікувальний цикл жінки розпочинають до 30 років (табл. 1).

Дані підтверджують, що в Україні подружні пари дещо раніше звертаються до лікувально-профілактичних закладів, що лікують безпліддя за допомогою методів допоміжних репродуктивних технологій. Тобто репродуктивні цикли з використанням допоміжних технологій розпочинають у період високої плідності, що суттєво підвищує ймовірність народження дитини. Лікування безпліддя у молодшому віці також знижує його вартість, адже зменшується кількість спроб для успішного зачаття. Очевидно, рання діагностика та лікування безпліддя можуть стати резервом підвищення ефективності дітонароджень із використанням ДРТ.

Успішність застосування ДРТ залежить не лише від віку жінки, у якому вона розпочинає лікування, але й від методу лікування безпліддя. Так, у 2015 році було розпочато 18 871 лікувальний цикл, це майже у 16 разів більше ніж у 2000 р. [3]. У структурі розпочатих циклів перевагу мають *ICSI* цикли (інтраплазматичне введення сперматозоїда) та *FER* цикли (перенесення кріоконсервованих ембріонів), потім — *IVF* (запліднення сперматозоїдами шляхом інсемінації), *ED* — донатія ооцитів.

В Україні доволі прогресивна структура застосування методів ДРТ. Частка застосування найбільш поширених методів *ICSI* та *IVF*, є майже такою, як у Франції, Великій Британії та Росії. Але варто зазначити, що у Франції загалом проводять

Таблиця 1. Характеристика розпочатих у 2015 році лікувальних циклів за методами допоміжних репродуктивних технологій за віком пацієнток

Вік пацієн-ток, років	Усього розпо-чато циклів	Частка у чисель-ності розпо-чатих ци-клів, %	У тому числі за видами процедур					
			<i>IVF</i>	<i>ICSI</i>	<i>MESA-TESE</i>	<i>ED</i>	<i>FER</i>	Цикли з проведен-ням біопсії ембріона
Менше 25	472	2,62	58	234	9	6	165	*
25–29	3037	16,85	385	1497	54	40	1061	*
30–34	5882	32,63	626	2993	80	140	2043	*
35–39	5249	29,11	426	2859	36	344	1584	*
40 і більше	3386	18,79	171	1441	18	741	1015	*

Джерело: Інформаційно-статистичний довідник про допоміжні репродуктивні технології в Україні / ред. В.М. Заболотко; ДЗ «Центр медичної статистики МОЗ України». — Київ, 2017.— 28 с.

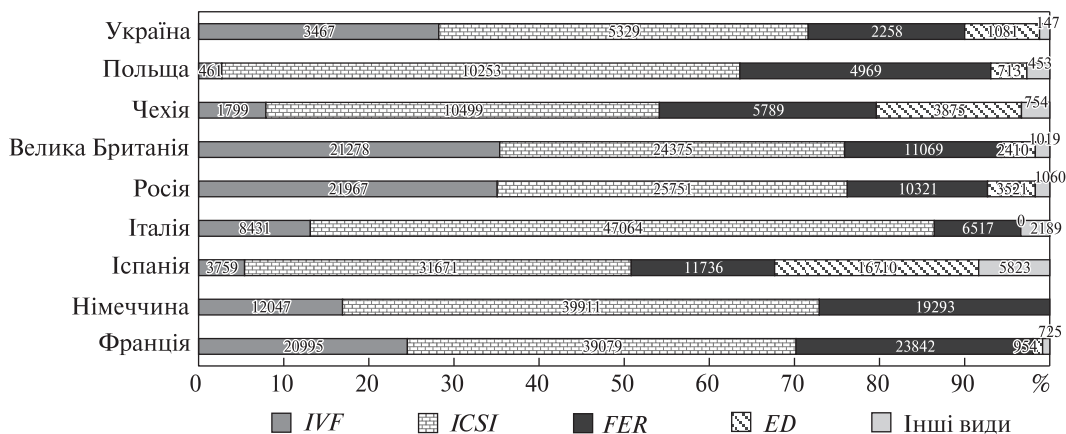

Рис. 4. Структура застосування різних видів допоміжних репродуктивних технологій у деяких країнах Європи, %

Джерело: Trends over 15 years in ART in Europe: analysis of 6 million cycles / [A. Ferraretti, K. Nygren, A. Nyboe Andersen та ін.] // Human Reproduction Open. – 2017. – № 2. – С. 1–10.

майже у сім разів більше лікувальних репродуктивних циклів, ніж в Україні. У Німеччині – у шість разів, в Італії, Великій Британії – приблизно у п'ять разів. Це свідчить про можливості розвитку репродуктивної медицини, адже з огляду на зростання чисельності діагностованих випадків безпліддя попит на застосування ДРТ також збільшуватиметься.

Разом із тим також зростає ефективність лікування безпліддя. Кількість розпочатих лікувальних циклів, які закінчилися клінічною вагітністю, щорічно збільшується (36,56 на 100 розпочатих лікувальних циклів у 2015 році проти 21,89 у 1999 році) [3]. Цей показник близький до показників розвинутих європейських країн [8].

Вартість допоміжних репродуктивних технологій. Співвідношення показників безпліддя та масштаби застосування ДРТ в Україні свідчать, що існує значний незадоволений попит на послуги лікувальних репродуктивних закладів. Цей попит переважно залишається незадоволеним через високу вартість ДРТ.

На основі авторських підрахунків встановлено, що вартість штучного запліднення у медичних клініках Києва (залежно від методу станом на 01.03.2018) коливається від 11 до 98 тис. грн, послуги сурогатного материнства коштують від 95 тис. грн². Це вартість лише процедури запліднення, тут не враховано вартість медичної діагностики, обстежень, пологів. Загалом усі витрати для народження дитини з використанням ДРТ можуть скласти до 216 тис. грн (середня вартість для провідних репродуктивних клінік).

За умови багатоплідної вагітності, а це близько третини випадків, вартість зростає майже на 15 %, здорожчання на 10–20 % також можливе в результаті необхідності пологів з оперативним втручанням. У розрахунках не враховано вартість догляду за немовлятами, які народились передчасно.

Номінально в Україні вартість таких послуг до 10 разів нижча, ніж у США [14]. Але для пересічного українського подружжя така сума є «не підйомною» і дорівнює

² За даними авторського моніторингу вартості послуг репродуктивних клінік *ISIDA*, «Надія» та «Інститут репродуктивних технологій». Використано дані із прайсів клінік, розміщених на їхніх вебсайтах. Інформація актуальна станом на 1 березня 2018 року.

Таблиця 2. Вартість народження дитини із використанням ДРТ у 2018 році

Медичні послуги	Вартість послуг, грн	
	ICSI	FVI
Попередня діагностика	5 000–12 000	5 000–12 000
Процедура запліднення	83 000–98 000	11 00–21 000
Нагляд за перебігом вагітності (12–40 тиждень)	26 000–37 000	26 000–37 000
Пологи	55 000 – 69 000	55 000 – 69 000
Всього	169 000 – 216 000	97 000 – 139 00

Джерело: авторські підрахунки на основі преїскурантів репродуктивних клінік Києва.

в середньому річному сукупному доходу найманого працівника. У 2017 році середня заробітна плата становила 105 324 грн на рік [15], що суттєво знижує доступність ДРТ для пересічних громадян.

Звичайно, є державні установи, які здійснюють лікування безпліддя. Вартість послуг у них суттєво нижча, ніж у приватних клініках, проте такі заклади обслуговують обмежену кількість пацієнтів, у них наявні тривалі черги та чимало бюрократичних процедур. Особливо ускладненим є доступ до таких послуг для жителів сільської місцевості.

Аналіз застосування ДРТ не обмежується лише форматом традиційної сім'ї. Одностатеві пари також мають можливість скористатися такими послугами. Саме цей факт поглиблює суспільну дискусію щодо етичності цього явища, у багатьох країнах суспільство його не толерує [16].

Висновки. Поширення та розвиток допоміжних репродуктивних технологій мають помітний демографічний вплив, який посилюється із року в рік. У 2015 році 1,6 % дітей народились із застосуванням ДРТ, тоді як у 2005 році таких було менше 0,5 %. Загалом за 20 років репродуктивні технології сприяли народженню близько 50 тис. дітей. Проте співвідношення показників зареєстрованого безпліддя та кількості розпочатих репродуктивних циклів свідчить про наявність незадоволеного попиту на використання ДРТ.

В Україні застосовуються прогресивні репродуктивні технології, структура застосування методів репродуктивного лікування наближена до Європейських країн. Ефективність допоміжних репродуктивних технологій в Україні близька до показників у країнах Європи, проте кількість репродуктивних циклів залишається низькою. Характерною особливістю країни є те, що більше половини лікувальних репродуктивних циклів жінки розпочинають у віці до 35 років. Це є свідченням ранньої діагностики безпліддя та створює суттєвий резерв для підвищення ефективності використання ДРТ.

На основі авторських розрахунків встановлено, що в Україні в середньому вартість народження дитини із застосуванням ДРТ у приватній клініці приблизно дорівнює середньорічному доходу найманого працівника. На фоні зростання масштабів безпліддя підвищення доступності репродуктивних медичних послуг має стати одним із пріоритетів демографічної політики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Таблиці народжуваності, смертності та середньої очікуваної тривалості життя: статистичний бюлетень / Державний комітет статистики, — 2017 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2017/BL1001_2017_02_born.pdf (дата звернення: 14.03.2018).
2. Мультиіндикаторне кластерне обстеження домогосподарств, 2012 / Держ. служба статистики України [та ін.]. — Київ : К.І.С., 2013
3. *Заболотько В.М.* Інформаційно-статистичний довідник про допоміжні репродуктивні технології в Україні. — Київ : ДЗ «Центр медичної статистики МОЗ України», 2017. — 28 с.
4. The impact of consumer affordability on access to assisted reproductive technologies and embryo transfer practices: an international analysis / G. Chambers, H. Van Phuon, E. Sullivan та ін. // *Fertility and Sterility*. — 2014. — № 1. — С. 191–198.
5. *Bromer J., Ata B., Seli M. та ін.* Preterm deliveries that result from multiple pregnancies associated with assisted reproductive technologies in the USA: a cost analysis // *Current Opinion in Obstetrics and Gynecology*. — 2011. — № 23. — С. 168–173.
6. *Leridon H.* Can assisted reproduction technology compensate for the natural decline in fertility with age? A model assessment // *Human Reproduction*. — 2004. — С. 1548–1553.
7. *Singh S.* Abortion Worldwide 2017: Uneven Progress and Unequal Access / S. Singh, L. Remez, G. Sedgh, Guttmacher Institute, 2018. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.guttmacher.org/report/abortion-worldwide-2017> (дата звернення: 14.03.2018).
8. *Ferraretti A., Nygren K., Nyboe Andersen A. та ін.* Trends over 15 years in ART in Europe: an analysis of 6 million cycles // *Human Reproduction Open*. — 2017. — № 2. — С. 1–10.
9. *Сороколат Ю.* Стан здоров'я дітей, народжених при застосуванні допоміжних репродуктивних технологій (огляд літератури) Ю.В. Сороколат // *Современная педиатрия*. — 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sped_2014_1_10 (дата звернення: 16.03.2018).
10. *Zegers-Hochschild F., Adamson G.D., Mouzon J. de.* Revised glossary of ART terminology / Fertil Steril: International Committee for Monitoring Assisted Reproductive Technology (ICMART) and the World Health Organization (WHO). — 2009. — № 92. — С. 1520–1524.
11. *Поворознюк М.В.* Причини порушень репродуктивного здоров'я у чоловіків із безпліддям у шлюбі // *Здоров'я чоловіка*. — 2015. — № 2. — С. 162–165 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Zdmu_2015_2_40 (дата звернення: 16.03.2018).
12. *Ziebe S., Devroey P.* Assisted reproductive technologies are an integrated part of national strategies addressing demographic and reproductive challenges // *Human Reproduction Update*. 2008. — Vol. 14, Iss. 6. — P. 583–592. — doi: <https://doi.org/10.1093/humupd/dmn038>
13. *Leridon H.* Biological Effects of First Birth Postponement and Assisted Reproductive Technology on Completed Fertility // *Population*. — 2017. — № 72. — С. 445–472.
14. *Connolly M.P. & Hoorens S. & Chambers G.M.* The costs and consequences of assisted reproductive technology: an economic perspective // *Human Reproduction Update*. — 2010. — Vol. 16, Iss. 6. — P. 603–613. — doi: <https://doi.org/10.1093/humupd/dmq013>
15. Середня заробітна плата за видами економічної діяльності за місяць / Державний комітет статистики. — 2018. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 16.03.2018).
16. *Imaz E.* Same-sex parenting, assisted reproduction and gender asymmetry: reflecting on the differential effects of legislation on gay and lesbian family formation in Spain // *Reproductive Biomedicine & Society Online*. — 2017. — № 4. — С. 5–12.

REFERECNES

1. Statystychnyj biuleten'. Tablytsi narodzhuvannosti, smertnosti ta seredn'oi ochikuvanoi tryvalosti zhyttia [Statistical bulletin. Birth rates, mortality and average life expectancy]. (2017) Derzhavnyj komitet statystyky [State Statistics Service of Ukraine]. *database.ukrcensus.gov.ua*. Retrieved from http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2017/BL1001_2017_02_born.pdf [in Ukrainian].

2. *Mul'tyindikatorne klasterne obstezhennia domohospodarstv [Multiindicator Cluster Survey of Households]*. (2012). State Statistics Service of Ukraine. Kyiv : K.I.S., 2013 [in Ukrainian].
3. *Informatsijno-statystychnyj dovidnyk pro dopomizhni reproduktyvni tekhnolohii v Ukraini [Information and Statistical Directory on Assisted Reproductive Technologies in Ukraine]*. (2017). Center of medical statistics of Ministry of Health [in Ukrainian].
4. Chamber, G. (2014). The impact of consumer affordability on access to assisted reproductive technologies and embryo transfer practices: An international analysis. *Fertility and Sterility*, 101(1), 191-198.
5. Bromer, J., Ata, B., Meltemc, S., Charles, L., & Emrea, S. (2011). Preterm deliveries that result from multiple pregnancies associated with assisted reproductive technologies in the USA: A cost analysis. *Current Opinion in Obstetrics and Gynecology*, 23(3), 168-173.
6. Leridon, H. (2004). Can Assisted Reproduction Technology Compensate for the Natural Decline in Fertility with Age? A Model Assessment. *Human Reproduction*, 1548-1553.
7. Singh, S., Remez, L., & Sedgh, G. (2018). Abortion Worldwide 2017: Uneven Progress and Unequal Access. Guttmacher Institute. *guttacher.org*. Retrieved from <https://www.guttmacher.org/report/abortion-worldwide-2017>.
8. Ferraretti, F. (2017). Trends over 15 years in ART in Europe: an analysis of 6 million cycles. *Human Reproduction*, 2, 1-10.
9. Sorokolat, Yu. (2014). Stan zdorov'ia ditej, narodzenykh pry zastosuvanni dopomizhnykh reproduktyvnykh tekhnolohij (ohliad literatury) [The state of health of children born with application of assisted reproductive technologies (literature review)]. *Sovremennaja pedyatryia - Modern Pediatrics*. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sped_2014_1_10 [in Ukrainian].
10. Zegers-Hochschild, F., Adamson, G., & De Mouzon, J. (2009). *Revised glossary of ART terminology. Fertil Steril: International Committee for Monitoring Assisted Reproductive Technology (ICMART) and the World Health Organization (WHO)*, 92, 1520-1524.
11. Povorozniuk, M.V. (2015). Prychyny porushen' reproduktyvnoho zdorov'ia u cholovikiv iz bezplid-diam u shliubi [Causes of reproductive health disorders in men with infertility in marriage] *Zdorov'e muzhchyny - Menth Health*, 2, 162-165. Retrived from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Zdmu_2015_2_40 [in Ukrainian].
12. Ziebe, S., & Devroey, P. (2008). Assisted reproductive technologies are an integrated part of national strategies addressing demographic and reproductive challenges. On Behalf of the State of the ART 2007 Workshop Group. *Human Reproduction Update*, 14(6). doi: <https://doi.org/10.1093/humupd/dmn038>
13. Leridon, H. (2017). Biological Effects of First Birth Postponement and Assisted Reproductive Technology on Completed Fertility. *Population*, 72, 445-472.
14. Connolly, M.P., Hoorens, S. & Chambers, G.M. (2010). The costs and consequences of assisted reproductive technology an economic perspective. *Human Reproduction Update*, 16 (6). Retrived from <https://doi.org/10.1093/humupd/dmq013>
15. Serednia zarobitna plata za vydamy ekonomichnoi diial'nosti za misiats' [Average wages by type of economic activity per month]. (2018). State Statistics Service of Ukraine. *ukrstat.gov.ua*. Retrived from <http://www.ukrstat.gov.ua/>
16. Imaz, E. (2017). Same-sex parenting, assisted reproduction and gender asymmetry: Reflecting on the differential effects of legislation on gay and lesbian family formation in Spain. *Reproductive Biomedicine & Society Online*, 4, 5-12.

Стаття надійшла до редакції журналу 07.05.2018.

IN THE ORDER OF DISCUSSION

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.94>

УДК 314.04

JEL CLASSIFICATION: I38

M.G. SHELIA

PhD (Economics) Researcher

Demography and Sociology Institute

Ilia State University

0162, Georgia, Tbilisi, Cholokashvili str., 3/5

E-mail: mziash@yahoo.com

REPRODUCTIVE BEHAVIOR OF STUDENTS IN GEORGIA

The presented paper is based on the sociological research conducted by the Institute of Demography and Sociology in recent years that considered studying the regularities and specifics of socio-demographic modernization of a family.

The research has found that in the post-Soviet Georgia, prolonging the learning process, along with the economic factor, has had a major impact on the students' reproductive behavior. It has been confirmed that the in public's youngest, intellectual section, the traditional attitude towards the family and marriage relationships is deeply rooted. A sharply negative attitude was identified with respect to giving birth to an extramarital child. The young people believe that a family shall only be created based on love, not on mercenariness. It was found that for them, the process of study, career promotion and marriage are the factors which are incompatible. Therefore, a small share of students were observed to have a wish to get married within the next 5 years. For most of all, the reluctance to take a decision to get married it associated, most of all, with the difficulty to choose a partner. This has been conditioned both by the intention to become economically independent as well as by the psychological immaturity for creating a family. It was identified that this is also an outcome of the gaps existing in the family upbringing and educational system. In particular, along with training the youth in different regular subjects, they are not trained for family relationships. This shall be taken into account for determining family policy measures and developing educational programs. Mass media are able to make great contribution to that process.

Unlike their parents' generation, students intend to have more children that will not worsen the country's demographic situation. While determining a future child's gender, no gender-specific bias has been observed so far. It was also identified that the parents' influence on marriage and on determining the number of children to be born has been dramatically reduced; however, the feeling of obligation towards the senior generation has not gone. Also, it was found that in the light of intense globalization, despite vaster opportunities to leave one's own country, the intense interaction with different cultures has, presumably, further highlighted the feeling of ethnic identity.

Keywords: Georgia, student, reproductive behavior, marriage, family.

У ПОРЯДКУ ОБГОВОРЕННЯ

М.Г. Шелія

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціології

Державний університет імені Лві

0162, Грузія, м. Тбілісі, вул. Чолокашвили, 3/5

E-mail: mziash@yahoo.com

РЕПРОДУКТИВНА ПОВЕДІНКА СТУДЕНТІВ У ГРУЗІЇ

Праця заснована на результатах вибіркового соціологічного дослідження, виконаного протягом кількох останніх років Інститутом демографії та соціології з метою вивчення закономірностей і особливостей соціально-демографічної модернізації сім'ї. Виявлено, що у пострадянському періоді в Грузії поряд з економічним фактором на репродуктивну поведінку студентів справило значний вплив продовження навчання. Підтверджено, що традиційне ставлення до сім'ї і шлюбних стосунків міцно вкорінене у свідомості наймолодшої інтелектуальної частини суспільства, виявлено різко негативне ставлення до народження дитини поза шлюбом, дошлюбних стосунків. Молодь вважає, що сім'я повинна бути створена тільки на основі любові, не на розрахунок, а навчання, прагнення до кар'єрного росту і шлюб несумісні. Відповідно, незначна частка студентів бажає взяти шлюб у найближчі п'ять років. Для більшості утримання від шлюбу пов'язано зі складністю вибору партнера, що обумовлено бажанням досягти економічної незалежності і психологічною незрілістю до створення сім'ї. Визначено, що це результат недоліків родинного виховання та освітньої системи. Зокрема, орієнтуючи молодь на навчання її не готують до сімейних відносин. Цей факт потрібно врахувати під час визначення заходів сімейної політики та складання освітніх програм. Значну роль тут можуть відіграти засоби масової інформації. Студенти, на відміну від покоління їхніх батьків, планують мати більше дітей. При визначенні статі дитини не спостерігається гендерної тенденційності. Почуття обов'язку до старшого покоління не зникло, але вплив батьків на рішення щодо шлюбу і кількості дітей різко поменшав. Виявлено, що на тлі інтенсивного процесу глобалізації та широкі можливості пересування за межі країни, інтенсивне ознайомлення з різними культурами посилює почуття етнічної ідентичності.

Ключові слова: Грузія, студент, репродуктивна поведінка, шлюб, сім'я.

В ПОРЯДКЕ ОБСУЖДЕНИЯ

М.Г. Шелія

канд. екон. наук, вед. науч. сотр.

Институт демографии и социологии

Государственный университет имени Ильи

0162, Грузия, г. Тбилиси, ул. Чолокашвили, 3/5

E-mail: mziash@yahoo.com

РЕПРОДУКТИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ СТУДЕНТОВ В ГРУЗИИ

Работа основана на результатах выборочного социологического исследования, выполненного в течение нескольких последних лет Институтом демографии и социологии с целью изучения закономерностей и особенностей социально-демографической модернизации семьи. Выведено, что в постсоветском периоде в Грузии наряду с экономическим фактором на репродуктивное поведение студентов оказало значительное влияние продление учебы. Подтверждено, что традиционное отношение к семье и брачным отношениям прочно укоренено в наиболее молодой интеллектуальной части общества, выявлено резко отрицательное отношение к рождению ребенка вне брака, добрачными отношениям. Молодежь считает, что семья должна быть создана только на основе любви, не на расчете, а учеба, стремление к карьерному росту и брак несовместимы. Соответственно, незначительная часть студентов хочет вступить в брак в ближайшие пять лет. Для большинства воздержание от вступления в брак связано со сложностью выбора партнера, что обусловлено желанием достичь экономической независимости и психологической незрелостью для создания семьи. Установлено, что это результат недостатков семейного воспитания и образовательной системы. В частности, ориентируя молодежь на учебу ее не готовят к семейным отношениям. Это факт следует учесть в ходе определения мероприятий семейной политики и составления образовательных программ. Большой вклад в это могут внести средства массовой информации. Студенты, в отличие от поколения их родителей, планируют иметь больше

детей. При определении пола ребенка не наблюдается гендерной тенденциозности. Чувство долга по отношению к старшему поколению не исчезло, но влияние родителей на вступление в брак и определение количества детей резко снизилось. Выявлено, что на фоне интенсивного процесса глобализации, широкие возможности передвижения за пределами страны, интенсивное соприкосновение с различными культурами усилило чувство этнической идентичности.

Ключевые слова: Грузия, студент, репродуктивное поведение, брак, семья.

Introduction. The grave economic and political situation that was formed in Georgia in the post-soviet period exerted a great influence on the country's demographic development. The age structure of the population was deformed, the emigration of high intensity was developed and the reduced mode of reproduction was established. According to the UN forecasts by 2050, Georgia has been entered in the UN List of Dying Nations. The country's demographic security has become one of the country's most acute problems. Therefore, the question concerning that issue was even included in the 2002 population general census program. In the period of public transformation, it has become especially interesting to study the reproductive behavior of the society's leading intellectual portion, in particular, students, to identify their specifics, particularly—to examine the influence of family relationships on the dynamics of the students' reproductive inclination (mood). The determination of the action force upon the existingsocioeconomic conditions, ultimately, allows for the optimization of the students' demographic behavior.

Methodology of research. The empirical material used in the work is part of material of the large-scale research concerning the regularities and specifics of socio-demographic modernization of a household that was carried out in 2013–2017 by the Institute of Demography and Sociology (Ilia State University of Georgia). Within our particular study covering students, the survey was conducted by the method of in-depth interviews, by random selection. It is assumed that applying the above method, it is sufficient to make from 20–30 to 50–60 in-depth interviews within a single study [1, p. 21]. When selecting our respondents, we took into account the type of the students' main place of residence (Tbilisi — the Capital), city (Kutaisi City) and a town (Kaspi). Therefore, 167 students were interviewed in total. The gender factor was also taken into consideration during the election. 4 focus group (10 individuals) were interviewed, including 2 young ladies and 2 young men. The presented paper uses and generalizes the material of the ongoing population inventory, as well as the results of the studies carried out by Georgian scientists and international organizations with regard to the youth problems.

Research outcomes. Currently, the share of the youth aged 15–29 in the Georgian population is 19.5 %. Every sixth of them is a student (2016)¹, while their share in the category of population aged 15–24 is 26.7 %. This is by 11 % more as compared to similar data in 1989. The rapid growth of the number of students has been conditioned by the following circumstances:

- The economic crisis developed in the 1990s, as well as ethnic conflicts caused mass unemployment. The possibility to become a student served as a way to postpone unemployment and it became one of the means for enhancing competitiveness on the labor market in the future.
- The increased desire to become a student in the 1990s contributed to the uncontrolled growth of the number of higher education institutions and the number of students enrolled in them. In particular, as compared to the number of higher education

¹ Here are meant the students which are Georgian nationals.

institutions – 26 in 1993, the same number was over 200 in Georgia [2, p. 24]. Currently, regardless of reorganizations and measures of optimization of higher education institutions in Georgia over the past decade, some 74 higher education institutions still remain in the country. There was a period when the number of students exceeded 154 thousand (2002–2003), which was too much for the economically impoverished 4-million country.

Currently, 52.6 % of students are women. Every third individual in the category of women aged 15–24 is a student.² The student ship coincides with the age that, according to the medics, is considered to be the most optimal age for giving birth to the first. However, the frequency of marriages during the studentship is very low, and respectively, the birth rate is low as well.

In general, it is considered that reproductive behavior is optimal, when at least 3 children are born in the family, the inter-birth interval for kids is 2–4 years, and the child's birth occurs in a married couple, while the first child is born 2 years after the marriage and pregnancy ends with childbirth [3]. However, on the one hand, the increase in the duration of studies and on the other hand, the increase of the number of students serve as causes for the delay in marriage and child-birth, which negatively influences the process of population reproduction.

Because of the fact that the current inventory of the National Statistics Office of Georgia, so far, does not make an inventory of the population by the social status, it would be appropriate to limit to the analysis of general demographic indicators of the youth aged 15–24 years (Tab. 1).

Table 1. Dynamics of demographic indicators of the youth aged 15–24 in the post-Soviet period (years 1989–2015)

Indicators	1989		2002		2015	
Age-specific birth-rate F_{15-24} , ‰	114.2		69.5		108.0	
Marital fertility, ‰	89.3		33.4		57.9	
Non-marital fertility, ‰	24.9		36.0		33.6	
including only by a mother's application, ‰	6.3		3.5		2.3	
Age-specific mortality rate, m_{15-24} , ‰	Female	Male	Female	Male	Female	Male
	0.5	1.2	0.5	0.8	0.3	1.0
Marital status						
	Female	Male	Female	Male	Female	Male
Married, %	38.5	16.0	28.0	11.2	34.7	14.5
Single, %	58.3	82.0	70.3	88.3	64.3	79.3
Widowed, %	0.4	0.07	0.3	0.04	0.2	0.01
Divorced, %	1.3	0.3	1.2	0.2	1.6	0.4
Median age of first marriage	24.0	27.0	25.0	29.0	27.0	30.0

Source: Tsuladze G. Demographic Yearbook of Georgia 2015. Tbilisi, 2016 [4].

² The figures have been calculated based on the information provided by the National Statistics Office of Georgia.

The analysis shows that the share of the married couples in this contingent is very small, with the first marriage age gradually rising, the mortality rate being also low, and the age-specific indicator of child-birth has increase over the last decade.

All the studies of the population's reproductive process in Georgia carried out following the 1990s refer to a dramatic deterioration of the population's material status as the reason for halving the child-birth. We do not either deny that fact; however, we consider that the reduction of birth-rates in that period was no less effected by the extension of the period of studies. In particular, since 1998, the higher education system has shifted to the so-called 4 + 2 + 3 cycle system, while the secondary school education— to the 12-year study system.

The process of learning has been prolonged for at least two years. Naturally, this has led to the reduction of fertility in the best, child-birth age. However, it should be noted as well that in recent decades, the relatively stable economic environment, active propaganda for demographic safety by the state, the church and various civil society organizations has partially improved the situation.

Scientific works in Georgia concerning students' reproductive behavior in Georgia have appeared primarily from the 2000s [4–13]. For instance, the study carried out in 2004 study found that «if the actual reproductive behavior will be realized (accomplished) by the ideal number of children in the family, than can be excluded both theoretically and empirically, then the students will be able to provide for an extended reproduction of generations»[5].

The worst result was received based on the study of students carried out by the Institute of Demographics and Sociology in 2006 (1018 respondents surveyed). In particular, it was found that the expected number of children in the family was 2 times less (1.8) as compared to the desired number [14]. The incorrectly implemented social reform in 2005–2006 increased unemployment, which also influenced the student's demographic mood. In 2005, the total birth rate in Georgia (1.6) was the lowest in the entire post-Soviet period. The students' survey conducted in 2013 (326 respondents) showed that the actual number of children in the family is significantly lower than the ideal number of children (3 children) and the expected number (2.7 children). «Over those past 10 years, the student's consciousness has not changed at all in this regard» [7, p. 68].

The studies have also confirmed that in the process of transformation of the society, the student' sexual behavior has become more liberated; every sixth student girl already has a sexual life experience. If, in 2003, 91 % of student respondents indicated that they were not subject to surgical abortion, by 2013, only 58 % of them referred to that fact[7, p. 126, 210]. At the same time, according to the National Center for Disease Control and Public Health, up to almost half of all the registered abortions (47.7 %) were subject women aged 15–29 [10]. Presumably, the share of students in this contingent will be small, as far as according to A. Totadze's study, in the student girls who have sexual connections, 44.2 % of female students engaged in sexual activities, resort to contraceptives [7, p. 201]. Some studies also confirm that «a more liberal attitude towards abortion are reported in the capital – only 33 percent of respondents believe that abortion should be completely abolished, while the share of such respondents is much higher in other urban (47 %) and rural areas (46 %). It is not surprising that traditional viewpoints are more prevalent among religious young people. Almost half of the respondents who regularly or often attend the church service, consider should be completely prohibited. However, it is also noteworthy that a rather large portion of that youth (41 %) who attend liturgy only sometimes or not at all, also points out to the necessity to prohibit abortion. This confirms the tendency of a younger generation towards the traditional values» [15, p. 133].

Table 2. Attitude of respondents towards extramarital children, %

Question	No.	Yes, I believe, our society is ready for it	Yes, if there is no more hope to get married
Would you justify having an extramarital child?	36	31.7	32.3
	I would not approve it, I would cut off ties	I would not approve this fact, however, I would not rather cut off ties	I would tolerate it as an undesirable fact and will provide support
How would you react, if your closest relative (child) has an extramarital child?	66.5	9.0	24.0

Source: The table has been drafted based on the original materials of authors research.

Our research has also confirmed that the traditional attitude towards family and marital relations are deeply rooted within the youngest, intellectual section of the society. In particular, only 4.8 % of them said that they had a pre-marital partner, 0.6 % of them noted that they were subject to an abortion. Everyone said that marriage based on love, not on mercenariness is essential for a strong family. In spite of their seemingly loyal attitude to having extra marital children, the respondents took a strictly negative attitude when discussing this fact with respect to their child or close relative (Tab. 2). Even 70 % of this contingent noting that «the society is not ready for it», is not ready for that and if similar fact happened, «they would cut off ties with their child and close relative». The same opinion is also shared by the 55 % of the contingent, which would justify to have an extramarital child due to the failure to get married.

It was found that the best to have a child is 21–25 years for female students and 25–30 years – for male students. It is noteworthy that no one student accepts the possibility getting married until the age of 20. This points out to their life priorities and also to the fact learning, career promotion and marriage are the factors that cannot be harmonized. Here comes their answer to the question – «Are you going to get married within the next 5 years?» Only 21 % of the students are determined so, while already 31 % of the respondents aged 20–24 are ready to go for it. The unacceptability of marriage for the majority of the respondents is, most of all, associated with the difficulty of choosing a partner. This is especially true for the girls. Here comes their ironic answer: «While choosing a marriage partner, they are looking not for a spouse, but for a woman who would serve as a mother» or «they do not want to take responsibility for a family, wife, son, or are afraid to do so.» However, they also indicate that they themselves have the desire to be economically strong and not be dependent on their spouse's income; furthermore, they are no less afraid of restrictions imposed on their personal freedom: «After marriage I will have less time for fun and travel.»

As for young males, they focused more on an unstable economic environment. However, a survey of the focus group also demonstrated that even due to rather wide-spread free extramarital relations, there are often cases when individuals refuse to get married. «I'm not psychologically ready for marrying a wife», they would say. We think that all of the above points out to the incorrect upbringing. Evidently, along with the orientation of the youth on learning, they are deprived of the possibility to be trained in family relationships. There is no way to prepare for a family relationship. This seems to be an outcome of gaps present in both the family and educational system. The mass media can play a significant role in forming

Table 3. Number of children in the family

Survey indicators	Ideal number of children in the family	Desirable number of children	Expected number of children	Actual number of children in the family	Number of children raised by parents
Student	2.94	2.82	2.54	0.07	2.18
Employed	3.10	2.43	1.1	1.16	2.31
Self-employed	3.23	2.40	1.0	1.21	2.66
Entrepreneur, businessman	3.10	2.83	0.97	1.24	2.41
Unemployed	3.06	2.53	1.36	1.01	2.39
Unmarried individual aged over 18	3.0	2.71	2.37	—	2.24

Source: The table has been drafted based on the original materials of the studies carried out by authors team and the Institute of Demography and Sociology.

a healthy position. Moreover, there exists a demand for the films and scientific-popular literature representing family relationships [16].

The study also demonstrated that half of the student respondents consider the approval of their parents of marriage as a necessary condition, while when taking a decision to get married, they pay less attention to that factor. Therefore, the influence of economic environment on the marriage-related decision is more accentuated than that of family relationships. The question that follows is: can similar situation be observed when it comes to the childbirth?

The study revealed that the ideal number of children in the family is less than for any other social-demographic group or in general, for the unmarried individuals aged over 18, however, it is more than the number of children raised by their parents (Tab. 3). In addition, when examining the values of the students, it was found that a family is willing to have at least three children.

61 % of students claim that they will have as many children as they would want to have; however, 24 % of them find material conditions are the factors that would interfere with that wish. Only 10 % of students state that they would take into consideration their parents' attitude with respect to the number of future children. Consequently, unlike their parents' generation, the generation of children is going to have more children, which will not worsen the country's demographic condition.

It was also found that 6.6 % of students do not at all wish to have children. Their share may not be alarming yet; however, it is necessary to be cautious in order to prevent the wide spread of similar opinion in the process of transformation of family relationships. In our opinion, the majority of such responses can be explained, most likely, by inappropriate reproductive health of students. It should be taken into account when developing health care programs.

The students consider that the first child must be born immediately following the marriage, in the first or second year of marriage, at least, while the interbirth interval of children should be 2.5 both between the first and second and the next kids that is in full compliance with the medical professional's request for the optimal interbirth interval.

With respect to determining the child gender by students, no gender-specific trend can be observed. To the question regarding the fact that if the pair planned to have two kids and it would have learnt that the other child would be of the same gender, would it allow to be

born? – 92.2 % of respondents answered that any way, they would give it to birth [17, p. 73; 18, p. 61]. There has been a special dominating attitude towards a male heir in the Caucasian and in particular, Georgian culture. However, we believe that diminishing the importance of that phenomenon has been conditioned, on one side, by the increased infertility (41 %) due to the deteriorated health and on the other side, by the improved level of religiousness as compared to the Soviet period. Therefore, we cannot share the opinion as of «In the years 2010–2014, a majority of parents resorted to the practice of selection of gender with respect to their first and second kids» [19, p. 71]. The majority of females subject themselves to abortion not because of the child gender but because of the complications which may arise when raising children under non-stable economic conditions and in poverty.

The examination of the students' values has also demonstrated that despite the minor impact of parents on the decision to get married or to give birth to a child, some 97–98 % of the youth consider that the children must assume responsibility for taking care of parents, when they will require it, provide financial support to them when in need and live together with their children when they will no more be able to take care of themselves. 75–84 % of the respondents consider that in order to maintain a happy marriage, a couple should live alone, the spouses must solve all issues in an agreed way and make similar contribution to family activities. It was found that when choosing marriage partner, their religious faith it is very important for them. It is also noteworthy that 79 % of respondents presume that a male may have a pre-marital sexual experience, while the same experience of female students is categorically unacceptable to 71.3 %. For some 98–97 % of the respondents, adultery between the spouses is categorically unacceptable. It was also revealed that if, let's say, some 15 years ago, when choosing a marital partner, ethnicity mattered only for 22 % and religious faith – for 38 %, nowadays, those factors are important to 60 % and 84 % of them, respectively. In the light of intense globalization, given the wide opportunity to leave the country, the intense interaction with different cultures, have, presumably, made the feeling of ethnic identity even more sharp.

Conclusion. The extension of the process of study in the post-Soviet period, the students' reproductive behavior was heavily influenced along with the economic factor in Georgia. Under the conditions of transformation of the society, it was characterized by many peculiarities and would require permanent observation and examination. To these ends, it is necessary to improve the statistics of the population. In particular, there is a need to make a current inventory of population by their social status. This will make the youth state policy activities more target-oriented. Furthermore:

- It was confirmed that the lack of readiness of students for family relationships can also be ascribed to the serious gaps existing in their families with respect to their upbringing and educational system. This should be taken into account when determining family policy measures and developing educational programmes. Mass media can make a great contribution to this process.
- It is necessary to develop the programs which would help students perceive learning and marriage as a mutually compatible, well-rounded process and that would provide certain privileges for the students' families.
- Full realization of the wish of students to have kids will ensure extended reproduction. It is vitally important for Georgia that is dying demographically. Along with taking other measures, it is necessary to take care of the students' reproductive health that requires extending the existing insurance program for students.

REFERENCES:

1. Weiss, Robert S. (1994). *Learning from Strangers. The Art and Method of Qualitative Interview Studies*. New York: Free Press.
2. Tukhashvili, M. (1995). *Population Education Potential in Georgia*. Tbilisi [in Georgian].
3. Surmach, m. Yu. (2008). Reproduktivnie ustanovskiy maladyozhi belarusiy. *Sociologia*. 2008. №1. P. 145-151 [in Russian].
4. Tsuladze, G. (2016). Demographic Yearbook of Georgia 2015. Tbilisi. URL: <https://iliauni.edu.ge/uploads/other/39/39659.pdf>
5. Menabdishvili, N. (2004). Demographic orientations of students (on the example of Tbilisi), Synopsys, Tbilisi (in Georgian).
6. Sulaberidze A. (2016). Economic Transformation of the Family at the Transitional Stage in Georgia. Problems of Demography and Sociology. Collection of works. Tbilisi. p. 102-107 [in Georgian].
7. Totadze, A. (2014). What do the youth think (sociological demographic survey). Universali, Tbilisi [in Georgian].
8. Materials of the General Census of Georgian Population. 1989, 2002, 2014. URL: www.geostat.ge
9. Menabdishvili, N., Gvritishvili, Ts. (2004). The system of cultural continuum in the system of interests of Georgian students. The Demographic and Sociological Problems of the Academy of Science of Georgia: collection of works, p. 85-90 [in Georgian].
10. National survey of the youth in Georgia. (2014). Analysis of the young people's status and needs. UNICEF, UNFPA [in Georgian].
11. Tsartsidze M., Kvirkvelia K. (2017). Labor market Oriented Professional Education System — the Significant Factor for Human Capital Development and the Inclusive Economic Growth in Georgia. *Journal of International Economic Research*. Vol. 3, No. 1. p. 21-28. URL: <http://irissymposium.wixsite.com/economics/proceedings>
12. Tsartsidze, M., Latsabidze, N. (2017). Labor Market and Professional Education System in Georgia. *Journal Migration* N8. Ivane Javakhishvili Tbilisi State University. Central European University. Tbilisi 2017. P. 96-113 [in Georgian].
13. Tukhashvili, M. (1998). Labor Potential of Georgia: Formation and Distribution. TSU, Tbilisi [in Georgian].
14. Shelia, M. (2008). Attitude Towards Demographic Behavior in the Period of Economic Crisis in Demographically Aged Georgia. «Social-Economic Problems in Transition Countries». (collection of Scientific Works, Research Papers and Articles). Universal, Tbilisi.
15. Generation in transitional period: research of the youth 2016. (2017). Georgia, Tbilisi [in Georgian].
16. Shelia, M. (2015). Students' attitude towards the conflict in the family. *Humanities and Social Sciences Review*, 4 (2). URL: <http://www.universitypublications.net/hssr/0402/index.html>
17. Shushtakashvili, V. Tsiklauri, Sh. (2014). Birth and reproductive behavior in Georgia's urban areas. The problems of demography and sociology. Collection of works, Tbilisi, p. 63-74 [in Georgian].
18. Tsiklauri, Sh. (2014). Selective abortions in Georgia — myth or reality?! The problems of demography and sociology. Collection of works, Tbilisi. p. 55-62 [in Georgian].
19. Guilmoto Christophe Z., Tafuro S. (2017). Trends in the Sex Ratio at Birth in Georgia An Overview Based on the 2014 General Population Census Dat. URL: http://georgia.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/4.%20SRB%20Trends_ENGL_Final_0.pdf
20. Kalachikova, O.N. Shabunova., A.A. (2015). Reproduktivnoe povedenie kak faktor vaspriazvodstva naseleniya: tendency i perspektivi. *Vologda: ISERT RAN* [in Russian].
21. Klapova E.A. Reproduktivnoe povedenie maladyzhi kak faktor depopulacii. URL: http://www.tsutmb.ru/nayk/int_konf/vyshel_ocherednoj_nomer_derzhavinskogo_vestnika/i_vserossiyskaya_nauchnaya_s_tudencheskay/reproduktivnoe_povedenie_molodezhi_kak_faktor_depulyaczii [in Russian].
22. Pavlova V.E., Shevaldina E.I. (2017). Studenchestkvo kak socialnaya grupa i socialno-cennostnie orientacii. *Innovacionnaya nauka*. 2017. № 4. p.193-196 [in Russian].
23. Reproduktivnoe povedenie molodyozhi. URL: http://un.by/pdf/3_3_7.pdf [in Russian].
24. Savina, A.S. (2015). Otnoshenie studentov g. Moskvi k fenomenu prestizhnogo pjtreblenia. URL: <http://www.studfiles.ru/preview/6336044/#2> [in Russian].

Article received on 14.05.2018 journal.

Стаття надійшла до редакції журналу 14.05.2018.

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК І ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.103>

УДК 316.42

JEL CLASSIFICATION: J18

О.В. МАКАРОВА

чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук,
старш. наук. співроб., заст. дир. з наукової роботи
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: makarova_h@ukr.net

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА ОЦІНЮВАННЯ РИЗИКІВ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

Визначено сутність ризиків людського розвитку у системі суспільних відносин. Запропоновано їх трактування як міри небезпеки певної події, процесу, явища, які у разі реалізації матимуть негативні наслідки для стану або динаміки людського розвитку. На основі такого трактування визначено суб'єктно-об'єктні взаємодії. Як об'єкти ризиків людського розвитку запропоновано розглядати його характеристики щодо великих сукупностей: населення певної території, населення країни, все населення світу; як суб'єкти — причини виникнення ризику (природні лиха, зміни клімату, забруднення довкілля, політичні рішення, поведінкові стратегії населення); як фактори — будь-які властивості соціальної системи або будь-які події, що негативно впливають на параметри людського розвитку. Розроблено класифікацію ризиків за комплексом ознак: рівнями формування, мірою передбачуваності, сферами формування, локалізацією проявів. Обґрунтовано підходи до ідентифікації ризиків, які формуються під впливом глобальних та національних чинників. На основі визначених у глобальній доповіді 2017 року найбільш загрозливих тенденцій, що провокують ризики людського розвитку, здійснено їх оцінку та виявлено специфіку для України. Зокрема, встановлено особливості демографічної ситуації та процесу старіння населення України. Описано специфіку міграційної ситуації, у т. ч. характер демографічних ризиків, пов'язаних із міграцією робочої сили. Виявлено суперечливість та взаємопов'язаність ризиків, спричинених формуванням «суспільства споживання», охарактеризовано ризики інформаційного простору. Запропоновані підходи до ідентифікації та оцінювання ризиків людського розвитку на прикладах ризиків здоров'я (з побудовою логічних схем їх формування) та ризиків бідності як інтерпретації індивідуальних характеристик особи, таких як апатія, залежність, низький рівень освіти, нечесність, хвороба з точки зору суспільних умов їх формування та впливу на людський розвиток.

Ключові слова: людський розвиток, соціальні ризики, суспільні відносини, фактори формування ризиків, глобалізація, локалізація ризиків, оцінювання ризиків, суспільство споживання.

Е.В. Макарова

чл.-кор. НАН Украины, д-р экон. наук,
старш. науч. сотр., зам. дир. по научной работе
Институт демографии и социальных исследований
имени М.В. Птухи НАН Украины
01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: makarova_h@ukr.net

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ ИДЕНТИФИКАЦИИ И ОЦЕНИВАНИЮ РИСКОВ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Определена суть понятия рисков человеческого развития в системе общественных отношений. Обоснована их трактовка как степень опасности определенных событий, процессов, явлений, которые в случае реализации будут иметь негативные последствия для состояния или динамики человеческого развития. На основании предложенной трактовки определены субъектно-объектные взаимодействия. Как объекты рисков человеческого развития предложено рассматривать его характеристики относительно больших совокупностей: населения определенной территории, населения страны, всего населения мира; как субъекты — причины возникновения рисков (стихийные бедствия, изменения климата, загрязнение окружающей среды, политические решения, поведенческие стратегии населения); как факторы — какие-либо свойства социальной системы или характеристики какого-либо события, отрицательно влияющие на параметры человеческого развития. Разработана классификация рисков по комплексу признаков: уровням формирования, степени предсказуемости, сферам формирования, локализации проявлений. Предложены подходы к идентификации рисков, которые формируются под воздействием глобальных и национальных факторов. На основе определённых в глобальном отчете 2017 года наиболее угрожающих тенденций выполнена их оценка, а также выявлена специфика для Украины в контексте формирования рисков человеческого развития. В частности, указаны особенности процесса старения для Украины, его масштабы и последствия. Описана специфика миграционной ситуации и характер демографических рисков, связанных с миграцией рабочей силы. Показан противоречивый характер и риски, связанные с процессами формирования экономического неравенства и «общества потребления». Дана характеристика рискам информационного пространства. Представлены подходы к идентификации и оцениванию рисков человеческого развития на примерах рисков здоровья (построения логических схем формирования рисков) и бедности — как интерпретации индивидуальных характеристик с точки зрения общественных условий их формирования и влияния на человеческое развитие.

Ключевые слова: человеческое развитие, социальные риски, общественные отношения, факторы формирования рисков, глобализация, локализация рисков, оценивание рисков, общество потребления.

O.V. Makarova

Dr. Sc. (Economics), correspondent member NAS of Ukraine
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Ukraine, 01032, Kyiv, blvd Taras Shevchenka, 60
E-mail: makarova_h@ukr.net

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR IDENTIFICATION AND EVALUATION OF RISK OF HUMAN DEVELOPMENT

The essence of the concept of risks in the system of social relations is defined in the article. The interpretation of social risks as the degree of danger of certain events, processes, and phenomena that may have negative consequences for the state or dynamics of human development is justified. On the basis of the proposed interpretation, subject-object interactions are defined. The objects of human development risks are characteristics of large populations (territory, country, region, global). Subjects — the causes of the emergence of risks (natural disasters, climate change, pollution, political decisions, behavioral strategies of the population). Risk factors are the properties of a social system or characteristics of an event that adversely affect the parameters of human development. The author presents a classification of risks. The classification is based on a complex of features: levels of formation, the degree of predictability, the sphere of formation, the localization of manifestations. Op-

portunities are defined depending on the levels of formation of factors and levels of localization. Approaches to identification of risks, which are formed under the influence of global and national factors, are suggested. An assessment is made of the most threatening tendencies of the modern world, which were presented in the global report of 2017. Their specificity for Ukraine in the context of the formation of human development risks are determined. In particular, the peculiarities of the aging process for Ukraine and its consequences are covered. The specifics of the migration situation and the nature of the demographic risks associated with labor migration are determined. The contradictory nature and risks associated with the processes of formation of economic inequality and the «consumer society» are determined. The characteristics of information space risks are given. Approaches to identification and assessment of human development risks on examples of health risks (the construction of logical risk-creation schemes) and poverty are presented as an interpretation of individual characteristics in terms of the formation of human development risks.

Keywords: human development, social risks, social relations, risk generation factors, globalization, risk localization, risk assessment, consumer society.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Ризики людського розвитку формуються у середовищі суспільних відносин та передовсім стосуються питань справедливості розподілу суспільних благ, рівності, безпеки, задоволення матеріальних та духовних потреб. Як правило, суспільні відносини характеризуються різним ступенем стабільності. У періоди підвищення нестабільності актуалізуються ризики для всієї суспільної системи, у тому числі для людського розвитку. Таким чином суспільство є як джерелом ризиків, так і його об'єктом. Особливо актуально питання соціальних ризиків постають у періоди загострення кризових явищ, коли суспільство найбільше потребує адекватної інформації про імовірність несприятливих подій, їх масштабів та можливості їх попередження або принаймні пом'якшення наслідків. Відсутність інформації або її викривлення провокують загострення ризиків та появу їх нових форм. Саме тому питання виявлення ризиків та їх оцінювання постійно привертають увагу експертів, які прагнуть попередити світову спільноту про існування та імовірність серйозних загроз. Навіть назви та основні тези останніх глобальних доповідей красномовно підкреслюють небезпеку сучасних загроз. Основна доповідь Мюнхенської конференції з безпеки (MSC) «До краю прірви і назад?» (*To the Brink – and Back?*) [1] підкреслює, що світ вже надто близько підійшов до межі, яка відділяє від серйозних збройних конфліктів. У ювілейній доповіді Римського клубу «Come On! Капіталізм, короткозорість, населення та руйнування планети» [2] йдеться про те, що наша планета деградує, авторитаризм і фундаменталізм на підйомі, спекулятивний капітал торжествує.

Українське суспільство перебуває сьогодні в особливо непростій ситуації. З одного боку Україна включена до загального глобалізаційного процесу, а з іншого — все ще перебуває у процесі самовизначення та вибору власного шляху. Зрозуміло, що проблеми внутрішнього характеру для українського суспільства є зараз пріоритетними. За результатами опитувань громадської думки, українців найбільше турбують події на сході країни та рівень життя. Серед цінностей переважають Мир та Цінність людського життя [3], а серед причин виникнення внутрішніх загроз соціальній безпеці — байдужість влади до соціальних проблем та низький рівень економічного розвитку [4]. Разом з тим настав час усвідомити той факт, що у глобалізованому світі внутрішні проблеми кожної країни як правило перебувають у тісній взаємодії із проблемами глобального характеру. Тому не слід обмежувати дослідження ризиків лише національним рівнем.

У цій статті викладені результати продовження досліджень в області пошуку адекватних трактувань соціальних ризиків у контексті глобальних ідей людського

розвитку, а також формування підходів до оцінювання ризиків різного рівня формування та локалізації. Зокрема, вона поглиблює основні положення попередньої роботи автора, що була присвячена розкриттю змісту сучасних трактувань соціальних ризиків [5].

Мета статті — поглиблення методологічних основ дослідження ризиків людського розвитку та формування на цій основі підходів до їх ідентифікації та оцінювання.

Положення, що характеризуються науковою новизною. Уперше представлено ключові методологічні поняття дослідження ризиків людського розвитку, розроблена їх класифікація за комплексом ознак. З метою управління ризиками людського розвитку запропоновано підходи до їх ідентифікації на основі оцінювання глобальних загроз та їх проявів на національному рівні, до побудови логічних схем ризик-факторів та подій, що формують ризики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ризики людського розвитку, незважаючи на значну зацікавленість суспільства цією тематикою, залишаються недостатньо дослідженими. Ці питання неодноразово згадані у доповідях ООН про людський розвиток, впритул до цієї теми підійшли автори доповіді за 2011 рік [6], пов'язуючи перспективи подальшого розвитку передовсім з екологічними ризиками та проблемами нерівності: «Прогнози свідчать про те, що нездатність знизити серйозні екологічні ризики та зупинити поглиблення нерівності загрожує уповільненням стійкого прогресу серед бідного населення, яке складає більшість мешканців нашої планети, і навіть повернути назад процес глобальної конвергенції людського розвитку». У глобальній доповіді 2014 року також увагу було акцентовано на ризиках сталості. Його основна ідея була сформульована так: «реальний прогрес людського розвитку залежить не лише від розширення життєво важливих можливостей вибору та здатності людей отримати освіту, бути здоровими, досягти певного рівня життя та почувати себе у безпеці. Він також залежить від того, наскільки надійні ці досягнення та чи є достатні умови для сталого людського розвитку. Оцінка прогресу у людському розвитку є неповною без аналізу та оцінки вразливості». Спроби теоретичного осмислення соціальних ризиків зроблено у низці вітчизняних досліджень, у тому числі у роботі Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України [7], де розглянуто особливості сучасного стану людського розвитку у контексті демографічних ризиків, ризиків рівня життя, бідності та соціального відторгнення, ринку праці та зайнятості.

Дослідженню ризиків сучасних суспільств присвячені роботи видатних соціологів: У. Бека (U. Beck), М. Кастельса (M. Castells), Е. Гіденса (A. Giddens), О.М. Яницького (O.N. Yanitsky) та ін. Ризики у сфері людського розвитку, трудовій сфері, освіті та правовідносинах розглядали вітчизняні дослідники: В. Бульба (V. Bul'ba), Г.В. Герасименко (G.V. Gerasymenko), Е.М. Лібанова (E.M. Libanova), В.І. Надрага (V.I. Nadraga), О.Ф. Новікова (O.F. Novikova), О.В. Панькова (O.V. Pan'kova), В.М. Рошканюк (V.M. Rokashniuk), О.Г. Сидорчук (O.G. Sydoruchuk), О.М. Хмелевська (O.M. Khmelevska), Л.Л. Шамілева (L.L. Shamileva) та ін.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи підходи до трактування ризиків соціального характеру, можна виділити два основних. Перший, більш класичний, трактує ризик як імовірність певних втрат. На ньому засновані всі системи страхування. Він переважно застосовується на індивідуальному рівні (ризик втрати роботи, здоров'я, доходу тощо). Підходи до оцінювання на індивідуальному рівні як правило базуються на визначенні соціально-економічного стану особи (далі — СЕС). СЕС охоплює як формальний статус людини, так і наявність (володіння) ресурсами, оскільки статус

не завжди віддзеркалює наявні ресурси, тобто фактичний стан людини [8]. СЕС, як правило, вимірюється поточними доходами, наявними матеріальними ресурсами, рівнем освіти, кваліфікацією, статусом зайнятості, демографічними характеристиками, місцем проживання та іншими характеристиками індивіда. Ці характеристики складають основу для обрахування імовірності настання певної події, яка погіршить його стан (це і є визначенням індивідуальних ризиків людського розвитку). Такий підхід до оцінювання ризику безперечно є корисним для розв'язання практичних завдань (наприклад у системах страхування), але він має обмеження щодо дослідження ризиків для всього населення або певних соціальних груп.

Другий підхід є менш визначеним і з точки зору трактування понять, і з точки зору методології дослідження. Він розуміє ризик як міру небезпеки певної події, процесу, явища, що у разі реалізації матимуть негативні соціальні наслідки. Таке трактування більш підходить до ризиків масового характеру (тобто таких, що стосуються великих сукупностей – населення певної території, регіону, країни, навіть усього населення світу).

Саме це трактування пропонується використовувати у дослідженнях ризиків людського розвитку (далі – РЛР). У такому разі РЛР можна визначити як міру небезпеки певної події (процесу, явища, дії) для характеристик людського розвитку. Міру небезпеки можна трактувати як очікувані втрати – втрати людського потенціалу, зростання безробіття, бідності, масштабів соціального виключення тощо. Виходячи із трьох ключових компонентів людського розвитку, його ризик можна обмежити і пов'язати з настанням певних подій, які мають негативний вплив на здоров'я, добробут та освіту людей (будь-яких сукупностей населення), а також порушують основоположні принципи Концепції людського розвитку: рівності, справедливості, сталості, свободи вибору.

Зважаючи на складність і багатоаспектність людського розвитку, для розроблення підходів до оцінювання та управління його ризиками необхідно чітко визначатись із суб'єктно-об'єктними стосунками, класифікувати ризики за факторами виникнення, локалізацією та інтенсивністю проявів, а також визначити суб'єкти впливу на кожний із типів ризику. У цьому дослідженні пропонуємо такі основні визначення:

1. Об'єкти РЛР: характеристики людського розвитку населення певної території (країни, регіону, світу);

2. Суб'єкти РЛР: причини виникнення ризику (природні лиха, зміни клімату, забруднення довкілля, політичні рішення, особисті стратегії);

3. Фактори РЛР: будь-які властивості соціальної системи або будь-які події, що справляють негативний вплив на параметри людського розвитку. Фактори ризику можна класифікувати за різними ознаками, наприклад, рівні формування (глобальний, національний, регіональний, локальний); за мірою передбачуваності: передбачувані (дії яких можна очікувати та оцінювати) та непередбачувані (які не піддаються або слабо піддаються оцінці, які можуть виникнути вперше); за сферами формування (природні, економічні, фінансові, політичні тощо); за можливістю впливу (переборні та непереборні);

4. Локалізація РЛР: середовище або місце його прояву. Як і фактори ризику, локалізацію можна класифікувати за ознакою рівня: глобальний, національний, регіональний, локальний. Як середовище можна розглядати певні соціально-демографічні групи або територіальні осередки населення.

Ризики, які формуються на глобальному рівні, дедалі більше набувають актуальності та стають усе відчутнішими на різних рівнях локалізації їх проявів. Най-

поширеніші та більш традиційні визначення глобальних ризиків передовсім стосуються воєнних конфліктів, а також масштабних природних явищ чи антропогенних процесів, що можуть спричинити негативні зміни у планетарному масштабі. До таких процесів належать забруднення довкілля, зміни клімату, космічні небезпеки, зниження біорізноманіття, генна деградація. Всесвітній економічний форум традиційно визначає п'ять груп глобальних ризиків: економічні, екологічні, геополітичні, соціальні, технологічні. Хоча вплив деяких ризиків стосується переважно не окремої групи, а декількох або навіть всіх, однак, як правило, визначають найбільш суттєві ознаки відношення ризиків до тієї або іншої групи.

З точки зору імовірності реалізації (за доповіддю ВЕФ 2017) до першої п'ятірки увійшли такі ризики: екстремальні погодні явища; великомасштабні вимушені міграції; значні стихійні лиха; великомасштабні терористичні атаки; глобальний інцидент, пов'язаний із шахрайством та крадіжками даних.

Крім того, у цій доповіді [9] було визначено 13 загрозливих світових тенденцій, здатних вплинути на співвідношення та інтенсивність ризиків, тобто є їхніми факторами. Одна з таких тенденцій – *старіння населення*. Це явище не є однозначним з точки зору прояву для різних країн. Адже зростання міграцій до Європи, з одного боку, омолоджує демографічні структури країн-реципієнтів, а з іншого – провокує ризики, пов'язані із проблемами інтеграції мігрантів у суспільства, що приймають мігрантів, їх соціального захисту, зростання навантаження на місцеву інфраструктуру тощо. Міграційна криза Європи 2015–2016 років викликана напливом понад мільйону біженців та мігрантів із країн Північної Африки і Близького Сходу. Це є значним, але не єдиним проявом глобальної проблеми. Загальне число мігрантів у світі, за статистикою Департаменту з економічних і соціальних питань ООН, складає понад 258 млн. Кожен десятий із них є вимушеним мігрантом, тобто біженцем. При цьому число таких людей зросло на 49 % у порівнянні з початком ХХІ ст. За умов успішної адаптації до місцевих умов, включення їх у суспільні системи може мати позитивні економічні наслідки, і навпаки, у разі невдачі у країнах, які приймають велику кількість мігрантів, можуть виникати небезпечні осередки соціальної напруги. На прикладі Європи ми бачимо, як це явище призводить до виникнення напруги як між країнами, так і в середині країн.

Для України ці ризики мають дещо інші прояви: на тлі старіння населення країна втрачає і потенціал молодих людей через значні масштаби трудової міграції та поширені серед молоді настанови на еміграцію. Лише за останні п'ять років, за даними Державної служби статистики України, чисельність молодих людей віком 15–19 років скоротилася на чверть. Таким чином старіння набуває ще загрозливішого масштабу, провокуючи дисбаланс ринку праці та порушуючи стабільність національної пенсійної системи. За даними Державної міграційної служби України та МЗС, за кордоном працює близько 5 млн українців. З 2010 до 2016 року кількість виданих робочих запрошень зросла у 6,5 разів: якщо у 2010 р. видали 180 тисяч запрошень, то у 2016 – 1,3 млн. 2016 року українці стали лідерами за кількістю оформлених посвідок на постійне проживання в країнах ЄС. Вони отримали майже 589 тисяч дозволів. На другому місці опинились громадяни Сирії – 348 тисяч, на третьому США – 250 тисяч. Найбільше дозволів нашим громадянам видала Польща – 87 % (понад 512 тисяч). Крім того, українці лідирують у Чехії, Словаччині, Литві та Естонії. Загальний міграційний потенціал молоді дорівнює 60 %. Втрачається людський потенціал для переходу на якісно новий етап розвитку. У експертному середовищі доволі поширеною є думка, що трудова міграція українців має позитивні наслідки

через те, що мігранти матеріально забезпечують себе та свої сім'ї, переказуючи кошти, що підвищує купівельну спроможність сімей, які залишилися на території України, вкладаючи кошти у будівництво житла або власний бізнес в Україні. Але при цьому не враховуються величезні втрати людського потенціалу для розвитку вітчизняної економіки та забезпечення її майбутнього. І ці втрати у довгостроковій перспективі є незрівнянно більші за сьогочасні отримані вигоди. Адже за своєю суттю така ситуація більш схожа на «допомогу з безробіття» від інших країн і поглиблення економічної залежності від них. Грошова допомога від трудових мігрантів призводить до економічної пасивності і руйнує мотивацію до роботи власного населення країни. При цьому економічний відрив від успішних країн лише посилюється, а проблема бідності (у глобальному вимірі) не вирішується, відбувається так звана «спеціалізація» країн на бідності. Глобалізаційні процеси взагалі збільшують розрив між багатими та бідними країнами. На жаль, Україна сьогодні належить до країн, які дедалі більше переміщуються на нижні шаблі світового розподілу багатства.

Посилення поляризації суспільства у глобальному масштабі проявлено передовсім у надмірній нерівності за доходами, яка у свою чергу провокує посилення інших видів нерівності. Експерти аналітичного центру *Oxfam* у доповіді 2017 року «Економіка 99 відсотків» (*An economy for the 99 percents*), 2017 [10] відмічають, що розрив між багатими та бідними значно більший, ніж вважали раніше. Нині лише вісім супербагатих людей володіють такими статками, які мають у своєму розпорядженні 3,5 млрд людей (тобто нижня за доходами половина населення планети), а кожна десята людина у світі живе менше ніж на \$2 на день.

В Україні цифри офіційної статистики не демонструють значної нерівності у доходах, але непрямі оцінки свідчать про інше: незважаючи на зростання обсягів продажу дорогих товарів, що напевно означає зростання статків певних груп населення, залишається значною та практично стабільною частка домогосподарств, доходів яких вистачає лише на їжу. За самооцінкою рівня доходів домогосподарств України [11], у 2014–2017 роках частка домогосподарств, які відмовлялися собі у найнеобхіднішому, крім харчування, складала понад 40 %, а ще 4–5 % домогосподарств не вистачало коштів навіть на достатнє харчування.

Інший бік нерівності — зростання ризиків «суспільства споживання», які також можна віднести до ризиків глобального масштабу. Ризики, пов'язані із споживанням загалом, у т. ч. — з існуванням феномену «суспільства споживання», можна класифікувати за рівнями локалізації проявів: індивідуальний, груповий, національний, глобальний.

Індивідуальні ризики можуть виявлятися у: а) недоспоживанні (споживання нижче за раціональні потреби — бідність окремих індивідів), б) споживанні товарів та послуг, які шкодять здоров'ю — нераціональне споживання; в) понадспоживання, яке викликає відповідну психологічну реакцію залежності, що є характерною для «суспільства споживання».

Ризики групового та національного рівня також можуть бути проявлені у: а) недоспоживанні (бідність певних соціальних груп, значна бідність на рівні регіону або країни); б) шкідливе споживання, зокрема понадспоживання, яке призводить до виснаження природних ресурсів, погіршення стану довкілля певних територій, масове поширення психології «суспільства споживання».

Першість у введенні у науковий обіг поняття «суспільство споживання» належить німецькому соціологу Еріху Фромму (1900–1980). Фромм негативно описує консьюмерістське суспільство, в якому зосереджена на виробництві, продажі та споживанні

людина сама перетворюється у товар і стає самотньою та відчуженою від своєї суті особистістю. Французький соціолог Жан Бодрійяр (1929–2007) у своїй відомій соціально-філософській праці «Суспільство споживання» розглядає споживання як ланцюгову психологічну реакцію, яка не має нічого спільного із традиційним розумінням споживання як задоволення потреб. Він вважає, що у маніпулюванні споживанням є пояснення парадоксів сучасної цивілізації, для якої рівно необхідні бідність, війни та естетична медицина, які переслідують одну й ту ж саму ціль – на-рощування виробництва та отримання прибутку.

Сучасні суспільства споживання характеризуються не лише масовим споживанням матеріальних благ і послуг, а й формуванням відповідної системи цінностей. Загальні їх риси можна визначити як споживання понад раціональні потреби людини. Напевно більша частина населення сучасного світу споживає більше, ніж необхідно для фізичного виживання. У торгівлі зменшується роль дрібних і спеціалізованих магазинів на користь великих торговельних центрів – супер- та гіпермаркетів. Шопінг стає способом життя, а не засобом задоволення практичних потреб. Стрімкий розвиток сфери комунікацій (поширення Інтернету, соціальних мереж, мобільного зв'язку) створює сприятливий інформаційний простір для суспільства споживання. Розвинена система кредитування, банківські та дисконтні картки також створюють комфортне середовище для споживання і значно полегшують рішення щодо придбання товарів та послуг.

Побутує думка, що суспільство споживання є характерним лише для високо-розвинених в економічному плані країн. Але й в Україні можна спостерігати його характерні риси, навіть незважаючи на доволі песимістичні економічні тенденції. Аналізуючи останні дані Держстату про витрати домогосподарств, можна помітити тенденцію до зростання часток витрат на непродовольчі товари та послуги взагалі, та, зокрема, побутові товари та техніку, харчування поза домом, послуги готельного та ресторанного бізнесу. За даними про роздрібну торгівлю у 2016 році лідерами за зростанням індексу фізичного обсягу продажу були: вироби зі шкіри та дорожні приналежності – 188,0; автомобілі – 149,5; мобільні телефони – 149,8; телекомунікаційне устаткування – 139,8; комп'ютери – 129,6 [12]. Дані щодо популярності Інтернет-запитів на купівлю товарів, туристичних послуг, автомобілів, нерухомість також мають помітну тенденцію до зростання.

Отже, становлення суспільства споживання в Україні має суперечливий характер: ринкові реформи викликали значний економічний спад, подолати який поки що не вдається. Загальний рівень життя є низьким. За глобальним рейтингом купівельної спроможності [13] Україна посідає дуже низькі позиції. Значення відповідного індексу дорівнює 30,24, що приблизно відповідає значенням таких країн як Зімбабве, Кенія, Уругвай. Серед колишніх республік СРСР приблизно такі ж позиції лише у Азербайджану. На території Європи Україна – єдина держава з таким низьким рейтингом купівельної спроможності. Дієвої системи соціального захисту, попри низку реформ у сфері пенсійного забезпечення та підвищення адресності соціальної підтримки, все ще не створено. Навпаки, значні економічні обмеження обумовлюють фактичну відмову від дотримання соціальних стандартів, знижуються гарантії щодо медичного обслуговування, освіти, незадовільного пенсійного забезпечення. У зв'язку з цим відбувається відторгнення вразливих груп населення від участі у «суспільстві споживання». Водночас ми спостерігаємо зростання споживання населенням далеко не дешевих товарів та послуг. Така суперечлива тенденція може свідчити лише про зростання економічної нерівності населення – погіршення становища бідних та збагачення заможних верств.

Інша тенденція – посилення національно орієнтованих настроїв. У країнах Європи це також пов'язано із міграційним припливом. Адже мігранти прагнуть зберегти свою національну ідентичність, культуру, звички, а місцеве населення не завжди сприймає такий вплив та намагається протидіяти цим «вторгненням» у своє звичне життя. Україні також властива певна специфіка цього явища. Складається дещо парадоксальна ситуація: з одного боку декларуються наміри інтегруватися до Європи, сприйняти так звані «європейські цінності», з іншого з'являються впливові угруповання явно націоналістичного забарвлення, які намагаються не лише всіляко підкреслити та ревно відстоювати свою національну ідентичність, а й своїми висловлюваннями та діями подеколи провокувати появу нових ризиків, пов'язаних, наприклад, із утисканням інтересів національних меншин.

Ризики інформаційного простору. Процеси глобалізації щільно пов'язані із формуванням інформаційного суспільства, що також дедалі більше набуває глобального характеру. Ризики інформаційного суспільства виявляються у ході боротьби за інформаційний сектор із метою захоплення та утримання у ньому переваг. В умовах становлення інформаційної цивілізації найвпливовішим інститутом формування суспільної свідомості є засоби масової інформації, які можуть неоднозначно впливати на суспільство. Ризики полягають у тому, що ЗМІ володіють потужним інструментарієм для маніпулювання свідомістю людей як задля максимізації прибутку, так і для формування суспільної свідомості, вигідної, наприклад, чинній владі. У таблиці наведено приклади позитивного впливу та ризиків інформаційного простору, які створюються під впливом телевізійних програм у разі застосування маніпулятивних інструментів.

Глобалізація торкається всіх без винятку сфер людського життя та практично всіх країн світу. При цьому глобалізація – суперечливий процес, її наслідки для людського розвитку як позитивні, так і негативні. Глобалізація надає більшу свободу вибору для

Вплив телевізійних програм на формування інформаційного простору

Вид програми	Позитивний вплив	Ризики інформаційного простору, які створюються у разі застосування маніпулятивних інструментів
Реклама	Надає інформацію про товари та послуги на ринку, полегшуючи вибір	Стимулює надмірне споживання, формує деструктивні цінності «суспільства споживання»
Програми новин	Надають інформацію про події у світі. Позитивно впливають на обізнаність	Формує викривлені уявлення про реальні події через цілеспрямоване викривлення інформації, приховування певних подій, відволікання уваги від дійсно важливих подій
Розважальні програми, кінофільми	Сприяють відпочинку, мають вплив на формування позитивного настрою	Можуть формувати небажані стереотипи поведінки, культивувати псевдоцінності
Культурно-освітні програми	Можливість отримати нові знання, долучитися до культурних цінностей	Провокує схильність до пасивного способу отримання інформації. Пригнічує активний пошук. Можуть цілеспрямовано пропагувати деструктивні культурні зразки

Джерело: побудовано автором.

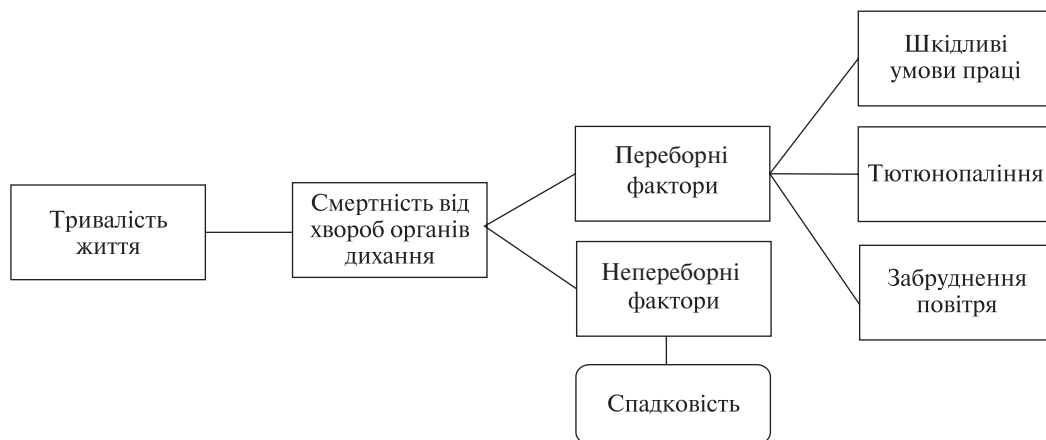
людей, спрощуючи доступ учасників на глобальний ринок та до глобальних інформаційних ресурсів. Поширюються спільні стандарти, у т. ч. щодо норм, цінностей, якості життя. Але у процесі глобалізації різні країни залучені нерівномірно. Найбільш глобалізовані країни, принаймні ті, що отримують найвищі рейтинги за Індексом глобалізації [14], це країни з найвищими індексами людського розвитку. Тобто прослідковується доволі тісний прямий зв'язок між рівнем людського розвитку та рівнем глобалізації країн. Але це, на жаль, не означає, що наслідки глобалізації є однаково позитивними для всіх країн світу і однаково позитивними для всіх мешканців навіть найуспішніших країн. Аналіз процесу глобалізації показує, що взаємозалежність та надмірна інтегрованість не завжди допомагають протидіяти кризовим явищам, можуть навіть лише посилювати їх.

Щодо ідентифікації ризиків національного рівня, доцільно запропонувати підхід побудови логічних схем їх формування, що може стати основою для їх оцінювання та управління. Оскільки як основні компоненти людського розвитку ми визначаємо освіту, здоров'я та добробут, а як параметри, що визначають ризики – масштаби охоплення, масштаби можливих втрат, то відповідно до цього треба будувати і підходи до оцінювання. Оцінюванню ризиків мають передувати дослідження всього ланцюга причинно-наслідкових зв'язків між певною подією та визначеними параметрами ризиків. Оскільки населення як правило є соціально неоднорідним, то доцільно диференціювати оцінки за групами вразливості. Розглянемо логіку побудови схеми оцінювання на прикладі ризиків здоров'я. Найбільш спрощено ризики здоров'я можна оцінювати за тривалістю життя або імовірністю втратити життя (померти). Показник тривалості життя синтезує у собі дію різних факторів, як за своєю природою, так і за інтенсивністю. Фактори ризику, як правило, утворюються у ході складної послідовності подій, що охоплюють соціально-економічні фактори, місцеві умови, стан довкілля, індивідуальну поведінку тощо. На рисунку наведений фрагмент схеми впливу чинників тривалості життя, пов'язаних із ризиками смерті від захворювань органів дихання. З точки зору управління ризиками особливий інтерес становлять оцінки переборних факторів ризику. На схемі визначено найвагоміші три: тютюнопаління, забруднення повітря, шкідливі умови праці. Дослідження цього ланцюга та оцінка ризиків окремих факторів та їх спільної дії для різних сукупностей населення дає можливість визначити найвразливіші групи та будувати цілеспрямовані програми попередження або пом'якшення ризиків.

Підхід до ідентифікації ризиків можна продемонструвати на прикладі дослідження бідності. Можна виокремити принаймні три групи факторів бідності:

1. Приналежність до певної демографічної групи (стать, вік, склад сім'ї): більші ризики бідності мають жінки, особи старшого віку, сім'ї, у складі яких є утриманці. Але це не причини бідності, зв'язок між бідністю та цими характеристиками є опосередкованим і виявляється він переважно статистичним шляхом.

2. Економічні ресурси та способи їх перерозподілу, стан ринку праці та можливості зайнятості. Ці чинники – зовнішні умови, які впливають на ризики бідності для населення в цілому і, особливо, для соціально вразливих груп. Людина є залежною від ситуації в своїй країні (людина, яка проживає в країні із багатими ресурсами як правило має нижчі ризики бідності ніж та, яка мешкає у бідній на ресурси країні). Але при цьому мають значення міра справедливості при розподілі та перерозподілі ресурсів, спрямованість політики, що здійснюється. Хибна внутрішня політика у поєднанні з тиском глобальних процесів погіршує економічну ситуацію в країні, створює дисбаланс на ринку праці. Таким чином, значна частина населення опиняється

Фрагмент схеми формування ризиків тривалості життя

Джерело: розроблено автором.

у несприятливих умовах та стає приреченою на бідність. Найбільшою мірою від цих процесів страждає населення з нижчим рівнем освіти та кваліфікації, гіршим здоров'ям та більшим сімейним навантаженням (за наявності у складі сімей кількох дітей або непрацездатних осіб). Нормативна основа людської діяльності, що встановлює інституціональні обмеження на рівні всього суспільства, також належить до факторів бідності, які можна віднести до цієї групи. Порушення економічної або соціальної етики у суспільстві може виявлятися у несплаті податків заможними громадянами, які мають можливість обходити закони, брати участь у великих корупційних схемах, впливати на ухвалення рішень та законів на свою користь. У такій ситуації відбувається поляризація суспільства, розмивається середній клас та виникають значні масштаби бідності. Порушення етичних норм в соціально-економічних відносинах суттєво залежить від реальної політики держави, від її здатності регулювати суспільні відносини. Надмірне захоплення ідеєю побудови вільних ринкових відносин, орієнтованих винятково на отримання прибутку без дотримання етичних вимог, виправдовує будь-які засоби її досягнення, навіть коли поодинокі отримувачі прибутку збагачуються за рахунок зубожіння основної маси людей. Напевно слід погодитись з думкою тих авторів, хто вважає, що сучасні проблеми голоду та зубожіння полягають в умовах діяльності, а не є провинною окремих людей. Наприклад, конкуренцію багато дослідників справедливо вважають культурним досягненням людства, а не лише продуктом дикого ринку. Вона характеризує зріле суспільство, але лише тоді, коли воно здатне узгодити приватний і суспільний інтереси. Блокування механізму конкуренції призводить до монополізації, деформації попиту та пропозиції, зрештою — до гальмування економічного зростання. Важливо лише те, щоб правила конкуренції визначалися законом та встановлювалися для всіх без винятку без пільг та протекціонізму.

3. Здоров'я, освіченість, економічна активність — характеристики людини, які можуть бути обумовлені її особистісними характеристиками, але можуть змінюватися під впливом зовнішніх змін. Низький рівень освіти, інформаційний дефіцит значно знижують конкурентоздатність людини. Прослідковується доволі тісний прямий зв'язок між рівнем освіти та доходом людини. Варто зазначити, що дуже важливим

є не тільки, і не стільки, формальний рівень освіти, скільки її якість, тобто здатність забезпечити конкурентоспроможність на ринку праці. Низький рівень економічної активності призводить до апатії, відсутності прагнення до будь-якої діяльності, навіть спрямованої на задоволення базових потреб нормальної людини. Апатія виникає на фоні відчуття несправедливості та неспроможності щось змінити на краще. Ця ознака часто присутня у поведінці бідних та злидених. Апатія виникає після тривалого перебування людини у несприятливому матеріальному становищі або буває викликана хворобою. Вона є вторинним ризиком бідності, який сприяє її консервації. Хвороба знижує працездатність людини та її конкурентоздатність на ринку праці, що означає зменшення, а іноді повну втрату доходу від праці. У такому разі ризики здоров'я можна вважати опосередкованими ризиками бідності.

Висновки. Виходячи з запропонованого у роботі трактування ризиків людського розвитку визначено методологічні основи їх дослідження. Як об'єкти розглянуто певні характеристики великих сукупностей населення, як суб'єкти – причини виникнення ризиків. При цьому факторами ризиків можна вважати будь-які властивості соціальної системи або будь-які події, що негативно впливають на параметри людського розвитку. З метою побудови стратегій управління запропоновано класифікувати ризики за комплексом ознак: рівнями формування, мірою передбачуваності, сферами формування, локалізацією проявів. Виявлено, що найбільш загрозливі тенденції, які є джерелом формування ризиків людського розвитку у глобальному масштабі мають певну специфіку проявів в Україні, що необхідно враховувати під час побудови стратегій протидії ризикам людського розвитку. На основі виконаних досліджень запропоновано ідентифікувати та оцінити ризики людського розвитку за допомогою побудови ієрархічної схеми їх формування, яка охоплює кілька етапів: попередній аналіз факторів і передумов формування ризиків людського розвитку; побудову схем причинно-наслідкових зв'язків та взаємодії чинників, що формують ризики; оцінювання інтенсивності впливу чинників окремо та у поєднанні; оцінювання масштабів проявів і виявлення соціально вразливих груп населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Munich Security Report 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.securityconference.de/en/discussion/munich-security-report/munich-security-report-2018> (дата звернення: 22.05.2018).
2. Von Weizsaecker E., Wijkman A. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. – Springer, 2018. – 220 p.
3. Українське суспільство та європейські цінності. Звіт за результатами соціологічного дослідження / Ін-т Горшеніна у співпраці з Представництвом Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні та Білорусі. – Київ, 2017. – 44 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13570.pdf> (дата звернення: 22.05.2018).
4. Стан та перспективи соціальної безпеки в Україні: експертні оцінки : монографія / О.Ф. Новікова, О.Г. Сидорчук, О.В. Панькова [та ін.] / Львівський регіональний ін-т державного управління НАДУ; НАН України, Інститут економіки промисловості. – Київ; Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2018. – 184 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lvivacademy.com/download_2018/stan.pdf (дата звернення: 26.06.2018).
5. Makarova O. The modern context of the human development risks // Knowledge and Performance Management. – 2017. – No. 1. – P. 27–35. – doi: [http://dx.doi.org/10.21511/kpm.01\(1\).2017.03](http://dx.doi.org/10.21511/kpm.01(1).2017.03)

6. Доклад о человеческом развитии 2011. Устойчивое развитие и равенство возможностей: Лучшее будущее для всех / UNDP [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.tj.undp.org/content/dam/tajikistan/docs/library/UNDP_TJK_HDR_2011_Rus.pdf? (дата звернення: 22.05.2018).
7. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків (кол. наук.-аналітич. моногр.) / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, Держкомстат України. — Київ, 2010. — 496 с.
8. Accounting for social risk factors in Medicare payment: Identifying social risk factors / National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. — Washington, DC: The National Academies Press, 2016. — 110 p. — doi: <https://doi.org/10.17226/21858>
9. Global Risks Report 2017 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www3.weforum.org/docs/GRR17_Report_web.pdf (дата звернення: 22.05.2018).
10. An Economy for the 99% // Oxfam briefing paper. — 2017. — January. — 48 p. — doi: <https://doi.org/10.21201/2017.8616>
11. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів / Державна служба статистики України: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 17.05.2018).
12. Индекси фізичного обсягу роздрібного товарообороту підприємств за товарними групами: Статистичний бюлетень, 2016 / Державна служба статистики України: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 17.05.2018).
13. Cost of living index / NUMBEO [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.numbeo.com/cost-of-living/gmaps_rankings_country.jsp?indexToShow=getPurchasingPowerInclRentIndex (дата звернення: 22.05.2018).
14. Индекс глобализации стран мира по версии KOF. 2017 (KOF Index of Globalization) / KOF Swiss Economic Institute // Гуманитарные технологии. Аналитический портал [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://gtmarket.ru/ratings/kof-globalization-index/info> (дата звернення: 22.05.2018).

REFERENCES

1. Munich Security Report 2018. (2018). www.securityconference.de. Retrieved from <https://www.securityconference.de/en/discussion/munich-security-report/munich-security-report-2018>
2. Von Weizsaecker, E. (2018) & Wijkman, A. (2018). Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. *Springer*.
3. Ukrain's'ke suspil'stvo ta ievropejs'ki tsinnosti. Zvit za rezul'tatamy sotsiologichnoho doslidzhennia [Ukrainian society and European values. Report on the results of sociological research] (2017). Gorshenin Institute, Fridrich Ebert Stiftung. Kyiv. [library.fes.de](http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13570.pdf). Retrieved from <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13570.pdf> [in Ukrainian].
4. Stan ta perspektyvy sotsial'noi bezpeky v Ukraini: ekspertni otsinky [Status and prospects of social security in Ukraine: expert assessments] (2018). O.F. Novikova, O.G. Sydoruk, O.V. Pan'kova (Eds). LRIDU NADU. Lviv, Kyiv. Retrieved from http://www.lvivacademy.com/download_2018/stan.pdf [in Ukrainian].
5. The modern context of the human development risks (2017). *Knowledge and Performance Management*, No. 1.
6. Doklad o chelovecheskom razvitii. Ustojchivoe razvitie i ravenstvo vozmozhnostej: Luchshee budushhee dlja vseh [Human Development Report. Sustainability and Equity: A Better Future for All] (2011). UNDP. Retrieved from www.tj.undp.org/content/dam/tajikistan/docs/library/UNDP_TJK_HDR_2011_Rus.pdf? [in Russian].
7. Liuds'kyj rozvytok v Ukraini: minimizatsiia sotsial'nykh ryzykiv [Human Development in Ukraine: Minimizing Social Risks] (2010). E.M. Libanova (Ed.). Kyiv [in Ukrainian].

8. *Accounting for social risk factors in Medicare payment: Identifying social risk factors* / National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. Washington, DC: The National Academies Press, 2016. 110 p. doi: <https://doi.org/10.17226/21858>
9. Global Risks Report 2017. Retrieved from www3.weforum.org/docs/GRR17_Report_web.pdf
10. An Economy for the 99% (2017). Oxfam briefing paper, January. oxfam.org. doi: <https://doi.org/10.21201/2017.8616>
11. Samootsinka domohospodarstvy Ukrainy rivnia svoikh dokhodiv [Self-assessment by households in Ukraine of their income]. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy: Ofitsijnyj sayt [State Statistics Service of Ukraine: Official site]. ukrstat.gov.ua. Retrieved from <http://ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
12. Indeksy fizychnoho obsiahu rozdribnoho tovarooborotu pidpriemstv za tovarnymi hrupamy: Statystichnyj biuleten' [Indices of physical volume of retail turnover of enterprises by commodity groups: Statistical bulletin] (2016). Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy: Ofitsijnyj sayt [State Statistics Service of Ukraine: Official site]. ukrstat.gov.ua. Retrieved from <http://ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
13. Cost of living index. NUMBEO. Retrieved from https://www.numbeo.com/cost-of-living/gmaps_rankings_country.jsp?indexToShow=getPurchasingPowerInclRentIndex
14. KOF Swiss Economic Institute: The Index of Globalization 2017. Retrieved from <http://gtmarket.ru/ratings/kof-globalization-index/info>

Стаття надійшла до редакції журналу 10.06.2018.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.117>

УДК 352(477)

JEL Classification: R00

С.А. РОМАНЮК

д-р екон. наук, проф.

Національна академія державного управління
при Президенті України

03057, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 20

E-mail: rosand@i.ua

СУПЕРЕЧНОСТІ ТА ВИКЛИКИ РЕАЛІЗАЦІЇ РЕФОРМИ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ: МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Стаття присвячена теоретичним та методологічним аспектам децентралізації. Проблеми її імплементації розглянуто з точки зору оптимального розподілу повноважень, відповідальності та ресурсів між двома ключовими інститутами суспільства. Інституціоналізоване суспільство у вигляді держави та громада — дві комплементарні форми організації, між якими формується баланс і взаємодія, забезпечуючи економічний потенціал території. Зміни у цьому балансі відбуваються постійно і впливають на середньо- та довгостроковий розвиток. І державна влада має це враховувати. Адже політику децентралізації здійснює центральна влада і цей процес надзвичайно складний та контроверсійний. Розмір країни, рівень її розвитку, рівень економічних та соціальних диспропорцій, і головне — тип і ступінь децентралізації визначають потенціал місцевих органів влади щодо ефективного надання публічних товарів та послуг. Складним є визначення позитивного чи негативного впливу запровадження децентралізації на регіональний та місцевий розвиток, у тому числі виключно на основі теоретичних моделей. Емпіричні дослідження свідчать про значні розбіжності оцінок впливу децентралізації на розвиток. Причинами є відсутність консенсусу серед дослідників стосовно кращих індикаторів, методів та підходів до оцінювання. Тим не менше можна впевнено стверджувати, що участь у виробництві та наданні більшості публічних послуг, за винятком небагатьох, беруть різні територіальні органи влади і місцевого самоврядування, отже центральна влада, запроваджуючи навіть найрадикальніші реформи, залишатиметься одним із ключових стейкхолдерів у цих процесах. Ось чому децентралізація і централізація є двома точками одного континууму та відіграють важливу роль у публічному управлінні для формування умов розвитку громад, регіонів і країн.

Ключові слова: децентралізація, громада, суспільство, централізація, інститути, розвиток.

С.А. Романюк

д-р екон. наук, проф.

Национальная академия государственного управления
при Президенте Украины

03057, г. Киев, ул. Антона Цедика, 20

E-mail: rosand@i.ua

© РОМАНЮК С.А., 2018

ISSN 2072-9480. Demography and Social Economy, 2018, № 2 (33): 117–129

ПРОТИВОРЕЧИЯ И ВЫЗОВЫ РЕАЛИЗАЦИИ РЕФОРМЫ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ И МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В УКРАИНЕ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Статья посвящена теоретическим и методологическим аспектам децентрализации. Проблемы ее имплементации рассмотрены с точки зрения оптимального распределения полномочий, ответственности и ресурсов между двумя ключевыми институтами общества. Институционализированное общество в виде государства и община — две комплементарные формы организации, между которыми устанавливаются баланс и взаимодействие, обеспечивающие экономический потенциал территории. Изменения в этом балансе происходят постоянно и влияют на средне- и долгосрочное развитие. И государственная власть должна это учитывать, поскольку именно она осуществляет политику децентрализации. Данный процесс всегда сложен и противоречив. Размер страны, уровень ее развития, экономические и социальные диспропорции и главное — тип и глубина децентрализации — определяют потенциал местных органов в возможностях предоставления публичных услуг. Сложно определить влияние децентрализации на региональное и местное развитие. Эмпирические исследования свидетельствуют о значительных расхождениях в оценках. Причина этого — отсутствие консенсуса среди исследователей в выборе индикаторов, методов и подходов к оцениванию влияния децентрализации на развитие. Тем не менее можно с уверенностью утверждать, что участие государства в производстве и предоставлении значительного числа публичных услуг, за небольшим исключением, будет оставаться существенным даже при самых радикальных реформах децентрализации. Вот почему децентрализация и централизация, как две точки единого континуума, играют важную роль в публичном управлении для формирования условий развития общин, регионов и стран.

Ключевые слова: децентрализация, община, общество, централизация, институты, развитие.

S.A. Romanyuk
Dr. Econ. Sciences, Prof.
National Academy of Public Administration
under the President of Ukraine
03057, Kyiv, ul. Anton Tsedika, 20
E-mail:rosand@i.ua

CONTRADICTIONS AND CHALLENGERS OF IMPLEMENTATION THE REFORMS PUBLIC ADMINISTRATION'S SYSTEM AND LOCAL SELF-GOVERNMENT IN UKRAINE: METHODOLOGICAL ASPECTS

This article is focused on the theoretical and metrological aspects of decentralization. The problems of its implementation are considered from the point of view of the optimal distribution of powers, responsibilities and resources first of all, between the state and the community as the two key institutions of the society. The institutionalized society and community are conceived of as complementary forms of organization whose relative balance and interaction shape the economic potential of every territory. Changes in the balance between community and society take place constantly and affect the medium- and long-run development. And government should take this into account. Because decentralization policies have usually emanated from the center this process is very contradictory and complex. It is analyzed in this article. Factors such as the size of the country, the level of development, the dimension of the internal disparities, and, fundamentally, the type and degree of decentralization, contribute to determine the potential for subnational governments to efficiently deliver public goods and services. It is worth stressing, whether the positive or the negative effects of decentralization on local and regional development prevail, is almost impossible to determine and cannot be established using theory alone. The empirical work on the economic effects of decentralization has been limited and generally reaches widely diverging conclusions. The reasons for this diversity are that determining the impact of decentralization on local and regional development empirically is undoubtedly difficult. There is no clear agreement about how to best measure decentralization and, even when the same indicators are used, the methods and approaches vary enormously. In addition, it is impossible to discern what would have happened to local and regional development trajectories in the absence of decentralization. As a consequence, the evidence of whether decentralization promotes or deters local and regional development across the world remains limited. But conclusion is that with the exception of some very local services with few or no economies of scale, the center will continue to be involved in local service provision,

even after radical decentralization, in important ways. Therefore, decentralization and centralization represent two ends of a single continuum and are both important in public governance for development of localities, regions and countries.

Keywords: *decentralization, community, society, centralization, institutions, development.*

Постановка проблеми та актуальність теми. Фундаментальним питанням змісту децентралізації та причин її запровадження присвячено численні дослідження. Сучасна концепція децентралізації, що скалалась у результаті тривалої трансформації, полягає в тому, що охоплює не тільки трансферт повноважень і відповідальності всередині системи органів влади, а й розподіл повноважень і ресурсів формування публічної політики всередині суспільства в цілому. Висновки більшості наукових досліджень, присвячених наслідкам децентралізації, неоднозначні: в одних країнах децентралізація покращує надання публічних послуг, в інших — погіршує або залишає їх незмінними. В контексті розпочатих в Україні реформ, пов'язаних із децентралізацією, надзвичайно важливо дослідити природу децентралізації, визначити на цій основі потенційні можливості та ризики, пов'язані з наслідками її запровадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику впровадження різних типів та форм децентралізації, їх наслідків для розвитку країн і громад, обґрунтування доцільності передання повноважень, ресурсів і відповідальності на різні організаційні рівні влади досліджували багато вітчизняних і закордонних науковців: М. Багмет (M. Bagmet), В. Барецький (V. Baretsky), О. Бланхард (O. Blanchard), Б. Вейнгаст (B. Weingast) І. Гоптарева (I. Goptareva), І. Грицяк (I. Hrytsiak), С. Демиденко (S. Demidenko), Ю. Крохина (Y. Krokhhina), Ж. Марку (G. Marcou), Р. Масгрейв (R. Musgrave), В. Оутс (W. Oates), Ю. Панейко (Y. Panayeko), Д. Рондінеллі (D. Rondinelli), Ч. Тібо (C. Tiebout), Д. Томані (J. Tomaney), Д. Трейсман (D. Treisman) та інші.

Мета статті — обґрунтувати потенційні вигоди від запровадження децентралізації та ризики, що виникають при цьому, на основі дослідження її теоретико-методологічних засад.

Виклад основного матеріалу. Аналіз здійснення реформ державного управління та місцевого самоврядування в Україні свідчить, що їх підготовку і реалізацію не розглядали (і нині не розглядають) як два взаємопов'язані і взаємоузгоджені процеси, рознесені у часі. Досі відсутні індикатори, які б давали змогу досліджувати вплив змін, що відбуваються в одному інституті, на інший, а також немає уявлення про структуру та функції державного управління та місцевого самоврядування після реформування.

Подібний підхід навряд чи можна розглядати як прийнятний принаймні з двох обставин.

По-перше, сучасна розширена управлінська концепція, що полягає у трансформації державного управління у публічне, охопила як його суб'єкти не тільки органи державної влади, але й інші інститути суспільства, у тому числі приватний сектор та громадські об'єднання. При цьому дискутувалось багато питань: від чіткого розподілу відповідальності всередині органів влади до визначення доцільного обсягу втручання держави в економічну діяльність, а також: стримують чи сприяють центральні органи влади економічному зростанню і соціальному розвитку, якою має бути роль влади, приватного сектору та громадянського суспільства. У результаті державну владу стали розглядати лише як один, хоча і критично важливий, публічний інститут. Більш очевидним став той факт, що на життя людей, окрім держави, також впливають рішення підприємців, приватних компаній, мультинаціональних корпорацій та міжнародних

фінансових інституцій, а також різних місцевих органів влади, органів місцевого самоврядування, організацій громадянського суспільства, що діють як усередині, так і за межами національних територій [1].

Глобалізація також виявилася суттєвим фактором територіальної дисперсії економічної діяльності серед країн та всередині них. Вона посилила тиск на органи влади всіх територіальних рівнів щодо розширення адміністративних і фінансових спроможностей субнаціональних (регіональних) адміністративних одиниць, а також міст, сільських територій щодо підвищення участі індивідів і підприємств у глобальному ринку з метою отримання вигід від нього. Отже, сучасна концепція реформування місцевого самоврядування, що сформувалася в результаті подібної трансформації, полягає в тому, що вона вміщує не тільки трансферт повноважень і відповідальності в середині системи органів влади, а й розподіл повноважень і ресурсів для формування публічної політики всередині суспільства.

По-друге, такий підхід до посилення ролі різних суб'єктів — від держави до бізнесу, громадських організацій у розвитку країн, регіонів, міст, сільських територій активізував наукові дослідження, присвячені проблемам взаємодії двох фундаментальних інститутів, які визначають критичні стимули для усіх учасників процесу розвитку і у найбільш абстрактному визначенні ідентифіковані як суспільство та спільнота (*society and community*) [2]. Ці інститути виконують багато функцій і у конкретних формах суттєво відмінні у різних країнах, справляючи значний вплив на соціально-економічні структури.

Визначення поняття «суспільства» як інституту, що формує умови розвитку, є більш консенсусним серед вчених. Для його окреслення застосовують такі індикатори як верховенство права, право власності, стабільність конституційних та інших законодавчих правил, тип правової системи та щоденне функціонування її інституцій, характер бюрократії та визначені законом межі її повноважень.

Спільнота (*community*) є складнішою інституційною категорією. Вона визначена пов'язаністю (членів), зазвичай із зосередженням на щільності, масштабі та «глибині» членства у громадських, економічних, соціальних та професійних асоціаціях. Мета цього визначення — відобразити груповий характер існування. Водночас існують індикатори поділу: етнічні, расові чи інші форми фрагментації, також застосовують як індикатор суб'єктивне відчуття членства, спорідненості, зв'язків тощо.

Суспільство і спільнота територіально диференційовані залежно від розміру та конкретної проблеми, до якої їх застосовують як аналітичні категорії. У нашому випадку ця територіальна диференціація кореспондуватиметься з такими категоріями як держава та громада. Держава та громада при цьому є комплементарними формами організації, чий відносний баланс та взаємодія формують потенціал розвитку. Зміни у цьому балансі між громадою та державою відбуваються постійно і впливають на середньо- та довгострокову динаміку кожної території.

Протиріччя між цими двома інститутами закладені у самій їх природі. Починаючи з М. Вебера [3], громаду розглядали як спільноту, що протидіє модернізації. Ця ідея достатньо тісно солідаризується із сучасними уявленнями в економічній і політичній науці, які вважають громади групами, зайнятими пошуками ренти (*rent-seeking*), обтяжені проблемами відносин принципал-агент для їх членів, а також обмежують свободу та ефективність [4, 5]. Разом із тим, А. Гідденс [6] розширює поле позитивних впливів громади у сучасному розвитку вважаючи, що сучасна модернізація не може бути виключно бюрократичною, оскільки у цьому випадку вона призводить до зменшення індивідуальної автономії та відповідальності. Він доходить висновку, що

для запобігання пасток відсталості в процесі управління суспільством і економікою з одного боку і хаосом «джунглів» з іншого, критичними є проміжні рівні асоціації. А. Гідденс та інші науковці спеціально звертаються до громад як чинників поліпшення функціонування ринків праці, генерування підприємництва та організації виробництва публічних товарів, які полегшують як приватний, так і державний тягар у створенні добробуту та соціальної інтеграції.

У цьому ж ключі пояснено успіх малого бізнесу, на якому базуються промислові кластери чи райони (як приклад можна навести Італію, Тайвань, Данію, Мексику, Німеччину). Існування таких економічних форм також критично залежить від діяльності громад, які регулюють складні відносини між юридичними суб'єктами та фізичними особами шляхом поширення норм, взаємопов'язаних очікувань, певних репутаційних ефектів [7].

Позитивна інституційна теорія — *positive theory of institutions (PTI)* надає чіткі доводи для розуміння того, що комунітарні форми правил часто призводять до пошуку ренти, нетранспарентної поведінки та схильні до появи проблем у відносинах принципал — агент, які створюють перешкоди для окремих членів групи, дозволяючи у той же час невеликій частині осіб у групі з панівними поглядами мати надмірний вплив на мажоритарну її частку. Численні дослідження доводять негативні наслідки такого стану порівняно із системою, де домінують чіткі суспільні інститути. Як результат, *PTI* обґрунтовує необхідність генерування домінантної перспективи, що обов'язково охоплює інститути права власності та верховенства права, правила конкуренції, обмежує роль зв'язків чи громад [8]. Разом із тим, лауреат Нобелівської премії Дж. Стігліц стверджує, що спільноти (громади) є шляхом до ефективного подолання недосконалості ринків, часто перевершуючи в цьому бюрократів. У сучасному розвитку стає усе очевиднішою важлива роль спільнот у досягненні оптимальної координації гарного функціонування системи відносин [9].

Можна стверджувати, що сили громади та держави взаємодіють у формуванні складних інституційних контекстів, із якими мають справу суб'єкти — індивіди та юридичні особи. Вони формують загальні способи, у які індивіди можуть брати участь у розвитку, створюючи стимули для вчинення певних дій і відмови від інших. Держава і громада забезпечують тонку просторову і часову взаємодію у процесі розвитку.

Звідси цілком логічним є формулювання положення про те, що методологія реформування державного управління та місцевого самоврядування має спиратися на усвідомлення взаємозв'язку і взаємодії між такими інститутами як держава і територіальна громада (об'єднання громад) для формування умов розвитку країни. Держава і громада — це взаємодоповнювані форми організації суспільства. Соціально-економічний розвиток в умовах громади можливий за таких необхідних умов: забезпечення мікроекономічної ефективності та відповідної соціальної політики, що підтримує цю ефективність, а також ефективного розв'язання проблем, що постають перед економічними суб'єктами. Це створює так зване мікроекономічне середовище, що скорочує трансакційні витрати, знижує ризики, які супроводжують економічну діяльність.

Притаманні громаді неформальні правила та зв'язки сприяють створенню для економічних суб'єктів, розташованих на її території, неконкурентних умов перерозподілу на власну користь місцевих ресурсів і доходів. Консервування тривалий час у громаді таких відносин стає вигідним місцевій еліті, стимулює корупцію, перешкоджає появі нових інвестицій, призводить до зростання вартості транзакцій суб'єктів місцевого ринку, негативно впливає на її економічний та соціальний розвиток [10]. Створення конкурентного середовища, запровадження загальних для суспільства

стандартів ефективності й справедливості, яке можливо лише на загальнодержавному рівні, має обмежувати привілеї таких груп та протидіяти їм через перерозподільні механізми. Прийнятна взаємодія держави і громади дає змогу отримати потенційно позитивний ефект кожному з цих інститутів — відповідно до потреб розвитку розмежувати зобов'язання, повноваження, відповідальність та автономію в певних сферах (субсидіарність у завданнях). Саме завданнями розвитку, пов'язаними зі створенням його умов, підвищенням добробуту громадян, визначені принципи, за якими має відбуватися реформування місцевого самоврядування та державного управління.

Надзвичайно важливими є умови, що характеризують стан держави і громад тоді, коли здійснюється реформування системи взаємовідносин між ними. «Сила» держави при цьому визначена її спроможністю до створення і підтримування умов для економічного розвитку: макроекономічна стабільність, прозорість правил і процедур ведення бізнесу, ефективний механізм розв'язання проблем взаємовідносин між різними економічними суб'єктами, справедливий (конкурентний) доступ до різноманітних ресурсів (рис. 1).

Висока інституціональна спроможність держави дає змогу суттєво мінімізувати корупцію на національному і місцевому рівнях, запроваджувати однакові для всіх громад стандарти і норми, що є обов'язковими для виконання. Водночас сильна держава є основою формування довіри до неї у громад щодо дотримання загальних «правил гри».

Інституціональна слабкість держави дає змогу місцевим елітам «сильних» громад отримувати ренту від близькості до місцевої влади, а також вимагати її від держави, підживлюючи корупцію, спотворюючи ринкове середовище, поглиблюючи нерівність у розподілі ресурсів і доходів уже на національному рівні. Зруйнувати такі взаємовідносини «слабка» держава самостійно не спроможна, тому за таких обставин «слабка» держава часто звертається до «сильних» держав чи міжнародних інституцій по допомогу у розв'язанні власних проблем (екзогенне втручання). Громади з низьким потенціалом розвитку (слабкі), особливо подрібнені, втрачають можливість бути почутими «слабкою» державою і опиняються на периферії розвитку (табл. 1).

Рис. 1. Чинники впливу держави та громади на розвиток країни та складових її територій

Джерело: складено автором.

Таблиця 1. Слабка / сильна держава / громада: вплив на розвиток території

Держава	Громада	
	Слабка	Сильна
Сильна	Відповідальність без права бути почутим Довіра лише за умови чіткої інформації від держави Сигнали ринків недосконалі Висока вартість транзакцій Недостатність публічних послуг	Баланс відповідальності та прав Вартість транзакцій мінімізована Довіра до інформації (прогнозованість дій на різних рівнях управління) Активна участь у заходах розвитку Пошук ренти через конкурентні процедури
Слабка	Відсутність прав і відповідальності Високі витрати на будь-які транзакції Загальна нестабільність, брак державних правил Значні ризики; незначні санкції за обман та низьку якість Публічні товари розкрадаються та руйнуються	Права без відповідальності Висока вартість транзакцій Примітивне нерозвинуте громадянське суспільство Шантаж по відношенню до держави, пошук неконкурентної ренти Неефективна конкуренція та слабка мобільність Брак довіри та асиметричний розподіл публічних товарів та послуг

Джерело: складено за [11].

Децентралізація державних повноважень може підвищити потенціал місцевого самоврядування і громад без втрати сили держави, сприяти підвищенню рівня участі й законності, що знижує витрати на дотримання порядку, підвищити повагу до закону, а також зменшити необхідність застосовувати владу. Здатність мобілізувати ресурси і надавати послуги в контексті низької протидії і невеликих транзакційних витрат зміцнить легітимність демократичної практики, що лежить в основі цих результатів. Насамкінець, децентралізація може збільшити соціальне навчання, продукуючи динаміку, яка посилює державу знизу догори. Через збільшення щільності управлінських структур шляхом обрання регіонального та місцевого представництва децентралізація може генерувати більше зворотних зв'язків і підвищувати загальний рівень підзвітності в предметі управління. Це сприяє зростанню чутливості держави до місцевих потреб та умов.

Сильна держава має бути здатною формувати цілі політики самостійно і застосовувати примус до своєї політики та права без піддавання тиску від окремих груп чи владних структур, які конкурують. Це передбачає незалежність від потужних інтересів не тільки політиків, а й бюрократії, яка імплементує рішення політики. Останнє є можливим щодо досягнення шляхом створення організованих професійних кадрів, які можуть забезпечити послідовність політики та впровадити рішення для загальних інтересів суспільства більше, ніж вигоди певних груп чи персон. Держави, що відповідають таким характеристикам, можуть розраховувати на широку підтримку громадян.

Інституціональний процес, що визначає територію, над якою політична влада буде здійснювати власний суверенітет, і функціональна мережа доступних публічних послуг — не одне й те саме. Економічний вимір публічних функцій, особливо в умовах економії на масштабі, часто більший ніж адміністративна територія однієї общини (громади). Звідси труднощі у розподілі повноважень між центральним і місцевим

рівнем влади щодо надання конкретної послуги та організації її виробництва. У дослідженнях звертається увага на те, що функціональна територія (яка відповідає оптимальному розміру виробництва місцевих товарів і послуг) не збігається з інституціональною територією (місцеві адміністративні межі), і вони обидві відрізняються від відповідної території, яка є набагато ширшою — «приватний» простір, у якому відбуваються економічна та соціальна діяльність, виробництво, споживання та дозвілля [12].

З урахуванням цього для вибору варіанта закріплення повноваження щодо надання конкретної послуги можуть бути використані два підходи. Перший підхід полягає в тому, щоб визначити оптимальну сферу виробництва і споживання публічних послуг та, можливо, «створити» територіальні органи, відповідальні за надання цих послуг. Зокрема, такий підхід базується на «теорії клубу» з різними перспективами функціонального перекриття юрисдикцій, що конкурують (*functional over lapping competing jurisdictions, FOCJs*) [13].

Другий є більш прагматичним рішенням і полягає у вивченні того, як чинні органи місцевої влади здатні виробляти ці послуги у найбільш ефективний спосіб. Інституціональні комбінації можуть у цьому разі набувати різних форм; спільна діяльність між громадами — один із можливих варіантів серед інших [14].

Децентралізація може мати як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, потенційні негативні наслідки виникають унаслідок передавання повноважень, яке пов'язано з розширенням можливостей «захоплювати» політиків та чиновників на місцевому рівні та з потенційно нижчим рівнем навичок у них. З іншого боку, краща політична підзвітність місцевих політиків і чиновників і, як наслідок, покращена політична та технічна відповідальність, що існує паралельно з їхніми кращими знаннями місцевих ресурсів та проблем, і порівняно легший шлях до інновацій (як процесу, так і продукту) могли справити позитивний вплив на зростання добробуту. Тому чистий ефект залежить від балансу між численними факторами і, як результат, скоріше є кейс-специфічним і не може бути визначений попередньо (*ex ante*).

Водночас важливо зауважити, що розглянуті вище методологічні підходи не дають вичерпної відповіді щодо критеріїв того, якою мірою децентралізація чи централізація повинна домінувати у наданні тієї чи іншої послуги. В. Оутс [15] пропонував п'ять критеріїв, за якими доцільно співвідносити функції з відповідним рівнем влади (табл. 2). Ці критерії мають бути обґрунтованими, зваженими за мірою важливості впливу на ухвалення рішення; їхній вплив повинен мати кількісну оцінку. Результат такого оцінювання і зважування розв'язує проблему централізації — децентралізації.

Таблиця 2. Критерії централізації — децентралізації

Критерій	Децентралізація	Централізація
Перевага	Гетерогенність	Гомогенність
Економія масштабу	Ні	Так
Перетікання, побічні результати (<i>spillover</i>)	Ні	Так
Перенасиченість (<i>congestion</i>)	Ні	Так
Витрати на ухвалення рішення	Якщо вони збільшуються з розміром групи	Якщо вони зменшуються з розміром групи

Джерело: складено за [15].

Перший критерій належить до рівня переваг гетерогенності на певній інституційній території. Якщо індивіди з подібними уподобаннями (зокрема щодо специфічних умов життя) проживають на обмеженій території, тоді децентралізація може бути шляхом для найкращого врахування особливих потреб. Схожість уподобань не є простою для усвідомлення, проте вона повинна, зокрема, брати до уваги мовні особливості. Наприклад, для врахування певних уподобань під час надання освітніх послуг: зокрема, у разі визначення рівня — центрального чи місцевого, — на якому затверджуються шкільні програми для навчання. Доцільно зауважити, що за наявності етнічних чи лінгвістичних громад на одній території певні послуги можуть бути надані в рамках повноважень, переданих цим громадам.

Другий критерій пов'язаний із технічною економією на масштабі, коли йдеться про надання публічних послуг. Ця економія може бути різною відповідно до певної функції. Маємо на увазі різні функціональні мережі для кожної з них. Функціональна територія може бути проаналізована з точки зору виробництва публічних товарів і послуг у випадку, коли економія на масштабі виправдовує таке виробництво, що поширюється за межі громади і потребує взаємодії між різними громадами, або з точки зору споживання — коли виробництво таких послуг має ефекти переливу.

Третій критерій стосується позитивних та негативних екстерналій (зовнішніх ефектів) від надання публічних послуг. Існує два типи побічних ефектів — від виробництва чи від споживання.

Побічний ефект від виробництва можливий, коли місцеві публічні послуги, що виробляються на території громади А, поширюють ефекти на суміжні громади без їхньої участі у рішенні відносно розподілу витрат за споживання таких послуг. Зокрема, якщо місцеві органи влади громади А на власній території вживають заходів зі зменшення викидів у повітря, позитивним ефектом від цього користуються й інші громади, що не беруть участі у виробництві такої послуги.

Побічний ефект від споживання має місце, коли вироблена у громаді А послуга може бути спожитою резидентами інших громад, тобто тими, хто переміщається до громади А з метою скористатися послугою без сплати за неї, і коли цих індивідів не можна обмежити в цьому. Наприклад, центрально розташовані громади, які виробляють послуги у сфері культури, надають можливість користатися цими послугами без участі у фінансуванні дефіциту чи субсидування такої діяльності.

Як і у разі з економією на масштабі, типовим рішенням за наявності екстерналій є розширення інституційної території для приведення її у відповідність із функціональною територією з метою об'єднання кола осіб, що ухвалюють рішення, платять податки та користуються послугами. Однією з альтернатив може бути те, що громади, чий резиденти отримують вигоди від зовнішнього ефекту, компенсують частку витрат громаді, що виробляє послуги з подібним ефектом. Таке рішення об'єднує бенефіціарів і платників за користування подібними послугами.

Четвертий критерій, протилежний до попереднього, стосується негативних територіальних екстерналій, визначених як пересиченість. Якщо якість споживання публічної послуги залежить від кількості споживачів, їх збільшення може, у разі досягнення певної межі, генерувати високовартісні перенасичення (*costly congestion*). Причина такого явища пов'язана зі зростанням граничних витрат через додаткове збільшення кількості споживачів певної послуги. Наприклад зростання потоку резидентів інших громад, що періодично переміщаються у центральну громаду, споживаючи при цьому послуги, зокрема транспортні, які вона виробляє. У такому випадку потенційні рішення місцевих органів влади можуть бути надзвичайно широкими за

спектром впливу: від запровадження додаткової оплати для нерезидентів, регулювання трафіку, створення паркінгів на в'їздах на територію громади тощо.

П'ятий критерій — витрати, пов'язані з ухваленням рішення, стосуються витрат, які несуть місцеві органи влади під час визначення певного механізму надання публічних послуг: адміністративні витрати на управління постачанням послуг, витрати на інформування учасників (громадян) щодо обсягів необхідних бюджетних коштів тощо. У такому випадку шлях їх мінімізації пов'язаний із удосконаленням організації діяльності місцевих органів влади, оптимізацією адміністративних витрат із застосуванням сучасних інформаційних технологій.

Очевидно, що ці критерії не складають вичерпний перелік. Проте принципи залишаються незмінними навіть за зміни переліку: це питання порівняння відцентрових та доцентрових напруженостей для того, щоб знайти правильний баланс імплементації децентралізації.

Класифікація витрат, які віднесені до різних рівнів влади з урахуванням вищевикладених критеріїв, розрізняє регуляторні функції та надання публічних послуг. У багатьох випадках обрані критерії, які традиційно базуються на теорії фіскального федералізму, самі по собі не дають можливість віднести ту чи іншу функцію (повноваження) до певного рівня влади.

Практика розподілу повноважень із надання публічних послуг у різних країнах між різними територіальними рівнями влади в цілому відповідає вищенаведеній моделі. Водночас вона є обмеженою, оскільки пропонує аналітичні елементи, які базуються, насамперед, на економічних критеріях доцільності децентралізації. Проте, як відмічалось раніше, ці критерії є недостатніми: причини запровадження децентралізації не є винятково економічними і суттєво варіюють. Отже, економічний підхід потрібно доповнювати іншими критеріями — управлінськими, соціальними і політичними. Саме на цьому акцентують увагу висновки теоретиків фіскального федералізму другого покоління.

Один із найпоширеніших підходів, що враховує різноманітні складові, які необхідно аналізувати для визначення доцільності централізації / децентралізації надання певної публічної послуги, ілюструє рис. 2 у вигляді матриці.

Ця інтерпретація здійснення вибору централізації / децентралізації ґрунтована на трьох концептуальних засадах:

- по-перше, матриця вміщує три блоки критеріїв децентралізації / централізації. Окрім економічних, другий блок критеріїв, який стосується управлінських спроможностей місцевих органів влади, складається з критеріїв, особливо необхідних для країн, що розвиваються, та тих, де процес децентралізації розпочинається. Третій блок складається із соціальних, політичних, демографічних, історичних критеріїв, які характеризують середовище здійснення централізації / децентралізації;
- по-друге, у матриці відображено можливі шляхи виробництва публічних товарів і послуг у країні, від найменшої інституціалізованої території — громади, до другого рівня влади — регіонального, з урахуванням можливих наявних функціональних територій. Мета такого відображення — визначення для кожної функції (повноваження) переваг та несприятливих обставин для кожного рівня влади, які у подальшому зважуються для порівняння;
- по-третє, інтерпретація розподілу функцій повторюється для кожної функції, проаналізованої з точки зору централізації / децентралізації. Основна ідея полягає у розміщенні функцій у континуумі від рівня громади до регіональ-

<div> <div>«Місцево-центральный» континуум</div> <div> <div>Аналітичні елементи</div> <div>Критерії</div> </div> </div>		Комуна	Міжмуніципальна кооперація					Регіон, провінція	Центр
			Координація	Приватний контракт	Публічний контракт	Міжкомунальний синдикат	Злиття комун		
Економічні									
Економія на масштабі									
Переливи									
Перенасиченість									
Адміністративні, управлінські									
Офіси									
Інформація									
Соціополітичні									
Уподо-бання	Якісні								
	Кількісні								
	Адміні-стративні								
Автоно-мія	Законо-давча								
	Фінан-сова								
Ефек-тивність демо-кратич-них про-цедур	Прямі вибори								
	Право голосу								

Рис. 2. Соціально-економічна матриця централізації / децентралізації за функціями

Джерело: складено за [16].

ного рівня. Як видно, аналітична логіка призводить не до визначення одного оптимального набору, а до різноманітних варіантів для кожної функції. Зокрема, відповідальність за початкову освіту можна аналізувати лише через визначення виробничої функції, чиї входні параметри – штат вчителів, програми, будівля та її утримання тощо. Очевидно, ніщо не вказує на те, що відповідальність за ці входні має бути покладена на один і той самий рівень влади у кожній країні. Визначення шкільних програм є певною характеристикою: в унітарній і централізованій країні програми, як правило, формуються на національному рівні, водночас, у гетерогенних суспільствах місцеві органи влади схильються до підтримки певної свободи в адаптації програм до місцевих умов.

Матриця децентралізації функцій (повноважень) використовується для застосування підходу, який враховує одночасно багато аспектів. Вона забезпечує процес, а не результат. Для того, щоб бути чітким, цей підхід включає: участь багатьох суб'єктів децентралізації, формулювання стратегічного бачення процесу, транспарентну інформацію про цілі та інструменти, уніфіковані визначення, порівняння переваг та недоліків. Матриця децентралізації застосовується для аналізу кожної функції. Кінцевою метою процесу є імплементація децентралізації згідно з дорожньою картою, узгодженою із термінами і ключовими стандартами, та з відповідними інструментами (у рамках функцій, фінансів, виконавців).

Висновок. Розглядаючи феномен децентралізації як багатогранне поняття, що враховують як процес чи ситуацію передавання (*transfer*) влади (повноважень) та відповідальності щодо надання публічних (суспільних) функцій від центрального (національного) до нижчих (субнаціонального, регіонального, місцевого) рівнів влади чи квазінезалежних державних установ та / або приватного сектору, треба вказати, що:

- децентралізація не існує поза державою, вона здійснюється державою за правилами, які встановлює сама держава; її завжди супроводжує певний спротив, або, принаймні, небажання втрачати контроль над владними повноваженнями та ресурсами;
- явище трансферу влади та ресурсів свідчить про те, що централізацію та децентралізацію доцільно розглядати як пов'язані процеси, які формують єдиний континуум, що характеризує державно-управлінський простір, де відбувається ухвалення різноманітних публічних рішень, отже, немає підстав протиставляти поняття централізація і децентралізація як антоніми. Адже у будь-якій точці означеного континууму, за винятком двох крайніх, завжди існуватиме наявність централізованих та децентралізованих підходів до функціонування різних сфер політики;
- запровадження децентралізації завжди повинно передбачати її детальне проектування та оцінювання з точки зору її здатності (порівняно із централізацією) досягнути ширших цілей — справедливості, ефективності, якості та фінансової обґрунтованості, а успіх децентралізації безпосередньо залежить від підготовки як центральних, так і місцевих органів влади до децентралізованого адміністрування.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Rondinelli D.A.* «Sovereignty on Line: The Challenges of Transnational Corporations and Information Technology in Asia» in *Sovereignty under Challenge: How Governments Respond* / Ed. by J.D. Montgomery and N. Glazer. — New Brunswick, N.J. : Transaction, 2002. — P. 345–371.
2. *Storper M.* Society, community and economic development // *Studies in Comparative International Development*. — 2005. — 39, No. 4. — P. 30–57. — doi: <https://doi.org/10.1007/BF02686164>
3. *Weber M.* *Economy and Society* / Translated by Roth and Wittich. — N. Y. : Bedminster Press, 1968. — 62 p.
4. *Olson M.* *The Logic of Collective Action*. — Cambridge, MA : Harvard University Press, 1965. — 200 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://moodle.drew.edu/2/pluginfile.php/225050/mod_resource/content/2/Olson%20%281967%29%20Logic%20of%20Collective%20Action%20%28book%29.pdf (дата звернення: 05.07.2018).
5. *Buchanan J., Tullock G.* *The Calculus of Consent*. — Ann Arbor : University of Michigan Press, 1962. — 270 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://files.libertyfund.org/files/1063/Buchanan_0102-03_EBk_v6.0.pdf (дата звернення: 05.07.2018).
6. *Giddens A.* *The consequences of modernity*. — Stanford : Stanford University Press, 1990. — 186 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2016/10/The-Consequences-of-Modernity-by-Anthony-Giddens.pdf> (дата звернення: 05.07.2018).

7. Lezioni sullo sviluppo locale / Eds. Becattini G. and Sforzi F. — Turin : Rosenberg & Sellier and Sforzi, 2002. — 320 p.
8. North D.C. Institutions, institutional change, and economic performance. — Cambridge, U.K. : Cambridge University Press, 1990. — 164 p.
9. Stiglitz J.E. Whither Socialism? — Cambridge, MA : MIT Press, 1994. — 352 p.
10. Barca F. An agenda for a reformed Cohesion Policy: a place-based approach to meeting European Union challenges and expectations. Independent Report at the Request of Danuta Hubner / Commissioner for Regional Policy. — 2009. — 244 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://ec.europa.eu/regional_policy/archive/policy/future/pdf/report_barca_v0306.pdf (дата звернення: 05.07.2018).
11. Rodriguez-Pose A., Storper M. Better Rules or Stronger Communities? On the Social Foundations of Institutional Change and Its Economic Effects // *Economic Geography*. — 2006. — 82 (1). — P. 1–25 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.jstor.org/stable/30033045> (дата звернення: 05.07.2018).
12. Dafflon B., Ruegg J. Réorganiser les communes, créer l'agglomération // Editions Universitaires, Collection Economie et Gestion. — 2001. — 4. — P. 15–17.
13. Eichenberger R., Frey B. FOCJ: a Complement and Alternative to Today's Federalism // *Handbook of Fiscal Federalism* / E. Ahmad, Giorgio Brosio. — Cheltenham : Edward Elgar, 2007. — P. 154–181 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www3.unifr.ch/finwiss/de/assets/public/research/academic%20publications/Funtional_Overlapping_and_Competing_Jourisdctions.pdf (дата звернення: 05.07.2018).
14. Dafflon B., Ruegg J. Créer l'agglomération par une logique «de bas en haut»: la démarche du canton de Fribourg (Suisse) // *Revue d'Economie Régionale et Urbaine*. — 2003. — No. 5. — P. 889–908.
15. Oates W.E. Fiscal Federalism. — N. Y. : Harcourt Brace Jovanovich, 1972. — 256 p.
16. Dafflon B., Madie, T. Decentralization: a few principles from the theory of fiscal federalism. — Paris : Agence Francaise de Developpement, 2009. — 111 p.

REFERENCES

1. Rondinelli, D.A. (2002). «Sovereignty on Line: The Challenges of Transnational Corporations and Information Technology in Asia» in *Sovereignty under Challenge: How Governments*. New Brunswick, N.J.: Transaction.
2. Storper, M. (2004). *Society, community and economic development*. Studies in Comparative International Development.
3. Weber, M. (1921). *Economy and Society*. Translated by Roth and Wittich (1968). New York: Bedminster Press.
4. Olson, M. (1965). *The Logic of Collective Action*. Cambridge MA: Harvard University Press.
5. Buchanan, J. & Tullock, G. (1962). *The Calculus of Consent*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
6. Giddens, A. (1990). *The consequences of modernity*. Stanford: Stanford University Press.
7. Becattini, G. & Sforzi, F. (Eds.). (2002). *Lezioni sullo sviluppo locale*. Turin: Rosenberg & Sellier and Sforzi.
8. North, D. (1990). *Institutions, institutional change, and economic performance*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press.
9. Stiglitz, J. (1994). *Whither Socialism?* Cambridge, MA: MIT Press.
10. Barca, F. (2009). *An agenda for a reformed Cohesion Policy: a place-based approach to meeting European Union challenges and expectations*. Independent Report at the Request of Danuta Hubner. Commissioner for Regional Policy.
11. Rodriguez-Pose, A. (2006) & Storper M. (2006). Better Rules or Stronger Communities? On the Social Foundations of Institutional Change and Its Economic Effects. *Economic Geography*. 82 (1).
12. Dafflon, B. & Ruegg, J. (2001). Réorganiser les communes, créer l'agglomération, Editions Universitaires. *Collection Economie et Gestion*, 4, 15–17.
13. Eichenberger, R. & Frey, B. (2007). *FOCJ: a Complement and Alternative to Today's Federalism*.
14. Dafflon, B. & Ruegg, J. (2003). *Créer l'agglomération par une logique «de bas en haut»: la démarche du canton de Fribourg (Suisse)*. *Revue d'Economie Régionale et Urbaine*.
15. Oates, W.E. (1972). *Fiscal Federalism*, Harcourt Brace Jovanovich. New York.
16. Dafflon, B. (2011) & Madies, T. (2011). *Decentralization: a few principles from the theory of fiscal federalism*. Agence Francaise de Developpement, Paris.

Стаття надійшла до редакції журналу 05.07.2018.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.130>

UDC 33

JEL Classification: D04, D24, D73, G32, G38, H50, L32

MISHECK MUTIZE

Lecturer, Faculty of Business and Management Sciences
Cape Peninsula University of Technology, South Africa
Keizersgracht St, Zonnebloem, Cape Town, 8000, South Africa
E-mail: mutizem@cput.ac.za

VICTOR VIRIMAI MUGOBO

Dr., Head of Department: Retail Business Management
Cape Peninsula University of Technology, South Africa
Keizersgracht St, Zonnebloem, Cape Town, 8000, South Africa
E-mail: mugobov@cput.ac.za

CHUX GERVASE IWU

Dr., Prof., Head, Department of Entrepreneurship and Business
Management Faculty of Business and Management Sciences
Cape Peninsula University of Technology, South Africa
Keizersgracht St, Zonnebloem, Cape Town, 8000, South Africa
E-mail: iwuc@cput.ac.za

WORKING THE CONUNDRUM IN PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIPS (PPPs) FOR COMMUNITY BENEFIT IN SOUTH AFRICA

South Africa, like other African economies has been faced with funding constraints resulting in the inability to finance infrastructure development for its exponentially growing population. In recent years, the country has witnessed a wave of protests against poor service delivery especially in the poor communities. Post-apartheid, the government tried to privatize inefficient and unprofitable parastatals to improve service delivery. However, the move faced strong resistance from unions and community representatives who were against the user-pay privatization initiatives. With the growing frustration in the poor South African communities, the government has slowly been engaging the private sector to meet its perennial funding gap through Public-Private Partnerships. Although PPPs have enabled the government to access private finance for investment in infrastructure, it has been widely argued that PPPs are a reincarnation of the controversial and unpopular privatization concept that failed in the past. This study investigates the success of public-private partnerships in financing infrastructure development in South Africa. The study conducted interviews and applied capital budgeting techniques to examine the success of government goals and the net benefit from public-private partnerships. The results show that government overestimates the extent to which public-private partnerships can solve infrastructure and service

© MISHECK MUTIZE, VICTOR VIRIMAI MUGOBO, CHUX GERVASE IWU, 2018

delivery problems. Hence, the findings suggest that the public see PPPs as private entities created to siphon the coffers of government. Thus, this study recommends improved transparency in PPPs management for government to gain public trust.

Keywords : *public-private partnerships, South Africa, corruption in government, public funding, infrastructure development*

Мишек Мутізе

викладач, факультет ділових і управлінських наук
Технологічний університет Кейп Пенінсьюла, Південна Африка
Кейзерграхт вул., Зоннеблом, Кейптаун, 8000, Південна Африка
E-mail: mutizem@cput.ac.za

Віктор Вірімай Мугобо

зав. відділу управління роздрібним бізнесом
Технологічний університет, Кейп Пенінсьюла, Південна Африка
Кейзерграхт вул., Зоннеблом, Кейптаун, 8000, Південна Африка
E-mail: mugobov@cput.ac.za

Чак Жервазе Іву

проф., д-р, асистент декана з дослідження та інновацій
факультет ділових і управлінських наук
Технологічний університет, Кейп Пенінсьюла, Південна Африка
Кейзерграхт вул., Зоннеблом, Кейптаун, 8000
E-mail: iwuc@cput.ac.za

РОЗВ'ЯЗАННЯ ПАРАДОКСІВ ПУБЛІЧНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА (ППП) ЗАДЛЯ ДОБРОБУТУ ГРОМАДИ В ПІВДЕННІЙ АФРИЦІ

Південна Африка, як і інші африканські економіки, стикається з обмеженим фінансуванням, що визначає неможливість фінансування розвитку інфраструктури для населення, що зростає експоненціально. В останні роки в країні спостерігається хвиля протестів, пов'язаних із поганим наданням послуг, особливо в бідних громадах. Після апартейду уряд намагався приватизувати неефективні та збиткові «напівдержавні» організації, щоб покращити надання послуг. Однак цей рух зіштовхнувся з сильним опором профспілок та представників громад, які виступали проти ініціатив приватизації, покликаних зробити послуги платними для споживачів. З огляду на усе більше розчарування бідних південноафриканських громад уряд повільно почав залучати приватний сектор для заповнення пробілів у фінансуванні шляхом публічно-приватного партнерства. І хоч воно створило можливість доступу до приватного фінансування інвестицій в інфраструктуру для уряду, широко обговорювалося, що цей механізм є реінкарнацією контроверсійної та непопулярної приватизації, що не принесла результатів у минулому. У статті проаналізовано успіх публічно-приватного партнерства в фінансуванні розвитку інфраструктури в Південній Африці. Дослідження ґрунтується на інтерв'ю та використанні прикладних технологій капітального бюджетування з метою вивчення успіхів у досягненні цілей уряду та чистих вигод від публічно-приватного партнерства. Результати показують, що уряд переоцінив його можливості у вирішенні проблем інфраструктури та надання послуг. Висновки свідчать, що громадськість розглядає публічно-приватне партнерство як приватні структури, створені задля «вимивання» урядових фондів. Тому в даному дослідженні уряду рекомендовано покращити прозорість управління таким партнерством, щоб повернути довіру суспільства

Ключові слова: *публічно-приватне партнерство, Південна Африка, державна корупція, державне фінансування, розвиток інфраструктури.*

Мишек Мутізе

преподаватель, факультет бизнеса и менеджмента наук
Технологический университет Кейп Пенинсьюла, Южная Африка
Кайзерзграхт ул., Зоннеблом, Кейптаун, 8000, Южная Африка

Виктор Виримай Мугобо

зав. отделом управления розничным бизнесом

Технологический университет Кейп Пенинсьюла, Южная Африка

Кайзерзграхт ул., Зоннеблом, Кейптаун, 8000, Южная Африка

Чак Гервазе Иву

проф., д-р, ассистент декана по исследованию и инновациям,

факультет бизнеса и менеджмента наук

Технологический университет Кейп Пенинсьюла, Южная Африка

Кайзерзграхт ул., Зоннеблом, Кейптаун, 8000, Южная Африка

РЕШЕНИЕ ПАРАДОКСОВ ПУБЛИЧНО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА (ПЧП) РАДИ БЛАГОПОЛУЧИЯ ОБЩЕСТВА В ЮЖНОЙ АФРИКЕ

Южная Африка, как и другие африканские экономики, сталкивается с ограниченным финансированием, что определяет невозможность финансирования развития инфраструктуры для населения, растущего экспоненциально. В последние годы в стране наблюдается волна протестов, связанных с низким качеством предоставляемых услуг, особенно в бедных общинах. После апартеида правительство пыталось приватизировать неэффективные и убыточные «полугосударственные» организации, чтобы повысить уровень услуг. Однако это движение столкнулось с сильным сопротивлением профсоюзов и представителей общин, выступавших против инициатив приватизации, призванных сделать услуги платными для потребителей. С учетом нарастающего разочарования бедных южноафриканских общин правительство медленно начало привлекать частный сектор для заполнения пробелов в финансировании путем публично-частного партнерства. И хотя это партнерство дало возможность доступа к частному финансированию инвестиций в инфраструктуру для правительства, широко обсуждалось, что такое партнерство — реинкарнация контroversийной и непопулярной концепции приватизации, ранее не принесшей результатов. В статье проанализирован успех публично-частного партнерства в финансировании развития инфраструктуры в Южной Африке. Исследование основано на интервью и использовании прикладных технологий капитального бюджетирования с целью исследования успехов в достижении целей правительства и чистых выгод от партнерства. Результаты показывают, что правительство переоценило возможности публично-частного партнерства в решении проблем инфраструктуры и услуг. Выводы подчеркивают, что общественность рассматривает публично-частное партнерство как частные структуры, ориентированные на «размывание» правительственных фондов. Поэтому в данном исследовании правительству рекомендовано сделать более прозрачным управление таким партнерством, чтоб вернуть доверие общества.

Ключевые слова: публично-частное партнерство, Южная Африка, государственная коррупция, государственное финансирование, развитие инфраструктуры.

Introduction. Infrastructure development has become one of the topical issues in Africa's emerging economies. In most African countries, after independence, the available infrastructure services were often inadequate to meet demand from the growing population which result in congestion and service rationing (Williams, 2012). In most cases, the services are also of low quality and unreliable, while other sectors of the population are totally un-served (Oluwole and Kraemer, 2013). Governments usually place the blame at the door of inadequate funding resources and the various needs of the population (Lavlinskii, 2010).

The World Bank's report on infrastructure in Africa estimates that sub-Saharan Africa needs to spend US\$93 billion a year on infrastructure (Oluwole and Kraemer, 2013), of which the existing sources can only finance US\$45 billion through government spending, user charges, and private partnerships (Fombad, 2015). This has created a funding gap totalling US\$48 billion (Kim and Han, 2015). Of the US\$48 billion, Kim and Han attributed US\$17 billion «to inefficiency in existing spending due to poor governance, poor planning of investments, under-investment in maintenance, under-charging for services and operating inefficiencies». According to the World Bank, the continent's infrastructure deficit is considered one of the most significant barriers to sustaining Africa's growth (Wang, 2015).

On the other hand, the post-apartheid promises of the new South African government exert pressure on it to provide basic services to the poor. These essential services that people need in order to participate and advance in society include education, healthcare, electricity, water and sanitation, transport and telecommunications. However, more than twenty years post-apartheid, the government is still struggling to effectively meet the demand for these basic services amid growing population. Progressive economists have for long been calling for privatisation of these major government functions. Conversely, community representatives and unions have strongly condemned any privatisation initiatives citing that they do not benefit the poor. Similarly, other analysts have also defended the stance against privatisation, arguing that these services must be provided by the government for free to the low income society.

According to Adams and Iwu (2015), South Africans express their frustrations through protest marches. As far back as 2004, Wertheimer et al. noted that the wave of protest actions across the country's provinces was due to poor infrastructure performance which has been attributed to poor government planning and coordination. In addition, the construction of new assets costs more and mostly takes longer than expected. On the other hand, the infrastructure assets available are, in many cases, poorly maintained which also increase costs and reduce benefits leading to escalated service delivery protests. In the wake of political promises in South Africa, Kula and Fryatt (2014) argue that service delivery of basic municipal services such as water, electricity and toilets coupled with high levels of poverty and the lack of housing has added to the growing dissatisfaction in the poor communities. With this often disappointing infrastructure delivery, the government has slowly been engaging the private sector to meet the perennial funding gap through Public-Private Partnerships (PPPs) (Akyeampong, 2009).

If properly implemented, Ke et al. (2010) claim that PPPs help overcome some of these pervasive challenges that the government is facing by mobilizing other funding sources for infrastructure development. Along similar lines, Ismail and Azzahra Haris, (2014) add that PPPs also help to improve project selection by attracting private finance. Hence, countries with relatively long PPP histories have found that PPPs manage infrastructure development better than traditional public procurement, with projects coming in on time and on budget more often (Amjad and MacLeod, 2014). Priya and Jesintha (2011) support this view, adding that PPPs also help to guarantee proper maintenance of infrastructure by keeping assets in top form. Therefore many governments now provide broader PPP policies that encompass the interests of all parties so as to capture the salient objectives of each PPP project. However, the choices as well as the relative priority of each PPP objective depend on the government's priorities.

Background of the study. Although public-private partnerships (PPPs) have enabled governments to access private finance for investment in infrastructure, they have systematic limitations and problems that are almost impossible to solve (Poulton and Macartney, 2012). Firstly, PPPs may appear as a relief to funding problems more than is actually the case, but almost all the governments' fiscal commitments to PPPs are usually unclear (Fombad, 2015). Secondly, these partnerships have led most governments to accepting higher fiscal commitments and risks under PPPs than would be consistent with prudent public financial management. Lastly, while PPPs may positively contribute to better project analysis by bringing fresh ideas, responsibility for planning and project selection, usually PPPs contracts are not flexible and their project costs are mostly unclear.

Against this background, a number of hard questions can be asked about these government partnerships with private sector that may not easily be answered through exploratory research. The main objective of this study is to investigate why almost all PPPs fails to complete their infrastructure projects within the agreed budgets, thus requiring additional

funds. In addition, if PPPs invariably involve higher public spending than conventional projects citing higher costs of capital, as is in most cases, does this exercise have efficiency gains or loss? Furthermore, the government is still providing bond guarantees for the PPPs, does this not amount to government funding which defeat the purpose of transferring risk to the private partners in the contract?

This study is therefore inspired by the aim to answer the following sub-questions;

- 1) Are PPPs not a reincarnation of the failed privatisation attempts?
- 2) Are PPPs not deliberately skewed in favour of private profit?
- 3) Are PPPs not government's implied incompetence?
- 4) How much of this is about politicians wanting to avoid blame when government-managed projects run into problems?

Case study. In an attempt to substantiate the merits of this study, the following cases (**The Gautrain Project in Gauteng Province, the Kelvin Power Station in Kempton Park, and Municipal Public-Private Partnership in South Africa**) are part of a few 'user-paying' PPPs that are considered to be very successful. However, their services are not just beyond the reach of lower-to-middle class, but they have rather transformed into multi-billion rand cash cows for the private partners. Therefore, this study argues that, PPPs have become somewhat worse than ordinary privatisation. Evidence shows that PPPs may be a way of siphoning funds from both the government and the populace through services that should be provided by the government. Hence, further question that can be asked about these "successful PPPs" is, for who are they successful?

a) The Gautrain Project in Gauteng Province

The Gautrain rapid rail link is an 80-kilometre mass rapid transit railway system which links Johannesburg, Pretoria and O. R. Tambo International Airport. It is the largest and costliest transport infrastructure PPP project ever proposed by a provincial government in South Africa. With an estimated cost of R20 Billion, it was constructed to relieve the traffic congestion in the Johannesburg–Pretoria traffic corridor and offer commuters a viable alternative to road transport. This modern transport network, the biggest public–private partnership in Africa has been strongly questioned by critics who see the project as less beneficial as it is out of reach of the majority of ordinary commuters.

b) The Kelvin Power Station in Kempton Park

Kelvin Power Station is one of the few power stations in South Africa not owned by government through its parastatal, Eskom. The power station became one of South Africa's first experiments in privatising power generation in 2001 and since then, it has been resold for the fourteenth time to Nedbank and Investec. The coal-powered station technically has the capacity to generate a sorely needed 600 megawatts, but none of its successive owners has been able to deliver more than a third of that. Instead, they have made hasty exits or ceded the station back to its creditors.

c) Municipal Public-Private Partnership in South Africa

Although there are a number of successful PPP projects in South Africa's infrastructure development, healthcare, renewable energy, transportation and environment, water infrastructure and sanitation (for urban and major metropolitan areas), recent negative developments have put these partnerships on the spotlight. South Africa established a firm regulatory framework governed by the Municipal Systems Act (MSA) and the Municipal Management Finance Act (AFMA) that enables municipal, provincial and national government institutions to enter into PPP agreements. However, these partnerships have not been successful as they have been misconstrued as another form of privatising services that government should provide to the public for free.

On the other hand, authorities in national departments, provinces and municipalities mistrust private sector intentions in these PPPs' contracts. Further, some political leaders have manipulated these projects to gain political mileage whilst others dislike PPPs because they mistrust the private sector believing that the private sector will try to make profit while shirking its responsibilities to provide infrastructure services. This belief often goes hand-in-hand with the notion that the government will always lose out when negotiating commercial contracts with the private sector because the private sector can bring more resources to bear in the negotiations. Subsequently, questions are raised as to whether PPPs are the most effective government intervention to address the problem of poor service delivery.

Review of literature. Poulton and Macartney (2012) submit that PPPs are value drivers and serve as one of the best ways governments «can improve value for money in infrastructure provision». According to Khadaroo (2014) this can be done in a number of ways; firstly through risk transfer where the greater part of the risk is allocated to an independent body with the right capacity and capability to produce results at a reduced cost to government. Secondly, the nature of the bidding process is such that bidders are encouraged to seek innovative solutions in order to meet the tender specifications (Satish and Shah, 2009). Then lastly, «private parties are motivated to use a single facility to support multiple revenue streams, reducing the cost of any particular service from the facility» (Zaharioaie, 2012). According to De Schepper et al. (2014) this «allows a sponsoring department or agency to enter into a long-term contract for services to be delivered when and as required». Hence, managing a PPP will be about the intended project and its objectives.

Widdus (2005) extended the list of benefits of PPPs if there is transparency and accountability. Demirag, Khadaroo, Stapleton and Stevenson (2012) argue that the benefits of PPP contracts are conditional on the private party providing the specified outputs at the agreed quality, quantity, and time frame; hence government is on the downside. Therefore, it follows that, «if performance requirements are not met, service payments to the private sector party may be abated» (DeCorla-Souza and Barker, 2005). Although PPPs contracts are competitively structured, there has been a lack of clarity on budget allocations which compromises transparency (Osei-Kyei and Chan, 2015). Osei-Kyei and Chan (2015) add that there have been a number of projects that faced foreclosure raising questions of accountability and predictability in the contracts.

Not refuting that PPPs mobilise additional financial resource, Codecasa and Ponzini (2011) argue that in user-charged projects, the PPPs normally end up in a monopoly position exploiting users whose choices are limited. They further question why some of these user-charged projects have no audited financial results and no exact figures are ever supplied on the cost. Wetterberg (2011) substantiates this claim by citing a case in point, The Chapman's Peak PPP in South Africa. Also a number of irregularities were raised on this project, among them: no tender processes for the construction project, no independent quantity surveyors appointed and no clarity on fiscal expenditures (Dreyer et al., 2005).

Methodology. A qualitative design was applied in this study. For effect, the interview method was used to collect data. A total of 45 participants were interviewed. The participants included 10 individuals who work or have worked at management levels in entities involved in PPPs in South Africa. These individuals were considered key informants considering their senior positions in the participating firms' PPPs. Another 20 individuals from communities that have or are benefiting from PPPs were randomly selected and also interviewed. They were approached with the carrot that their participation would elucidate their concerns and or satisfaction with the projects. Further, 5 individuals from the private sector, including investment banks, operating companies, construction companies, and transaction advisors

were interviewed. Their participation was considered crucial considering that they were often the funders and implementers of the PPPs. To identify them, we took the route of first establishing the firms that played any sort of role in PPP development and implementation. This was an arduous task that required knowledge of the operations of the firms concerned. Once these crucial subjects were identified and they agreed to participate in the study, interview dates were set and subsequently undertaken. These participants were also helpful in pointing us in the right direction of two major implementing agencies whose senior managers were also interviewed. Lastly, we obtained the consent of four line managers of three provincial and municipal governments. They were also interviewed expressing their opinion on how they view PPPs.

Considering the sensitive nature of the study, the participants were briefed and debriefed after the interview. The reason for this process was to guarantee their anonymity and at the same time strengthen the confidentiality clause in the interview contract.

Data were collected within six months.

Project appraisals. To answer the questions raised, this study applied financial data from two case studies; the Kelvin Power Station and Gautrain Rapid Rail Link in South Africa to evaluate the projects. Before appraising the projects to estimate their real value, the cost of debt financing was determined as follows:

$$\text{after tax } k_d = k_d (1 - T) \quad (1)$$

$$k_d = \text{annual interest charge} / \text{market value of debt outstanding} \quad (2)$$

This cost of debt was applied on bond financing, where T is that percentage tax charged on non-exempted financing. For equity financing, the following models were used;

$$\text{Using bond yield } k_b = \text{long term debt interest} + \text{risk premium} \quad (3)$$

After the cost of capital (which is cost of equity and cost of debt), the weighted average cost of capital (WACC) used to discount expected cash flows for the period was calculated as follows:

$$WACC = W_d k_d (1 - T) + W_e K_e \quad (4)$$

Hence the values of the projects were computed as follows:

$$V_F = EBIT / WACC \times \text{since they are cashflow generation projects} \quad (5)$$

Equating the project value to the government's shareholding in the PPPs, the fair value must be determined if it is prudent. Also, appraising the projects to establish if they were viable to generate value for the government by applying the following Net Present Value (NPV) model:

$$NPV = \sum_{i=0}^n \frac{CF_i}{(1+r)^i} - I_0 \quad (6)$$

Findings. We gathered from the interviews that there is a gross lack of fiscal clarity in these PPP projects, and this has led the government to overstate the levels to which partnerships increase additional resources to fund infrastructure development. Thus, these partnerships create temptations for the projects to be over-budgeted for and over-spent to satisfy politicians who are under pressure to deliver new infrastructure. Ultimately, the government accepts unproportionate commitments under PPPs than they should in a prudent public financial management process. This suggests that the government often takes on excessive fiscal risk under PPPs by providing demand guarantees.

On the question of why most PPPs blow their budgets, the respondents agree that private parties tend to draw enticing proposals when bidding for contracts which are usually not sustainable. Sponsors usually have an incentive to overestimate the demand and create a profit impression on non-viable projects subsequently creating substantial risk for the fiscus.

The analysis of Gautrain Rapid Rail Link Project in Gauteng Province and Municipal Public-Private Partnerships in South Africa projects show that they have an average net present value of approximately US\$7 billion each after a net investment of less than US-\$1million. With almost the same results, the Kelvin Power Station in Kempton Park has a NPV of approximately US\$2 billion from an outlay of only US\$211 million. The NPV looks unrealistically high because the private partner is responsible for collecting revenue for over 25 years. Evidence of monopoly and overcharging users can be seen on the Gautrain Rapid Rail Link PPP where commuters pay an average of R70 per trip, which is unreasonably high for a 47km stretch. Also, the interviewees were unanimous in pointing that, even though PPPs may be a noble intention, they create a fertile ground for corruption. Hence, they have become magical sources of free money for the minority (usually politicians).

Conclusion and recommendations. Developing economies are known to experience socioeconomic difficulties, weak institutions as well as dilapidated infrastructure. Often, as a result of unmet needs of the populace, citizens resort to violent protests. Even though the government tends to blame their citizens for its inability to provide functional public goods and services, there is ample evidence that this is not the case. The evidence lies in the numerous cases of maladministration and corruption that have been reported in mainstream media and even in scholarly works. Nonetheless, PPPs have been found to assist governments reach their goals of providing for their citizens. Essentially, PPPs have been beneficial in some instances. But at the same time, some PPPs have been recklessly negotiated and administered. Our findings confirm this view.

After a careful analysis of the results in this study, we make recommendations that may help to improve transparency in PPPs management for governments to gain public trust. While PPPs management has disastrous limitations, they can be mitigated through good contract design. However there is an inherent challenge in delineating the fiscal commitments that government should consider. On issues of corruption, we suggest that if corruption is to be eliminated in the country, there should be a cultural transformation, political goodwill to fight corruption and a vigilant civil society to act as whistle blowers whenever a case of corruption is sighted. At the same time, politicians must behave ethically to uphold the principles of transparency, fairness, non-discrimination, efficiency and effectiveness in public procurement so as to ensure value for money. This adds to other laid down solutions such as government incentives, stretched commissions that enforce internal controls in procurement and conducting surprise procurement audits.

Future research. Scholarly discussions regarding PPPs are gathering momentum, especially in sub-Saharan Africa because of growing infrastructure problems. However, some areas are still highly contentious and thus call for further research. Firstly, analysts claim that the

level of PPPs engagement in South Africa is still by far too low than it should be and the process is too slow in important sectors with positive developmental impact on economic growth. Others also contend that the policy framework for PPPs emphasizes more regulation rather than promoting and developing capacity for implementation. Therefore, further research can explore this scholarly conversation. Secondly, talks about PPPs are generally acceptable for large PPPs with huge capital outlays and not accommodative to smaller projects.

REFERENCES

1. Adams, A., & Iwu, C. G. (2015). Conflict resolution: understanding concepts and issues in conflict prevention, management and transformation. *Corporate Ownership & Control*, 12(4), 431–440.
2. Akyeampong, K. (2009). Public-private partnership in the provision of basic education in Ghana: Challenges and choices. *Compare*, 39(2), 135–149.
3. Amjad, R. & MacLeod, G. (2014). Academic effectiveness of private, public and private-public partnership schools in Pakistan. *International Journal of Educational Development*, 37, 22–31.
4. Codecasa, G. & Ponzini, D. (2011). Public-Private Partnership: A Delusion for Urban Regeneration? Evidence from Italy. *European Planning Studies*, 19(4), 647–667.
5. De Schepper, S., Haezendonck, E. & Dooms, M. (2014). Understanding pre-contractual transaction costs for Public–Private Partnership infrastructure projects. *International Journal of Project Management*, 33(4), 932–946.
6. DeCorla-Souza, P. & Barker, W. G. (2005). Innovative Public-Private Partnership Models for Road Pricing/BRT Initiatives. *Journal of Public Transportation*, 8(1), 57–78.
7. Demirag, I., Khadaroo, I., Stapleton, P. & Stevenson, C. (2012). The diffusion of risks in public private partnership contracts. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 25(8), 1317–1339.
8. Dreyer, W., Breytenbach, K., Watters, M., Oudenhove, W. V. A. N. & Parring, P. (2005). Innovative ppp saves chapman's peak: ppp brings together the public and private sectors for rehabilitation of the famous road. *Proceedings of the 24 Southern African Transport Conference*, 457–468.
9. Fombad, M. C. (2015). Enhancing accountability in public–private partnerships in South Africa. *Southern African Business Review*, 18(3), 66–92.
10. Ismail, S. & Azzahra Haris, F. (2014). Rationales for public private partnership (PPP) implementation in Malaysia. *Journal of Financial Management of Property and Construction*, 19(3), 188–201.
11. Ke, Y., Wang, S., Chan, A. P. C. & Lam, P. T. I. (2010). Preferred risk allocation in China's public-private partnership (PPP) projects. *International Journal of Project Management*, 28(5), 482–492.
12. Khadaroo, I. (2014). The valuation of risk transfer in UK school public private partnership contracts. *British Accounting Review*, 46(2), 154–165.
13. Kim, J. & Han, M. (2015). Education Financing and Public-private Partnership Development Assistance Model. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 177, 100–103.
14. Kula, N. & Fryatt, R. J. (2014). Public-private interactions on health in South Africa: Opportunities for scaling up. *Health Policy and Planning*, 29(5), 560–569.
15. Lavlinskii, S. M. (2010). Public-private partnership in a natural resource region: Ecological problems, models, and prospects. *Studies on Russian Economic Development*, 21(1), 71–79.
16. Oluwole, D. & Kraemer, J. (2013). Innovative public-private partnership: a diagonal approach to combating women's cancers in Africa. *Bulletin of the World Health Organization*, 91(9), 691–696.
17. Osei-Kyei, R. & Chan, A. P. C. (2015). Review of studies on the critical success factors for public-private partnership (PPP) projects from 1990 to 2013. *International Journal of Project Management*, 33(6), 1335–1346.
18. Poulton, C. & Macartney, J. (2012). Can Public-Private Partnerships Leverage Private Investment in Agricultural Value Chains in Africa? A Preliminary Review. *World Development*, 40(1), 96–109.

19. *Priya, M. S. & Jesintha, P.* (2011). Public Private Partnership in India. *Journal of Management and Science*, 1(1), 61–68.
20. *Satish, D. & Shah, P.* (2009). A Study of Public Private Partnership Models. *ICFAI Journal of Infrastructure*, 7(1), 22–38.
21. *Wang, Y.* (2015). Evolution of public-private partnership models in American toll road development: Learning based on public institutions' risk management. *International Journal of Project Management*, 33(3), 684–696.
22. *Wertheimer, A. I., Santella, T. M. & Lauver, H. J.* (2004). Successful public/private donation programs: a review of the Diflucan Partnership Program in South Africa. *Journal of the International Association of Physicians in AIDS Care* (Chicago, Ill.: 2002), 3(3), 74-79-85.
23. *Wetterberg, A.* (2011). Public-private partnership in labor standards governance: Better factories Cambodia. *Public Administration and Development*, 31(1), 64–73.
24. *Widdus, R.* (2005). Public-private partnerships: An overview. *Transactions of the Royal Society of Tropical Medicine and Hygiene*, 99 (Supplement_1), S1-S8.
25. *Williams, I.* (2012). Infrastructure development: Public private partnership path for developing rural telecommunications in Africa. *Journal of Technology Management and Innovation*, 7(2), 63–72.
26. *Zaharioaie, M.* (2012). Appropriate Financial Instruments for Public-Private Partnership in European Union. *Procedia Economics and Finance*, 3, 800–805.

Article received on 17.04.2018 journal.

Стаття надійшла до редакції журналу 17.04.2018.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.140>

УДК 331.5.024.5 (477)

JEL CLASSIFICATION: O 18, L 97

В.Л. ЖАХОВСЬКА

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бульв. Т. Шевченка, 60

E-mail: valentinnazh@gmail.com

**СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ
НА ОСНОВІ МУНІЦИПАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ
В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ**

Системне реформування адміністративно-територіального устрою України передбачає нове розмежування повноважень між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, яке суттєво розширює компетенцію останніх. В цих умовах важливо оцінити новітні тенденції та реальні можливості для реалізації соціальної функції місцевого самоврядування, у тому числі за рахунок оперування об'єктами комунальної власності. Визначено коло суб'єктів, інструменти та ресурси впливу на соціальний розвиток поселень за рівнями ієрархічної системи управління в Україні. Установлено причини та наслідки звуження комунального сектору в контексті впливу на соціальні тренди в територіальній громаді. Доведено необхідність підтримки достатніх обсягів майна, кількості підприємств та об'єктів комунальної форми власності, які створюють підґрунтя повноцінного та оперативного виконання соціально важливих функцій органів місцевої влади. Виявлені позитивні тенденції соціального розвитку територіальних громад після набуття ними розширених повноважень для ведення муніципального господарства — від підтримки комунальних об'єктів у мінімально робочому стані до їх модернізації, переорієнтації та активізації їх соціально-економічного потенціалу. На основі аналізу даних щодо видатків розвитку на соціальні цілі об'єднаних територіальних громад у регіонах зроблено висновки про значну регіональну диференціацію фінансової спроможності муніципалітетів, у тому числі в частині реалізації соціальних ініціатив у сільських поселеннях. Виявлено проблеми у функціонуванні комунальних закладів соціальної сфери сільських поселень, які виникають під час узгодження інтересів усіх суб'єктів права комунальної власності в результаті формування об'єднаних територіальних громад. Доведено нагальну необхідність упорядкування питань щодо комунальної власності на землі з метою зміцнення матеріальної і фінансової основи місцевого самоврядування, спрямованого на формування позитивних тенденцій соціального розвитку сільських поселень. Здійснено оцінку новітніх тенденцій передавання державних сільськогосподарських земель у комунальну власність сільським, селищним об'єднаним територіальним громадам.

Ключові слова: соціальний розвиток, комунальна власність, муніципальне господарство, децентралізація.

В.Л. Жаховская

канд. экон. наук, старш. научн. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

имени М.В. Птухи НАН Украины

1032, Украина, Киев, бул. Тараса Шевченко, 60

E-mail: valentinnazh@gmail.com

СОЦИАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ НА БАЗЕ МУНИЦИПАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В УСЛОВИЯХ ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИИ

Системное реформирование административно-территориального устройства Украины предусматривает новое разграничение полномочий между органами исполнительной власти и органами местного самоуправления, которое существенно расширяет границы компетенции последних. В этих условиях важно оценить новейшие тенденции и реальные возможности для реализации социальной функции местного самоуправления, в том числе за счет оперирования объектами коммунальной собственности. Определен круг субъектов, инструменты и ресурсы влияния на социальное развитие поселений по уровням иерархической системы управления в Украине. Установлены причины и последствия сужения коммунального сектора в контексте влияния на социальные тренды в территориальной общине. Доказана необходимость поддержки достаточных объемов имущества, количества предприятий и объектов коммунальной формы собственности, которые создают основу полноценного и оперативного выполнения социально важных функций органов местной власти. Выявлены положительные тенденции социального развития территориальных общин после вступления расширенных полномочий для ведения муниципального хозяйства — от поддержки коммунальных объектов в минимально рабочем состоянии до их модернизации, переориентации и активизации их социально-экономического потенциала. На основе анализа данных о расходах на социальное развитие объединенных территориальных общин в регионах сделаны выводы о значительной региональной дифференциации финансовой состоятельности муниципалитетов, в том числе в части реализации социальных инициатив в сельских поселениях. Выявлены проблемы в функционировании коммунальных учреждений социальной сферы сельских поселений, возникающие в ходе согласования интересов всех субъектов права коммунальной собственности в результате формирования объединенных территориальных общин. Доказана крайняя необходимость упорядочения вопросов коммунальной собственности на земли с целью укрепления материальной и финансовой основы местного самоуправления, направленного на формирование позитивных тенденций социального развития сельских поселений. Осуществлена оценка новейших тенденций передачи государственных сельскохозяйственных земель в коммунальную собственность сельским, поселковым объединенным территориальным общинам.

Ключевые слова: социальное развитие, коммунальная собственность, муниципальное хозяйство, децентрализация.

V.L. Zhakhovska

PhD (Economics), Senior Research

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine,

01032, Ukraine, Kyiv, Taras Shevchenko blvd, 60

E-mail: valentinnazh@gmail.com

SOCIAL DEVELOPMENT OF RURAL AREAS BASED ON MUNICIPAL PROPERTY IN DECENTRALIZATION CONDITIONS

The systemic reform of the administrative-territorial system of Ukraine implies a new division of powers between executive authorities and local self-government bodies, which significantly extends the competence of the latter. In these conditions it is important to assess the latest trends and real opportunities for the implementation of the social function of local self-government, including through the operation of communal property objects. The article defines the circle of subjects, tools and resources for influencing social development of settlements according to the levels of the hierarchical system of governance in Ukraine. The reasons and consequences of the reduction of the communal sector in the context of influence on social trends in the territorial community are established. The necessity of maintaining sufficient volumes of property, the number of enterprises and communal property

objects is proved, which provide the basis for full and prompt fulfilment of socially important functions of local authorities. The positive tendencies of the social development of territorial communities after them obtaining extended powers for the management of the municipal economy are revealed – from the support of communal objects in the minimum working condition to their modernization, reorientation and activation of their socio-economic potential. Based on the analysis of data on development expenditures for the social goals of the united territorial communities in the regions, conclusions are drawn about the significant regional differentiation of the financial capacity of the municipalities, including the implementation of social initiatives in rural settlements. Problems in functioning of communal institutions of the social sphere of rural settlements, which arise during the coordination of interests of all subjects of the right of communal property as a result of the formation of united territorial communities are revealed. The urgent need to streamline the issues of communal land ownership are proved in order to strengthen the material and financial basis of local self-government, aimed at forming positive trends of social development of rural settlements. The latest trends in the transfer of state agricultural land to communal property by rural, village, united territorial communities are assessed.

Keywords: social development, communal property, municipal economy, decentralization.

Постановка проблеми. В умовах широкомасштабної децентралізації та реформування територіальної організації влади в Україні вагома частина соціальних питань, і, враховуючи соціально-економічне та політичне становище держави, й соціальних проблем переходить до компетенцій органів місцевого самоврядування. У зв'язку з цим пріоритету набуває визначення спроможності цих органів реалізовувати соціальну політику та впливати на основні тренди соціального розвитку на рівні територіальних громад, у тому числі сільських. Право на місцеве самоврядування повинно підкріплюватись можливістю його здійснювати.

Актуальність обраної теми. У сільських поселеннях становлення самоврядування, спроможного задовольняти нагальні соціальні потреби сільського населення та формувати сприятливе життєве середовище для нього, неминуче зіштовхується з необхідністю подолання низки проблем, серед яких: відсутність досвіду використання сучасних практик й інструментів соціальної економіки та стимулювання соціальних ініціатив; нецільове використання об'єктів соціального призначення, зокрема через наявність укладених довгострокових договорів оренди та неможливість їх розірвання в односторонньому порядку; труднощі із визначенням фактичної наявності майна в комунальній власності через порушення порядку та періодичності проведення його інвентаризації; недостатня фінансова наповненість місцевих бюджетів для забезпечення сільського населення послугами не нижче рівня мінімальних соціальних потреб та пасивне пристосування соціальної політики до обмежених фінансово-матеріальних ресурсів територіальної громади.

Соціальне благополуччя українських селян залежить від специфічних факторів: стану базової мережі об'єктів соціального призначення та територіальної доступності її закладів для населення (особливо тих сільських поселень, які не є або не претендують бути в разі об'єднання центрами територіальних громад); обсягів фінансування заходів соціального спрямування, наприклад, зі збереження та модернізації матеріально-технічної основи об'єктів соціальної сфери; наявності і дієвості механізмів взаємодії місцевої влади з громадою, підтримки її ініціативності та самоорганізованості у вирішенні нагальних соціальних питань; належного кадрового забезпечення соціальних установ тощо. Економічною основою для посилення або нівелювання дії цих факторів органами місцевого самоврядування є муніципальна (комунальна) власність, місцеві фінанси, майно, що перебувають у державній власності й передані в управління цим органам, а також інша власність, яка має задовольняти соціальні потреби населення муніципального утворення. Оперування об'єктами комунальної власності дає змогу місцевій владі швидко реагувати на запити населення щодо со-

ціального забезпечення, сприяти повноцінній життєдіяльності громади, створювати суспільно значущі блага та ліквідовувати «провали ринку» (коли раціональна поведінка суб'єктів підприємництва в умовах ринкової економіки не забезпечує досягнення соціальних пріоритетів розвитку територіальної громади, а подеколи ускладнює чи гальмує їх реалізацію).

Стан дослідження. Проблема соціального розвитку поселень складна і багатогранна, вона посідає значне місце в науковому доробку багатьох вчених. Різні аспекти формування соціальної політики та механізму її реалізації на національному і муніципальному рівнях висвітлені в працях А.І. Амоші (A.I. Amosha), А.Л. Баланди (A.L. Balanda), Н.П. Борецької (N.P. Boretska), Т.А. Заяць (T.A. Zajats) [1], Е.М. Лібанової (E.M. Libanova), О.В. Макарової (O.V. Makarova), В.П. Мікловди (V.P. Miklovda), В.М. Новікова (V.M. Novikov), О.Ф. Новікової (O.F. Novikova), М.І. Пітюлич (M.I. Pitiulych), У.Я. Садової (U.Ya. Sadova), Л.К. Семів (L.K. Semiv). Особливої актуальності набули дослідження передумов та перспектив соціального розвитку об'єднаних територіальних громад України, що виконали відомі вчені В.Я. Брич (V.Ya. Brych), І.В. Бовсунівська (I.V. Bovsunivska), О.С. Власюк (O.S. Vlasjuk), В.С. Кравців (V.S. Kravtsiv), Ю.М. Петрушенко (Yu.M. Petrushenko), І.І. Хожило (I.I. Khozhylo), Ю.П. Шаров (Yu.P. Sharov). Серед науковців, що обґрунтовують проблеми формування муніципальної (комунальної) власності в Україні, у тому числі її соціальні аспекти, — Т.Г. Барабаш (T.H. Barabash), В.Р. Кучеренко (V.R. Kucherenko), Г.Л. Монастирський (H.L. Monastyrskiy), В.М. Федосов (V.M. Fedosov), В.Л. Андрущенко (V.L. Andrushchenko), В.М. Опарін (V.M. Oparin). Попри значну дослідженість різних соціальних аспектів використання муніципального майна, умови, що швидко змінюються сьогодні під тиском децентралізації, спричиняють появу нових викликів і ризиків для досягнення цілей соціальної політики силами муніципалітетів. Це актуалізує необхідність наукового аналізу потенціалу та особливостей сучасного соціального розвитку поселень України на основі муніципальної власності й муніципального господарства.

Метою статті є визначення сучасних тенденцій і проблем соціального розвитку сільських поселень на основі муніципальної власності в умовах децентралізації та реформ, спрямованих на підвищення самостійності й ефективності місцевих влад.

Виклад основного матеріалу. Унаслідок децентралізації та реформ, спрямованих на підвищення самостійності й ефективності місцевих влад, з новими повноваженнями та фінансовими ресурсами громада перетворюється на ключовий об'єкт соціальної політики. За цих умов муніципальна власність стає не матеріальною основою місцевого самоврядування, а джерелом фінансових ресурсів місцевих бюджетів.

Інтенсивні процеси приватизації підприємств комунальної форми власності призвели до скорочення кількості об'єктів, що перебувають у розпорядженні органів місцевого самоврядування і мають важливе значення для забезпечення комунально-побутових та соціально-культурних потреб територіальних громад, через що зменшилися реальні можливості для реалізації соціальної функції місцевого самоврядування. Це відбулося на тлі зниження фінансової спроможності сільського населення користуватися соціальними послугами, що надають приватні підприємства, а також за відсутності широкого спектру альтернатив у селян щодо задоволення власних соціальних потреб підприємствами різних форм власності. У зв'язку із цим з метою підвищення рівня та якості надання послуг соціального характеру місцеві органи повинні знаходити раціональні пропорції між комунальними підприємствами та приватними об'єктами.

У сучасних наукових працях сформовано чітку точку зору щодо визначення меж муніципального господарства. Це не лише підприємства та установи комунальної власності, але й усі органи, установи та підприємства, що відповідальні за розвиток комунального господарства та залучені до надання комунальних послуг населенню [2–4]. На практиці (наприклад під час розробки програм розвитку муніципальної інфраструктури України) до розв’язання проблем муніципального господарства, зокрема його житлово-комунальної складової, залучено такі суб’єкти: центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, державні й комунальні підприємства (включаючи підприємства, державна чи комунальна частка в яких перевищує 50 %). Ураховуючи сучасні тенденції господарювання і урізноманітнення форм і видів взаємодії місцевих органів влади з підприємствами і організаціями різних форм власності (наприклад на основі проєктів публічно-приватного партнерства), соціальні зміни, ініційовані цими органами, можуть відбуватися не тільки за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів. Фактично соціальний розвиток сільських поселень на муніципальному рівні здійснюється за рахунок поєднання ресурсів державної, комунальної, корпоративної та приватної форм власності.

Головними ознаками муніципальної власності є її належність до відповідної муніципальної територіальної одиниці й участь у процесах забезпечення соціально-економічних потреб її населення. Вона є колективною формою власності, яка надається мешканцям муніципального утворення. Основне навантаження під час формування та реалізації заходів соціальної політики розвитку на рівні сільських поселень покладено саме на об’єкти муніципальної власності. Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», ці об’єкти належать територіальній громаді, яка наділена правом «володіти, доцільно, економічно, ефективно користуватися і розпоряджатися на свій розсуд і в своїх інтересах майном, що належить їй, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування». Склад і перелік цих об’єктів затверджується сільською, селищною радами. Відповідно до п. 1 ст. 60 вказаного Закону, об’єктами комунальної власності територіальних громад сіл та селищ є: рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, підприємства, установи та організації, у тому числі банки, страхові товариства, а також пенсійні фонди, частка в майні підприємств, житловий фонд, нежитлові приміщення, заклади культури, освіти, спорту, охорони здоров’я, науки, соціального обслуговування та інше майно і майнові права, рухомі та нерухомі об’єкти, визначені відповідно до закону як об’єкти права комунальної власності, а також кошти, отримані від їх відчуження [5]. Саме через розпорядження об’єктами комунальної власності безпосередньо реалізуються найбільш важливі соціальні пріоритети, норми та стандарти розвитку суспільства, надаються соціальні гарантії сільському населенню, зокрема в рамках виконання щорічних програм соціально-економічного розвитку поселень. Тому треба підкреслити важливість недопущення звуження сектору комунальної власності в муніципальному господарстві, необхідність підтримки його частки в обсягах, достатніх для повноцінного виконання соціально важливих функцій органів місцевої влади, наприклад, щодо створення та підтримки сприятливих умов проживання нинішнім і майбутнім поколінням населення сільських поселень. Від рівня розвитку комунальної власності, а також ефективності використання її об’єктів і функціонування всієї системи в цілому істотно залежить оперативність вирішення проблем соціального характеру та можливість задоволення нагальних потреб населення у соціальних послугах на муніципальному рівні.

Рівень зношеності, фізичної та моральної застарілості соціально важливих об'єктів комунальної власності у сільських поселеннях (насамперед малих та віддалених від обласних центрів) сягає критичної позначки — понад 50 %. Накопичилися значні площі ветхого, аварійного житла, десятиліттями незавершеного будівництва, що почало руйнуватися, неможливим є відновлення функціональної готовності багатьох закладів культури, фізичної культури та спорту, соціального і побутового обслуговування; заклади охорони здоров'я та навчальні заклади якщо і підтримували, то у мінімально робочому стані. Це було спричинено відсутністю належного механізму утримання та модернізації комунальних об'єктів соціального призначення відповідно до новітніх потреб громад, підкріплених достатнім фінансуванням. Від 1997 р. у сільських поселеннях України відбувалася поетапна та безоплатна передача у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду сільськогосподарських, переробних та обслуговувальних підприємств, установ і організацій агропромислового комплексу (відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 05.09.1996 р. № 1060 «Про поетапну передачу у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду сільськогосподарських, переробних і обслуговуючих підприємств, установ і організацій агропромислового комплексу, заснованих на колективній та інших формах недержавної власності»). Однак при цьому практично не відбулося адекватного наповнення місцевих бюджетів із урахуванням додаткового фінансового навантаження на ці об'єкти.

Сформований таким чином сектор комунальної власності за належного управління міг стати важливим джерелом поповнення прибуткової частини місцевих бюджетів і розширити фінансово-економічну основу соціального розвитку поселень. Натомість поширилася практика недобросовісної приватизації муніципального майна, коли поруч з корупцією та спекуляцією адміністративним ресурсом відбувалося виведення зі сфери комунальної власності найбільш інвестиційно привабливих та потенційно прибуткових об'єктів за заниженою вартістю та непрозорими схемами. Масові порушення законодавчо встановлених принципів, порядку та правил обліку і передання об'єктів комунальної власності у довгострокову оренду, неврегульованість права власності на ті об'єкти комунального господарства, що належали сільськогосподарським підприємствам, неправомірне списання комунального майна, складність застосування практики накладення адміністративних покарань за використання орендованих комунальних об'єктів соціальної інфраструктури не за призначенням, у тому числі із порушенням благоустрою поселень, призвели до того, що комунальний сектор фактично втратив інструменти впливу на соціальні тренди в громаді.

Одним із перспективних напрямів соціальної політики в селах є забезпечення муніципальним житлом населення, що має актуальні для села професії (насамперед педагогічних та медичних працівників). Однак на практиці його реалізація обмежується мізерною часткою муніципальної та державної власності у структурі житлової площі в житлових будинках, гуртожитках та нежитлових будівлях (табл. 1). Аналіз динаміки сільського житлового фонду свідчить про його поступове зменшення, зокрема за рахунок визнання його ветхого та аварійного стану. При цьому поповнення цього фонду новим житлом, у тому числі за рахунок коштів державного бюджету, відбувається надзвичайно повільно (табл. 2).

З метою забезпечення соціальних пріоритетів сільського розвитку органи місцевої влади потребують нарощення муніципальної власності, що почалось із початком реформ місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні.

Таблиця 1. Частка державної та муніципальної власності у структурі житлової площі житлових приміщень у житлових будинках, гуртожитках та нежитлових будівлях на 1 січня *

Житлова площа	2010		2013		2016 *	
	м²	%	м²	%	м²	%
Загалом	256373258	100,00	259162170	100,00	249411196	100,00
Державної власності	1116182	0,44	991847	0,38	823187	0,33
Комунальної власності	3152585	1,23	2858982	1,1	2435852	0,98

Джерело: Статистичний бюлетень «Житловий фонд України» за 2010 р., 2013 р., 2016 р. [6–8].

*3 2013 р. збір статистичної інформації за цим показником відбувається без зазначення форми власності. Дані 2016 р. за формами власності оціночні, розраховані автором.

Таблиця 2. Прийняття в експлуатацію житла у сільській місцевості в Україні

Прийнято в експлуатацію житла	2015	2016
Загальна площа, м²	3578862	2863918
Частка від попереднього року, %	115,6	80,0
За рахунок коштів державного бюджету:		
Загальна площа, м²	245	391
Частка від попереднього року, %	3,8	159,6

Джерело: Статистичний бюлетень «Прийняття в експлуатацію житла, об'єктів соціальної сфери та виробничих потужностей за 2016 рік» [9].

Об'єднані територіальні громади отримали розширені повноваження для ведення муніципального господарства, зокрема в частині формування оптимальної мережі комунальних закладів в освіті, медицині, системі надання соціальних послуг, земельних відносинах, дорожній інфраструктурі, сфері планування територій із урахуванням місцевих проблем соціального розвитку сільських поселень. У результаті фіксуються певні позитивні зрушення у розвитку інфраструктури сільських поселень, підвищенні добробуту людей, розширенні спектру та покращенні якості надання соціальних послуг, доступних за місцем проживання.

Аналітична оцінка щорічних звітів Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України про кращі практики місцевого самоврядування 2014–2016 рр., визначених на конкурсній основі (у рамках Програми Ради Європи «Децентралізація і територіальна консолідація в Україні»), показала прогрес практик у сфері управління житлово-комунальним господарством та об'єктами соціальної сфери сільських поселень: від підтримки комунальних об'єктів у мінімально робочому стану до їх модернізації, переорієнтації та розширення сфери використання [10].

Критичного значення для соціального розвитку сільських поселень набуває проблема належного фінансування об'єктів соціальної інфраструктури муніципальним господарством. Через фінансові труднощі, від яких довгий час потерпали органи місцевого самоврядування у сільських поселеннях, об'єкти соціальної сфери, передані ще у 1996–2001 рр. у комунальну власність підприємствами, установами, організаціями агропромислового комплексу колективної та інших форм недержавної власності, не розвивалися належним чином. Приватний сектор (насамперед агрохолдинги) також не мав достатніх мотивів підтримувати соціальну інфраструктуру,

хоча вона підвищує привабливість сільських поселень, сприяє покращенню якості трудового потенціалу, і впливає на формування ринків збуту продукції, робіт та послуг у середньо- та довгостроковій перспективі.

Нині тільки починають формуватися позитивні тенденції соціального розвитку сільських поселень через розширення фінансових можливостей сільських та селищних рад (передовсім тих, що сформували об'єднані територіальні громади – ОТГ), удосконалення процедур адміністрування і контролю використання комунальних об'єктів, їх територій та земель. Згідно з даними національних рахунків соціального захисту України (НРСЗ), частка місцевих бюджетів у загальній сумі видатків на цілі соціального захисту в Україні мала тенденцію до зростання: з 2,34 % у 2010 р. до 4,87 % у 2014 р., у тому числі видатків на підтримку сімей та дітей – з 20,1 до 25,47 %, допомогу інвалідам – з 22,59 до 29,7 % [11]. Загалом аналіз бюджету України показав, що частка місцевих бюджетів у структурі зведеного бюджету України істотно не змінювалася: 42,3 % у 2010 р., 43,1 % у 2014 р. і 42,3 % у 2016 р. [12].

Окремо треба виділити зростання ресурсних можливостей для соціального розвитку поселень в ОТГ, у тому числі сільських поселень, які порівняно з міськими є більш активними у формуванні ОТГ, судячи зі структури населення ОТГ за місцем проживання. Так у 2015–2016 рр. виконання доходів загального фонду 159 об'єднаних територіальних громад зросло: за рахунок власних ресурсів – більше, ніж утричі, за рахунок доходів бюджетів (з трансфертами) майже у сім разів. За регіонами субвенції на розвиток інфраструктури ОТГ у розрахунку на одне поселення (сільське чи міське) коливалися від 2507,00 тис. грн у Закарпатській області (71,63 % населення ОТГ області припадало на сільське), 1224,43 тис. грн у Миколаївській (сформована ОТГ на 100 % складалася із сільського населення) до 279,43 тис. грн у Полтавській та 298,53 тис. грн у Львівській областях (57,7 % та 83,40 % відповідно). Фактичні надходження власних доходів ОТГ на одну особу коливалися від 684 грн та 1123 грн в Івано-Франківській та Чернівецькій областях до 4329 грн та 4960 грн у Дніпропетровській та Донецькій. Порівняння цих даних дає змогу дійти висновку про значну регіональну диференціацію фінансової спроможності муніципалітетів ОТГ, у тому числі в частині реалізації соціальних ініціатив у сільських поселеннях. Як наслідок, видатки розвитку, які у 2016 р. були використані на ремонт доріг, будівництво, благоустрій територій, житлово-комунальне господарство, капітальний ремонт та реконструкцію закладів соціально-культурної сфери, у розрахунку на одну особу коливалися від 784 грн в Кіровоградській, 869 грн у Чернівецькій та 940 грн в Івано-Франківській областях до 2 651 грн у Полтавській, 2 585 грн у Донецькій областях (табл. 3).

Населення усіх поселень України здебільшого незадовільно оцінює роботу підприємств комунальної власності. Особливо критично до їхньої роботи ставиться молодь, яка, по-перше, недостатньо обізнана щодо можливостей та умов користування послугами цих підприємств, по-друге, в разі звернення до комунальних підприємств акцентує увагу на низькому рівні задоволення якістю отриманих послуг. Так, за результатами соціологічного обстеження «Молодь України – 2015», 33 % респондентів відмічають низьку якість та / або ефективність роботи комунальних і державних організацій, а також органів державної влади [13]. При цьому 29 % вказують на нерозвиненість інфраструктури поселень, де мешкають, зокрема: щодо утримання будинків, вулиць, доріг, наявності дитячих садків, шкіл, лікарень. Порівнюючи оцінки щодо рівня задоволеності послугами, наданими приватними та державними / комунальними медичними закладами, варто вказати на більшу відповідність перших потребам молоді у сфері охорони здоров'я. Так, 76 % респондентів зазначили, що повністю або скоріше задоволені консультацією лікаря під час відвідування приватного закладу, у

державному / комунальному закладі таких 51 %. При цьому частота звернень молоді до медичних закладів була вищою в державній / комунальній сфері, ніж у приватній (за останні 12 місяців 27 % та 12 % респондентів зверталися за консультацією до лікаря відповідно).

Незважаючи на той факт, що з початком процесу децентралізації ОТГ отримали більше правових, фінансових, організаційних можливостей для соціального розвитку поселень на основі муніципального господарства, більшість мешканців сіл не помічають особливих змін. Так, за результатами всеукраїнського соціологічного дослідження «Децентралізація та реформа місцевого самоврядування», проведеного у жовтні—грудні 2016 р. 62,7 % жителів сіл, які стали центрами ОТГ, та 60,6 % жителів сіл, які не стали такими, відмічають, що якість послуг, які надаються у громаді, не змінилася [14]. Відповідно 26,3 % та 16,0 % вважають, що якість послуг покращилася, а 6,6 % та 16,3 % — погіршилася. Порівняння відповідей населення на запитання: «Які з перелічених на цій картці можливих результатів реформи місцевого самоврядування та децентралізації влади Ви хотіли б відчуті в першу чергу?» у 2015—2016 рр. показують, що, по-перше, проблема поліпшення якості і доступності послуг є пріоритетною (на другому місці за важливістю), по-друге, очікуванням на її вирішення у 2016 р. було охоплено 61,8 % респондентів проти 49,2 % у 2015 р. Деталізація цих результатів за типами поселень у 2016 р. показала, що на поліпшення якості та доступності послуг сподіваються 64,1 % — у селах і 59,0 % — у смт та маленьких містах.

Також опитування показало, що сільські мешканці очікують, що реформа місцевого самоврядування та децентралізація позитивно вплинуть на добробут громад (20,7 % жителів сіл та 50,2 % смт і маленьких міст сподіваються на це). При цьому найактивнішим суб'єктом та реалізатором цих змін селяни вважають місцеву владу (сільську, селищну раду) — про це повідомили 21,3 % респондентів із сіл, смт та маленьких міст. Інші суб'єкти муніципального господарства, на думку селян, є не особливо впливовими. 4,6 % опитаних у селах, смт та маленьких містах стверджують, що обласна державна адміністрація є найбільшим провідником реформ, 5,6 % — районна державна адміністрація; 8 % — районна рада, 4,0 % — обласна рада, 3,0 % — міжнародні організації / проекти / програми, 1,0 % — середній та малий бізнес, 0,8 % — великий бізнес. З останніх цифр видно, що бізнес, який перебуває здебільшого поза сферою комунальної та державної власності, зарекомендував себе в громадській свідомості як такий, що фактично не впливає на соціальні тренди реформ, наприклад зростання добробуту і поліпшення якості надання послуг в поселеннях.

Реалізація соціальної політики в сільських поселеннях потребує впорядкування питань щодо власності на землю. У 2013 р. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо розмежування земель державної та комунальної власності» визначено, що землі, які знаходяться на території сільських, селищних, міських рад і не входять до земель поселень, залишаються у власності держави. Право розпорядження цими землями було передано Державному агентству земельних ресурсів України та його територіальним органам. Органи місцевого самоврядування втратили значну частку земель комунальної власності, що істотно обмежило їхні можливості щодо виконання завдань соціального розвитку. Так, недоотримано кошти від здачі земель в оренду; втрачено безпосередній контроль за їх використанням способами, які призводять до негативних екологічних та соціальних наслідків; ускладнилася розробка генеральних планів через неможливість використання земель за межами поселень. Крім того, розпорошення повноважень із розпорядження цими землями між багатьма органами виконавчої влади, які переважно територіально віддалені від більшості сільських поселень, обмежувало доступність адміністративних послуг для населення.

Таблиця 3. Державні субвенції на формування інфраструктури ОТГ, видатки розвитку на соціальні цілі та частка сільського населення в структурі ОТГ у регіонах у 2016 р. *

Регіони	Субвенція з держбюджету на формування інфра-структури ОТГ, тис. грн (використано)	Кількість населених пунктів	Субвенція у розрахунок		Чисельність населення громад станом на 01.01.2015			Фактичні над-ходження влас-них доходів на одну особу, грн	Видатки на розвитку на одну особу, грн
			на один поселення, тис. грн	на один особу, грн	всього	у тому числі сільського			
						осіб	%		
Вінницька	5 617,90	14	401,28	234,42	23 965	4 762	19,87	2 610	1 323
Волинська	26 230,90	80	327,89	984,79	26 636	20 358	76,43	1 525	1 480
Дніпропетровська	85 812,20	159	539,70	637,37	134 635	84 012	62,40	4 329	2 294
Донецька	32 369,20	65	497,99	565,19	57 271	20 572	35,92	4 960	2585
Житомирська	53 568,90	152	352,43	1036,27	51 694	33 697	65,19	1 803	1 496
Закарпатська	15 042,00	6	2507,00	468,41	32 113	23 001	71,63	3 202	1 820
Запорізька	44 911,30	57	787,92	1141,53	39 343	27 045	68,74	2 572	1 874
Івано-Франківська	21 855,20	26	840,58	632,95	34 529	29 177	84,50	684	940
Київська	5 969,80	6	994,97	570,29	10468	5761	55,03	1714	1025
Кіровоградська	7 627,10	25	305,08	295,53	25 808	3 817	14,79	2 382	784
Луганська	17 480,50	30	582,68	680,84	25 675	9 168	35,71	2 115	1147
Львівська	45 077,70	151	298,53	682,14	66 083	55 116	83,40	1 202	1 151
Миколаївська	4 897,70	4	1224,43	1432,49	3419	3419	100,00	3052	2260
Одеська	62 114,40	98	633,82	726,91	85 450	48 928	57,26	2 434	1 731
Полтавська	50 017,30	179	279,43	578,55	86 453	49 946	57,77	3 799	2 651
Рівненська	25 214,30	41	614,98	955,63	26 385	21 723	82,33	1 387	1 662
Сумська	9 599,80	21	457,13	1707,85	5621	5621	100,00	2849	2387
Тернопільська	133 314,50	283	471,08	584,25	228 179	159 168	69,76	1 607	949
Харківська	0,00	0	0,00	0	0	0	0,00	0	0
Херсонська	4 607,60	14	329,11	1455,34	3166	3166	100,00	1807	1832
Хмельницька	204 156,10	490	416,65	683,05	298 889	203 939	68,23	2 000	1 289
Черкаська	12 829,10	12	1069,09	697,57	18 391	13 587	73,88	2 406	1 145
Чернівецька	45 393,60	45	1008,75	556,82	81 523	62 741	76,96	1 123	869
Чернігівська	31 001,20	57	543,88	1250,15	24 798	14 849	59,88	3 263	1 952

Джерело: Децентралізація. Місцеві бюджети 159 об'єднаних територіальних громад за 2016 рік. Фінансово-аналітичні матеріали / Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2017/04/De-centr-297x210_April-2017.pdf (дата звернення: 02.07.2018).

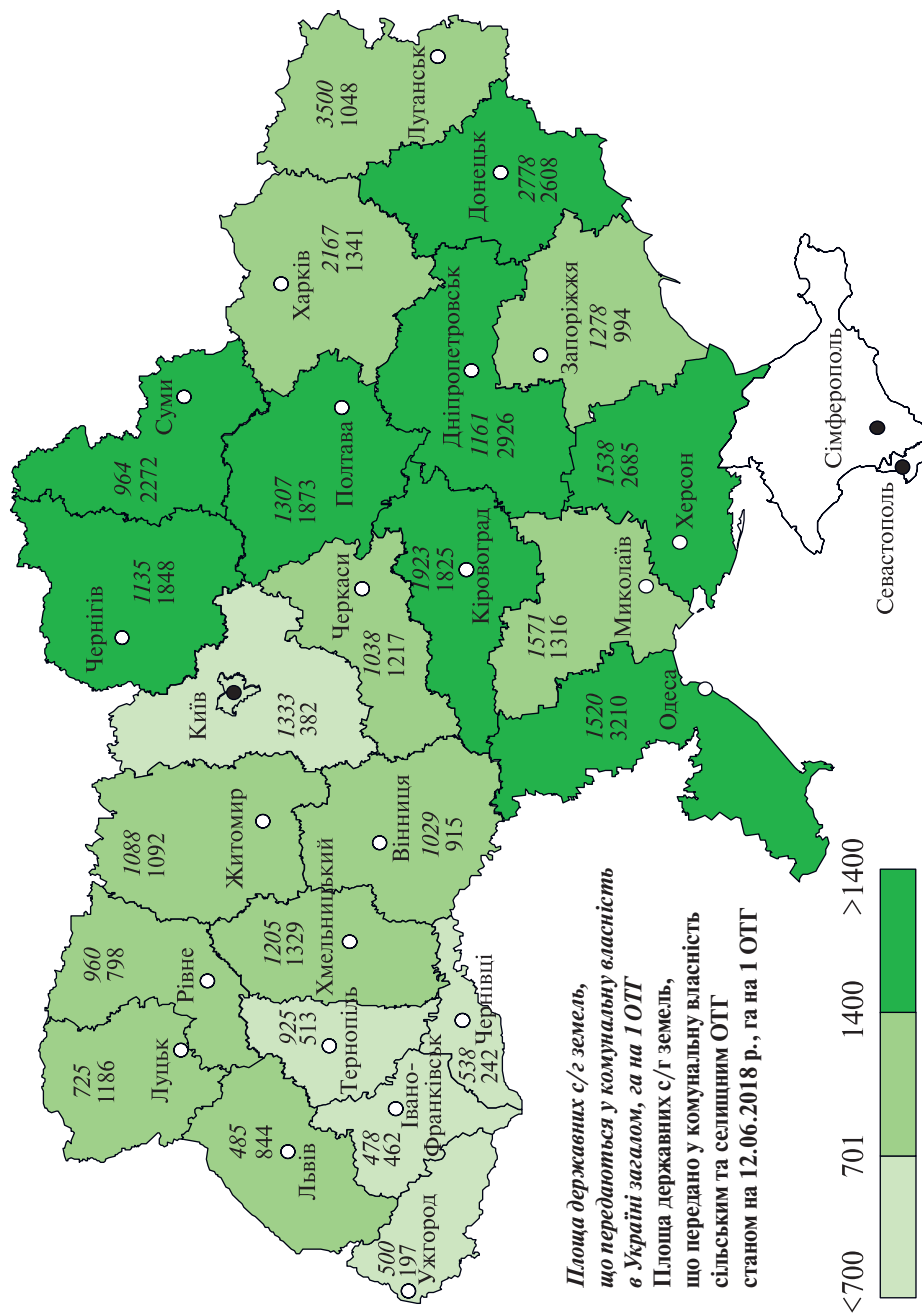

Рисунок. Площа державних с/г земель, які передаються в комунальну власність в Україні в 2018 р., та площа державних с/г земель, які вже передано в комунальну власність сільським, селищним ОТГ станом на 07.06.2018 р., га у розрахунку на одну ОТГ

* Розраховано за даними [15].

На вирішення окреслених вище проблем спрямовано розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.01.2018 № 60-р «Питання передачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність об'єднаних територіальних громад». Таким чином, Урядом було ініційовано передання земель сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність ОТГ. Загалом в Україні кількість ОТГ, яким передаються сільськогосподарські землі у комунальну власність, становить 665. Орієнтовна площа таких земель – 759,0 тис. га. Загальна площа с/г земель, які вже передані сільським, селищним ОТГ (223 ОТГ) у комунальну власність – 336,4 тис. га. Площу державних сільськогосподарських земель, які передаються в комунальну власність в Україні у 2018 р. та площу державних сільськогосподарських земель, які вже передано в комунальну власність сільським, селищним ОТГ станом на 07.06.2018 р., у розрахунку на одну ОТГ ілюструє рисунок. Показники у різних регіонах України істотно відмінні. Так, станом на 07.06.2018 р. у середньому одна сільська або селищна громада Одеської та Херсонської областей отримала 3210 та 2685 га, Закарпатської та Чернівецької – 197 та 242 га відповідно.

У результаті реформування адміністративно-територіального устрою в Україні розширюються повноваження місцевого самврядування щодо володіння, користування та розпорядження майном, що знаходиться у комунальній власності. Водночас на етапі добровільного об'єднання територіальних громад виникають конфліктні ситуації, спори та неясність у правовідносинах між суб'єктами місцевого самоврядування різних ієрархічних рівнів із приводу привласнення (передачі) тих об'єктів, що перебувають у комунальній власності районів, а також спільній комунальній власності територіальних громад сіл та селищ. Відповідно до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», ОТГ є правонаступником всього майна, прав та обов'язків територіальних громад, що об'єдналися, з дня набуття повноважень сільською, селищною, міською радою, обраною такою ОТГ. У зв'язку з цим необхідно дійти консенсусу у цьому питанні таким суб'єктам: районним радам з ОТГ, ОТГ у межах одного району, ОТГ суміжних районів. На практиці під час створення ОТГ поза форматом «один район – одна громада» виникають проблеми узгодження інтересів усіх суб'єктів права комунальної власності, насамперед територіальних громад суміжних районів під час розширення межі району, на території якого розташовані об'єкти комунальної власності утвореної об'єднаної територіальної громади. Ці проблеми обумовлені: по-перше, відсутністю належного правового поля, відповідних норм та практик щодо визначення частки майна комунальної власності за відповідною територіальною громадою. По-друге, чинним законодавством не встановлено жодних строків щодо ухвалення рішення районною радою про передання об'єктів спільної власності територіальних громад району у власність ОТГ. Ця прогалина у законодавстві створює умови для затягування процедури передачі. Непоодинокі випадки, коли районна рада не розглядає це питання на пленарному засіданні сесії та не ухвалює відповідне рішення. По-третє, не всі територіальні громади погоджуються на добровільне об'єднання і на передачу майна іншій територіальній громаді.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Скорочення фактичної наявності майна в комунальній власності на тлі недостатньої фінансової наповненості місцевих бюджетів обмежує дієздатність органів місцевого самоврядування, у тому числі в частині реалізації соціальної політики у селах. Покращити цю ситуацію можна шляхом прискорення формування ОТГ та популяризації результатів їхньої діяльності в рамках шведсько-українського проекту «Підтримка децентралізації в Україні *DESPRO, U – LEAD* з Європою, що супроводжується позитивними зрушеннями у розвитку інфраструктури сільських поселень, підвищенні добробуту людей,

розширенні спектру та покращанні якості надання соціальних послуг, доступних за місцем проживання.

Перспективні дослідження у цьому напрямі мають бути пов'язані з обґрунтуванням механізму створення надійної матеріальної, фінансової та організаційної основи для забезпечення прямих та делегованих соціальних інтересів громадян органами самоврядування. З метою компенсації браку ресурсів муніципальної форми власності актуальним є виявлення дієвих способів публічно-приватного партнерства у цій сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Заяць Т.А. Сільські поселення України: потенціал продуктивності // Розвиток економіки України під впливом економічних, соціальних, технологічних та екологічних трендів / [Т.А. Заяць, О.І. Дяконенко, Т.Г. Кравцова, В.С. Заяць], за ред. М.С. Пашкевич, Ж.К. Нестеренко; М-во освіти і науки України, Запор. нац. техн. ун-т, Нац. гірн. ун-т. — Дніпропетровськ : Вид. Нац. держ. ун-ту, 2015. — С. 221–229.
2. Стратегії розвитку комунального сектору міського господарства / за наук. кер. і ред. Кучеренка В.Р. і Дзезика С.С. — Одеса, 2009. — 154 с.
3. Бовсунівська В.І. Муніципальний інтерес в системі економічних інтересів // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія : Економіка. — 2012. — Вип. 12. — С. 45–55 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nvamu_ekon_2012_12_8.pdf (дата звернення: 18.04.2018).
4. Дубская О.С., Стрельченко Е.А. Муниципальное хозяйство: особенности, структура и модели // Пространство экономики. — 2011. — № 3–2 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://cyberleninka.ru/article/n/munitsipalnoe-hozyaystvo-osobennosti-struktura-i-modeli> (дата звернення: 18.04.2018).
5. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від від 21.05.1997 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/page> (дата звернення: 20.01.2018).
6. Житловий фонд України у 2010 році: Стат. бюлетень / Державна служба статистики України. — Київ, 2011. — 375 с.
7. Житловий фонд України у 2013 році: Стат. бюлетень / Державна служба статистики України. — Київ, 2014. — 99 с.
8. Житловий фонд України у 2016 році: Стат. бюлетень / Державна служба статистики України. — Київ, 2017. — 74 с.
9. Прийняття в експлуатацію житла, об'єктів соціальної сфери та виробничих потужностей за 2016 рік: Стат. бюлетень / Державна служба статистики України. — Київ, 2017. — 115 с.
10. Абрам'юк І.С., Юрченко М.М., Яровенко Н.П. Збірка практик — переможців конкурсу «Кращі практики місцевого самоврядування» 2016 року / М-во регіон. розвитку, буд-ва та житл.-комун. госп-ва України, Рада Європи. — Київ : Україна, 2017. — 92 с.
11. Національні рахунки соціального захисту (НРСЗ) України у 2014 році: Статистичний бюлетень / Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/2016/bl/02/bl_nrsz_14pdf.zip/ (дата звернення: 18.04.2018).
12. Бюджет України 2016: Статистичний збірник [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://dostup.pravda.com.ua/request/28002/response/53984/attach/2/Budget%20of%20Ukraine%202016.pdf/> (дата звернення: 18.04.2018).
13. Молодь України, 2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.gfk.com/uk-ua/insights/news/doslidzhennja-molod-ukrajini-2015/> (дата звернення: 18.04.2018).
14. Децентралізація та реформа місцевого самоврядування: результати другої хвилі соціологічного дослідження Аналітичний звіт [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Analitchnyi_zvit_Detsentralizatsia_2-Khvyliya.pdf (дата звернення: 18.04.2018).
15. Передача земель із державної власності у комунальну власність // Урядовий портал [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/peredacha-zemel-iz-derzhavnoyi-vlasnosti-u-komunalnu-vlasnist/> (дата звернення: 18.04.2018).

REFERENCES

1. Zajats, T.A., Diakonenko, O.I., Kravtsova, T.H., & Zajats, V.S. (2015). Silski poselennia Ukrainy: potentsial produktyvnosti [Rural settlements of Ukraine: potential output]. *Rozvytok ekonomiky Ukrainy pid vplyvom ekonomichnykh, sotsialnykh, tekhnologichnykh ta ekolohichnykh trendiv - The development of the Ukrainian economy under the influence of economic, social, technological and environmental trends*. M.S. Pashkevych, Zh.K. Nesterenko (Ed.). M-vo osvity i nauky Ukrainy. Zapor. nats. tekhn. un-t. Nats. hirn. un-t. Dnipropetrovs'k: NHU.
2. Kucherenko, V.R., & Dzezyk, S.S. (2009). *Strategii rozvytku komunalnoho sektoru miskoho hospodarstva [Strategy for the development of the communal sector of the municipal economy]*. Odesa.
3. Bovsunivska, V.I. (2012). Munitsypalni interes v systemi ekonomichnykh interesiv [Municipal interest in the system of economic interests]. *nbuv.gov.ua*. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nvamu_ekon_2012_12_8.pdf
4. Dubskaia, O.S., & Strelchenko, E.A. (2011). Munytsypalnoe khoziaistvo: osobennosti, struktura y modeli [Municipal economy: features, structure and models]. *Prostranstvo jekonomiki - The space of the economy, 3-2*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/munitsypalnoe-hozyaystvo-osobennosti-struktura-i-modeli>
5. Zakon Ukrainy «Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini» [Law of Ukraine «On Local Self-Government in Ukraine»] (1997). *zakon0.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/page> [in Ukrainian].
6. *Zhytlovyi fond Ukrainy u 2010 rotsi: Stat. biuleten [Housing Fund of Ukraine in 2010: Statistical Bulletin]*. (2011). Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [in Ukrainian].
7. *Zhytlovyi fond Ukrainy u 2013 rotsi: Stat. biuleten [Housing Fund of Ukraine in 2013: Statistical Bulletin]*. (2014). Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [in Ukrainian].
8. *Zhytlovyi fond Ukrainy u 2016 rotsi: Stat. biuleten [Housing Fund of Ukraine in 2016: Statistical Bulletin]*. (2017). Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [in Ukrainian].
9. *Pryiniattia v ekspluatatsiiu zhytla, ob'ektiv sotsialnoi sfery ta vyrobnychyykh potuzhnostei za 2016 rik [Acceptance of housing, social facilities and production facilities for 2016]*. (2017). Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [in Ukrainian].
10. Abramiuk, I.C., Yurchenko, M.M., & Yarovenko, N.P. (2017). *Zbirka praktyk - peremozhtsiv konkursu «Krashchi praktyky mistsevoho samovriadiuvannia» 2016 roku [Collection of Practices - Winners of the «Best Practices of Local Self-Government» competition in 2016]*. Kyiv [in Ukrainian].
11. Natsionalni rakhunky sotsialnoho zakhystu (NRSZ) Ukrainy u 2014 rotsi: Statystychnyi biuleten [National Accounts of Social Protection (NASP) of Ukraine in 2014: Statistical Bulletin]. (2015). *ukrstat.org*. Retrieved from http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/2016/bl/02/bl_nrsz_14pdf.zip [in Ukrainian].
12. Statystychnyi zbirnyk «Biudzhety Ukrainy 2016» [Statistical collection «The Budget of Ukraine 2016»]. (2017). *dostup.pravda.com.ua*. Retrieved from <https://dostup.pravda.com.ua/request/28002/response/53984/attach/2/Budget%20of%20Ukraine%202016.pdf> [in Ukrainian].
13. Doslidzhennia «Molod Ukrainy, 2015» [Research «Youth of Ukraine, 2015»]. (2015). *gfk.com*. Retrieved from <http://www.gfk.com/uk-ua/insights/news/doslidzhennja-molod-ukrajini-2015/> [in Ukrainian].
14. Analitychnyi zvit «Detsentralizatsiia ta reforma mistsevoho samovriaduvannia: rezultaty druhoi khvyli sotsiolohichnoho doslidzhennia» [Analytical report «Decentralization and Local Self-Government Reform: Results of the Second Wave of Sociological Research»] (2016). *slg-coe.org.ua*. Retrieved from http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Analitychnyi_zvit_Detsentralizatsiia_2-Khvylya.pdf [in Ukrainian].
15. Novyny ministerstva ahrarnoi polityky ta prodovolstva Ukrainy «Peredacha zemel iz derzhavnoi vlasnosti u komunalnu vlasnist» [News from the Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine «Transfer of land from state property to communal property»] (2018). *kmu.gov.ua*. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/peredacha-zemel-iz-derzhavnoyi-vlasnosti-u-komunalnu-vlasnist/> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 19.04.2018.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.154>

УДК 316.334.55 : 316.42 (477)

JELCLASSIFICATION: J11, J19

Л.В. ГОЛОВКО

канд. екон. наук, старш. наук. співроб., старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: holovko_lilia@ukr.net

БЛАГОУСТРІЙ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ УКРАЇНИ: СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Визначено проблеми благоустрою сільських поселень та обґрунтовані напрями їх вирішення в умовах децентралізації, що сприятиме зменшенню регіональних диспропорцій в соціальному розвитку сільських поселень України. Автор наголошує, що здійснення реформ у нашій країні відбувається шляхом реконструкції певної сфери, впровадження цілком нового інституційного поля в умовах оновленого законодавства. Окреслено, що ключовим індикатором у ході означених процесів є ступінь відповідальності та рівень співпраці місцевої влади і жителів громади у знаходженні можливостей для її перспективного розвитку та зміні якості життя українців у громадах. Проаналізовано міжнародний та вітчизняний досвід удосконалення благоустрою сільських поселень відповідно до потреб населення. Виявлено нагальні проблеми благоустрою сільських поселень у регіонах України. Обґрунтовано, що основними складовими благоустрою сільських поселень, які сприяють покращенню умов проживання населення та доступності соціальних, зокрема комунально-побутових послуг, є забезпеченість селян транспортною та інженерною інфраструктурою. Поліпшення стану цієї інфраструктури є основним завданням як місцевого, так і державного рівня. У цьому контексті оцінено роль місцевих органів самоврядування у заходах з благоустрою сільських поселень. Аргументовано позитивний вплив процесу децентралізації на поліпшення благоустрою сіл. У зв'язку з наданням громадам більших повноважень, автор вважає за доцільне розглядати благоустрій сільських поселень з точки зору спільних умов проживання. Встановлено вплив активізації населення на покращення спільних умов проживання в сільських поселеннях. Визначено важливість удосконалення нормативно-правової бази для впровадження концесії. Запропоновано напрями вирішення проблем благоустрою сільських поселень України та покращення умов життя сільського населення.

Ключові слова: сільське населення, сільські поселення, умови проживання, благоустрій сільських поселень, об'єднані територіальні громади, активізація сільських громад.

Л.В. Головка

канд. экон. наук, старш. науч. сотр., старш. науч. сотр.

Институт демографии и социальных исследований

имени М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: holovko_lilia@ukr.net

БЛАГОУСТРОЙСТВО СЕЛЬСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ УКРАИНЫ: СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ И НАПРАВЛЕНИЯ ИХ РЕШЕНИЯ

Определены проблемы благоустройства сельских поселений и обоснованы направления их решения в условиях децентрализации, что будет способствовать уменьшению региональных диспропорций в социальном развитии сельских поселений Украины. Автор отмечает, что осуществление реформ в нашей стране происходит путем реконструкции определенной сферы, внедрения совершенно нового институционального поля в условиях обновленного законодательства. Определено, что ключевым индикатором в ходе указанных процессов служит степень ответственности и уровень сотрудничества местной власти и жителей общины в нахождении возможностей для ее перспективного развития и изменения качества жизни украинцев в общинах. Проанализированы международный и отечественный опыт совершенствования благоустройства сельских поселений в соответствии с потребностями населения. Выявлены основные проблемы благоустройства сельских поселений в регионах Украины. Обосновано, что основными составляющими благоустройства сельских поселений, которые способствуют улучшению условий проживания населения и доступности социальных, в том числе коммунально-бытовых услуг, служат обеспеченность жителей транспортной и инженерной инфраструктурой. Улучшение состояния этой инфраструктуры — основное задание как местного, так и государственного уровня. В этом контексте оценена роль местных органов самоуправления в мероприятиях по благоустройству сельских поселений. Аргументировано положительное влияние процесса децентрализации на улучшение благоустройства сел. В связи с предоставлением общинам больших полномочий, автор считает целесообразным рассматривать благоустройство сельских поселений с точки зрения общих условий проживания. Установлено влияние активизации населения на улучшение общих условий проживания в сельских поселениях. Определена важность совершенствования нормативно-правовой базы для внедрения концессии. Предложены направления решения проблем благоустройства сельских поселений Украины и улучшения условий жизни сельского населения.

Ключевые слова: сельское население, сельские поселения, условия проживания, благоустройство сельских поселений, объединенные территориальные общины, активизация сельских общин.

L. V. Holovko

PhD (Economics), Senior Research

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, blvd Taras Shevchenko, 60

E-mail: holovko_lilia@ukr.net

IMPROVEMENT OF RURAL SETTLEMENTS IN UKRAINE: CURRENT PROBLEMS AND DIRECTIONS FOR THEIR SOLUTION

The problems of improvement of rural settlements are determined and ways of their solution in the conditions of decentralization are grounded, which will help to reduce regional disproportions in the social development of rural settlements in Ukraine. The author stresses that the implementation of reforms in our country is through the reconstruction of a certain sphere, the introduction of a completely new institutional field in the context of the updated legislation. It has been outlined that the key indicator in the course of these processes is the degree of responsibility and the level of cooperation between local authorities and community members in finding opportunities for its long-term development and changing the quality of life of Ukrainians in communities. The international and national experience of the improvement of rural settlements in accordance with the needs of their population is analyzed. The main problems of rural settlements improvement in the regions of Ukraine are determined. It is substantiated that the main components of the improvement of rural settlements, which contribute to the increase of living standards and the availability of social services, including communal services, are the

provision of peasants with transportation and engineering infrastructure. Improving the state of the transport and engineering infrastructure is the main task at both the local and state level. In this context, the role of local self-government bodies in carrying out measures on rural settlements improvement is estimated. The positive impact of decentralization processes on improvement level of peripheral villages in certain regions is grounded. The positive influence of the decentralization process on improvement of villages is argued. The positive influence of population activation on common living conditions improvement in rural settlements is established. The importance of improving the regulatory framework for concession implementation is determined. Ways of improvement of Ukrainian rural settlements and of rural population living conditions are proposed.

Keywords: rural population, rural settlements, living conditions, improvement of rural settlements, united territorial communities, activation of rural communities.

Постановка проблеми. На шляху до побудови соціальної держави важливе значення має адаптація міжнародного досвіду розвитку сільських поселенських структур із урахуванням менталітету українського суспільства. Напрацювання адекватної національній специфіці концепції соціальної держави, орієнтованої на покращення добробуту населення, має наблизити Україну до європейських стандартів стабільного соціального розвитку. Однією з важливих особливостей цих стандартів є те, що у провідних європейських країнах процеси соціального розвитку на місцевому рівні спрямовані, зокрема, на покращення функціонування житлово-комунального господарства й інфраструктури та благоустрою території поселень.

Згідно з Концепцією реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні основними повноваженнями органів місцевого самоврядування є забезпечення: місцевого економічного розвитку (залучення інвестицій, розвиток підприємництва); розвитку місцевої інфраструктури, зокрема доріг, мереж водо-, тепло-, газо-, електропостачання і водовідведення, інформаційних мереж, об'єктів соціального та культурного призначення; планування розвитку території громади; вирішення питань забудови території (відведення земельних ділянок, надання дозволів на будівництво, прийняття в експлуатацію будівель); благоустрою території; надання житлово-комунальних послуг (централізоване водо-, теплопостачання і водовідведення, вивезення та утилізація відходів, утримання будинків і споруд, прибудинкових територій комунальної власності); організації пасажирських перевезень на території громади; утримання вулиць і доріг у населених пунктах [1].

Відповідно до чинного законодавства, благоустрій населених пунктів є комплексом робіт з інженерного захисту, розчищення, осушення та озеленення території, а також соціально-економічних, організаційно-правових та екологічних заходів із покращання мікроклімату, санітарного очищення, зниження рівня шуму та ін., що здійснюються на території населеного пункту з метою її раціонального використання, належного утримання та охорони, створення умов щодо захисту і відновлення сприятливого для життєдіяльності людини довкілля [2].

Забезпеченість селян транспортною та інженерною інфраструктурою є основними складовими благоустрою сільських поселень, які сприяють покращенню умов проживання населення та доступності соціальних послуг. Саме поліпшення транспортної та інженерної інфраструктури стає основним завданням на місцевому та державному рівні. У зв'язку з наданням місцевим громадам більших повноважень, ми вважаємо за доцільне розглядати благоустрій сільських поселень із точки зору спільних умов проживання у межах громади.

Сфера благоустрою є вагомим фактором, з одного боку, підвищення якості життя населення, з іншого — покращення розвитку сільських поселень. Поліпшення умов проживання мешканців сіл, отримання житлово-побутових послуг, фінансування

сфери благоустрою стимулюють розвиток сільських територій, що сприяє зменшенню регіональних диспропорцій у соціальному розвитку сільських поселень України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багатоаспектність проблеми поліпшення умов проживання населення сільських поселень привертає увагу вітчизняних вчених. Соціально-демографічний аспект розглянуто у працях Е.М. Лібанової (Е.М. Libanova), В.Г. Саріогло (V.H. Sarioglo), О.В. Макарової (O.V. Makarova) [3], Т.А. Заяць (T.A. Zaiats) [4] та інших фахівців. Державне регулювання сфери благоустрою населених пунктів проаналізовано у працях О.П. Ігнатенко (O.P. Ignatenko) [5], індексне оцінювання рівня благоустрою сільських територій України, систематизація й нормування оптимального набору індикаторів – у працях В.Д. Залізко (V.D. Zalizko) [6].

Мета статті – визначення сучасних тенденцій і пріоритетних напрямів розвитку благоустрою сільських поселень України в контексті покращення умов життя селян.

Новизна. Розглянуто проблеми благоустрою сільських поселень із точки зору спільних умов проживання, що може бути інтегральним індикатором соціального розвитку сіл, його наближення до міського рівня. Визначено позитивний вплив процесу децентралізації на поліпшення благоустрою сіл і зменшення регіональних диспропорцій.

Виклад основного матеріалу. Процеси децентралізації внесли вагомий корективи у соціальний розвиток населення України. Особливо відчутними вони стали для сільського населення об'єднаних територіальних громад. Регіональні диспропорції якості життя населення сільських поселень зумовлюють необхідність пошуку заходів щодо вирішення соціальних проблем, зокрема покращення умов проживання населення.

Поглибленню децентралізації в різних секторах соціальної сфери в Україні та посиленню ваги місцевого самоврядування, у тому числі, щодо вирішення питань благоустрою сільських поселень, сприяє налагодженість міжнародної співпраці. Зокрема, в рамках процесу реформування газового сектору України у січні 2017 р. був підписаний Меморандум про взаєморозуміння у сферах енергоефективності, відновлюваної енергетики та альтернативних видів палива (для виробництва електричної і теплової енергії, централізованого тепlopостачання) між Державним агентством з енергоефективності та енергозбереження України і Міністерством закордонних справ Фінляндської Республіки [7].

У наш час в Європі поширюється практика запровадження партисипаційного бюджету. Особливістю такого бюджету є те, що населення певної територіально-адміністративної структури, наприклад гміни у Польщі, самостійно шляхом голосування визначає, на які цілі має спрямовуватися певна сума бюджетних коштів. На партисипаційний бюджет виділяється певний відсоток коштів із загального бюджету гміни. Важливо, що гміни фінансуються переважно за рахунок результатів економічної діяльності власних мешканців у формі податку на прибуток (50 %) і податку на нерухомість (50 %). Завданням гміни є забезпечення належних умов, щоб люди платили податки за місцем проживання за надані послуги [8].

Велика Британія та Німеччина є класичним прикладом країн розвиненого сільського благоустрою, який там розглядають у контексті ландшафтної архітектури, тобто якості й естетики техногенного ландшафту у складі: приватної і комунальної житлової та господарської забудови, прибудинкових територій, вулиць, парканів, малих архітектурних форм, освітлення, озеленення та парків. Інженерне обладнання цих об'єктів також враховується, але в специфічному аспекті забезпечення якості

життя місцевих мешканців і гостей, а не техніко-економічного стану та розвитку комунальних мереж інженерної (електро-, водо-, теплопостачання, водовідведення, збирання, вивезення й утилізація твердих відходів), транспортної (дороги, громадський транспорт), телекомунікаційної (телефон, інтернет, радіо та телебачення) інфраструктури та організації надання відповідних послуг.

Реформування житлово-комунального господарства Великої Британії ґрунтувалось на конкуренції у наданні послуг, зумовленої впровадженням короткострокових контрактів і створенням органів контролю за їх виконанням. Сучасною формою власності у комунальній сфері Великої Британії є приватна. Процесам її приватизації передували списання боргів комунальних підприємств, їх модернізація за рахунок держави та здійснення паспортизації комунальних об'єктів.

У Франції питаннями освітлення вулиць і доріг, організацією водопостачання, вивезення й переробки побутових відходів, займаються місцеві комуни, а всі об'єкти житлово-комунального господарства перебувають переважно у підпорядкуванні муніципалітету. У комунальному господарстві Німеччини і Франції широко застосована організаційна форма концесії, відповідно до якої підприємство комунальної сфери передається в експлуатацію приватній фірмі. Виробництво послуг здійснюється за рахунок концесіонера, який має право стягувати зі споживачів платежі за надання цих послуг. У Франції на основі договору концесії діють невеликі компанії, що відіграють вагомую роль у покращенні якості надання населенню комунальних послуг [9]. В Україні адаптація цього досвіду зіштовхується зі значними проблемами, пов'язаними зі слабкістю ринкового інституціоналізму, правового регулювання, відсутності відповідної законодавчої бази та тотальною бідністю сільського населення.

На сучасному етапі основним міжнародним документом, що регламентує спільно напрацьовані європейськими державами підходи та принципи функціонування інституту самоврядування, є Європейська хартія місцевого самоврядування. Відповідно до положень Хартії місцеве самоврядування має забезпечити наближення управління до громадян, створити сприятливі умови для розвитку територій. Європейська хартія передбачає реалізацію національних моделей місцевого самоврядування із дотриманням визначених загальноєвропейських стандартів.

Зактивізацією процесів децентралізації та формування добровільних об'єднаних територіальних громад (ОТГ) як адміністративно-територіальних одиниць актуалізуються проблеми створення сприятливих умов праці, побуту та відпочинку їх жителів. За даними Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, сьогодні функціонує 341 об'єднана громада. Результати соціальних опитувань, проведених Київським міжнародним інститутом соціології у жовтні-грудні 2016 року на замовлення Програми Ради Європи «Децентралізація і територіальна консолідація в Україні» засвідчують, що якщо у 2015 році лише 19 % мешканців відзначали певні зміни на краще у своєму населеному пункті внаслідок збільшення місцевих бюджетів, то зараз таких людей вже 46 % (майже в 2,5 рази більше). Причому таке істотне зростання спостерігається у всіх регіонах України. Загалом 67 % українців або відчули покращення, або очікують на нього. Найпомітніше покращення ситуації сталося в частині ремонту покриття вулиць, дворів (це відзначають 71 % тих, хто помітив або почув про певні позитивні зміни у своєму населеному пункті). Водночас 21 % населення не помітили змін на краще [10, с. 18].

За результатами соціологічного дослідження, проведеного спільними зусиллями Центру соціологічних та маркетингових досліджень «Социс», Київського міжнародного інституту соціології, соціологічної групи «Рейтинг», Центру Разум-

кова стосовно позитивних змін, які відбулися в місцях проживання респондентів у 2017 р., значний відсоток опитаних звернули увагу на ремонт доріг (44,9 %) і покращення благоустрою міст та сіл (26,6 %) [11].

Але темпи ремонтування доріг у міській і сільській місцевості значно різні. Більш-менш прийнятний стан доріг у селах приміської зони великих міст, проте, чим далі від районного центру, тим гірший стан доріг. Понад те, в зимовий період навіть у центральних областях України (не кажучи вже про гірські поселення) сільське населення може бути на тривалий час ізольоване від місць отримання соціальних послуг унаслідок несвоєчасного очищення снігових заметів.

Позитивний досвід ефективної інвестиційної політики об'єднаних територіальних громад відзначений у Хмельницькій області, яка однією з перших у 2015 р. розпочала процес децентралізації. ОТГ Хмельницької області отримали субвенцію з державного бюджету на формування інфраструктури об'єднаних територіальних громад у сумі 216 млн грн (21,6 % від загального обсягу субвенції в Україні). Основну частину коштів було спрямовано на покращення інфраструктури периферійних сільських поселень. У новостворених громадах були визначені пріоритетні напрями для вкладення коштів. На потреби центральної садиби міські громади спрямували лише близько 10 % коштів субвенції, тоді як на деякі сільські території – 40 % та більшу частину субвенції – на спільні потреби громад (понад 49 %). У селищних та сільських громадах на потреби центральних поселень було використано більший відсоток субвенції – 34 % у селищних та 31 % у сільських громадах. На об'єкти в деяких селах було спрямовано, відповідно, 28 % та 55 % субвенції. На спільні потреби громад використано понад 37 % субвенції у селищних та 15 % у сільських громадах [12].

На сьогодні серед основних проблем благоустрою сільських поселень є:

- низький рівень протяжності і якості дорожньо-транспортної інфраструктури (наявність доріг із твердим покриттям та їхній стан);
- нерегулярність транспортного сполучення, наявність зупинок громадського транспорту;
- незадовільне покриття та освітлення вулиць;
- низький рівень забезпечення тепло- та водопостачанням;
- утилізація та вивезення сміття.

Упродовж 2005–2015 рр. процес депопуляції та деградації сіл призвів до здрібнення сільської поселенської мережі. Зменшення кількості населення стало одним із чинників згортання надання транспортних послуг рейсовими перевізниками, а здорожчання пального змусило зменшити протяжність маршрутів до периферійних сіл. Сьогодні у більшості сіл послуги перевізників є нерегулярними, а вартість проїзду не відповідає якості наданих послуг. За результатами модульного опитування 2015 р., майже 23 % сільських домогосподарств позбавлені регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим поселенням із розвиненішою соціальною інфраструктурою (мережею магазинів, закладів культури, освіти тощо) (табл. 1). Тобто рівень транспортного обслуговування у сільській місцевості загалом не відповідає потребам селян. Причому розширення спектру депривації (позбавленості) найбільшим є саме у сільських домогосподарствах, що призводить до погіршення умов життя, зростання бідності передусім сільського населення.

У XXI ст. в Україні потерпають від бездоріжжя понад 2 млн осіб, які мешкають у 6,7 тис. сільських поселеннях. Упродовж 2005–2014 рр. кількість сільських поселень, які мають дороги з твердим покриттям, збільшилась лише на 8,4 % (приріст становить

Таблиця 1. Оцінка домогосподарствами ознак депривації в Україні у 2013 та 2015 роках, %

Рік	Регулярне щоденне транспортне сполучення з іншим поселенням відсутнє у домогосподарств		
	Усього	Міських	Сільських
2013	8,8	1,7	24,9
2015	9,2	2,6	22,7
2015/2013	+0,4	+0,9	-2,2

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

607 сіл) [13, с. 112]. Найвищий приріст маємо у Запорізькій (17,7 %), Миколаївській (40,2 %), Волинській (40,3 %) та Львівській (71,4 %) областях. Така модернізація обумовлена незначними обсягами державного фінансування дорожньої сфери, застарілістю технологій, бездіяльністю локальних структур. Незважаючи на проведення планових ремонтних робіт, стан вулиць і доріг у сільських поселеннях залишається незадовільним. Транспортна інфраструктура неспроможна задовольнити потреби сільського населення повною мірою.

За даними Мінрегіонбуду України, у 2016 р. протяжність вулиць та доріг з удосконаленням покриттям проїзної частини становить 64,4 тис. км (майже 26 % їх загальної протяжності). Найвищий показник забезпеченості спостерігається у Києві – 97 % найнижчий – в Івано-Франківській, Сумській (відповідно по 5 %), Запорізькій (6 %) та Черкаській (9 %) областях [14].

Відсутність якісних доріг погіршує умови життєдіяльності населення, негативно впливає на економічний розвиток сіл, унеможливорює вирішення життєво важливих питань за ускладнення погодних умов. У деяких сільських поселеннях зростання інтенсивності руху, зумовлене великоваговими автомобілями, призводить до руйнування покриття проїзної частини вулично-дорожньої мережі сільських поселень, інколи до просідання ґрунту та руйнування будівель, розташованих уздовж дороги.

Найгірше забезпечені транспортними послугами мешканці сіл гірських регіонів країни. Незручності рельєфу підсилюються негативним впливом кліматичного фактору, зумовлюючи повені і зсуви у сільських поселеннях, які руйнують споруди, вулиці і шляхи. Так, у зоні ризику руйнування в Закарпатській області перебуває понад 60 % гірських автомобільних доріг, 55 % з них розташовані поблизу річок та проходять 26 гірських перевалів. Найбезпечнішим засобом сполучення тут традиційно вважають залізничний транспорт, який забезпечує безперебійне пасажирське сполучення області з іншими регіонами країни та має важливе значення для соціально-економічного розвитку області [15].

Через дефіцит бюджетних ресурсів актуалізується пошук альтернативних шляхів покращення стану дорожньо-транспортної інфраструктури для сільських поселень, наприклад, концесія на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг. Згідно із Законом України «Про концесії» від 16.07.1999 № 997-XIV «концесія – надання, з метою задоволення громадських потреб, уповноваженим органом виконавчої влади чи органом місцевого самоврядування на підставі концесійного договору на платній та строковій основі юридичній або фізичній особі права на створення та управління об'єкта концесії...» [16].

В українському законодавстві концесія була визнана лише однією з форм державно-приватного партнерства, що суперечить її основному змісту. У світовій практиці концесію трактують як форму залучення інвестицій приватного сектору, коли приватним компаніям передаються права володіння і користування об'єктами на період будівництва і експлуатації [17, с. 70]. Перспективи впровадження концесійних доріг в Україні повністю залежать від розробки нового концесійного законодавства. Запровадження даного варіанту залучення інвестицій підвищить транспортно-експлуатаційний стан доріг загального користування, що матиме позитивний вплив на економічний розвиток та благоустрій сіл, у першу чергу — розташованих поблизу автомобільних магістралей.

Залишається нагальною проблема безпеки надання транспортних послуг, транспортного сполучення до місць отримання соціальних послуг. Селяни ряду областей України змушені вирішувати транспортні проблеми самотужки через те, що в їхніх поселеннях відсутні зупинки громадського транспорту, а це — понад четверта частина сільських поселень України (7383 села). Через відсутність належних умов у найскрутнішому становищі перебувають найвразливіші категорії населення (особи з обмеженими фізичними можливостями та пенсійного віку). Обсяг місячного доходу даної категорії осіб не дає змогу оплачувати приватний транспорт для задоволення першочергових потреб, що змушує селян жити в борг, погіршує їхній моральний та фізичний стан.

Протягом 2005—2014 рр. спостерігались незначні позитивні зміни у покращенні благоустрою вулиць. Через обмеженість фінансування благоустрою вулиць сільських поселень у 2014 р. 608 сіл України (2,2 % від загальної кількості) взагалі не мали вулиць із твердим покриттям, але були освітлені. У регіональному аспекті найбільша кількість поселень із освітленими вулицями без твердого покриття була у Львівській (56 поселень), Чернівецькій (55), Тернопільській (52), Волинській (51) та Харківській (47 поселень) областях [13, с. 118—119].

Використання сучасних енергозберігальних технологій забезпечує економію коштів місцевих бюджетів, покращує освітлення вулиць, поліпшуючи умови життєдіяльності місцевого населення. Прогресивним напрямом у сфері інженерно-транспортної інфраструктури є використання світлодіодних світильників та встановлення сонячних панелей. Освітлення сільських вулиць за рахунок діодних ліхтарів на сонячних панелях значно зменшує витрати місцевих бюджетів, дає змогу регулювати режим освітлення відповідно до потреб населення, незважаючи на сезонність.

Перспективним є комплексне використання у сільських будинках геліоколекторів та сонячних батарей, які є надійними, простими в експлуатації та практично не потребують періодичного технічного обслуговування, що сприятиме забезпеченню будинків безперебійним електроживленням [8]. Однак такий варіант недоступний для більшості селян через його високу вартість.

Покращенню умов життя населення в сільській місцевості сприяє й реалізація спільного проекту ПРООН / ЄС «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» (МРГ), який діє в Україні з 2008 року. За період реалізації проекту МРГ у 2015 р. було затверджено 133 мікропроекти у сфері енергоефективності, 351 — енергозбереження, 48 — охорони здоров'я, 31 — водопостачання і 25 — економічного розвитку села (разом — 543 мікропроекти). Понад 1,9 млн людей у сільських громадах відчули поліпшення внаслідок упровадження третьої фази проекту МРГ [18].

Однак, попри активізацію рівня міжнародної співпраці у покращенні умов життя сільського населення, деякі питання поліпшення благоустрою сільських поселень залишаються відкритими, а в деяких селах потребують нагального вирішення. Сьогодні життєво важливо забезпечити села сталим і безпечним водопостачанням.

Таблиця 2. Розподіл сільських домогосподарств за типом основного джерела питної води у 2015 та 2016 роках, %

Рік	Тип основного джерела води						
	інші дже- рела	мережа водопос- тачання	криниці, колонки у своєму дворі	громад- ська колонка	громад- ська криниця	джерело, річка, озеро, ставок	привізана вода
2015	33,2	55,6	1,3	7,8	0,4	1,4	0,3
2016	33,5	54,6	1,9	7,5	0,2	1,7	0,6
2016/2015	+0,3	-1,0	+0,6	-0,3	-0,2	+0,3	+0,3

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Основним джерелом питної води у сільських поселеннях України є підземні води з місцевих джерел. У 2016 р. із загальної кількості домогосподарств сільської місцевості більше половини (54,6 %) користувались водою з шахтних колодязів чи колонок у своєму дворі і лише 33,5 % — водою з мереж водопостачання (табл. 2).

Величина і структура господарсько-питного водопостачання в сільській місцевості залежить від ступеня благоустрою житла, його розташування та способу життя населення. У деяких поселеннях, у першу чергу в Київській та Житомирській областях, залежно від локальних природних особливостей населення має неглибокі колодязі та каптажі. Однак у багатьох регіонах країни якість води у верхньому водоносному горизонті підземних вод низька. Це спричинено впливом промислової, сільськогосподарської та побутової діяльності, а також відсутністю належних систем видалення твердих побутових відходів, каналізації та очищення стічних вод.

Вагоме значення у вирішенні ключових питань життєдіяльності населення, зокрема його забезпечення водою гарантованої якості, має адаптація зарубіжного досвіду та налагодження співпраці з міжнародними структурами. Прикладом успішної роботи в цьому напрямі є реалізація швейцарсько-українського проекту «Підтримка децентралізації в Україні» *DESPRO*, зокрема його трьох етапів: I (2007–2010), II (2010–2013) та III (2013–2017). У рамках проекту створено локальні (децентралізовані) системи водопостачання із урахуванням місцевих особливостей. Модель передбачає створення системи водогону та резервуару для накопичення води, що забезпечує стабільне водопостачання [6, с. 6–7, 13].

Проблема водопостачання сільського населення (його здійснення за рахунок привозної води) залишається найбільш актуальною у Дніпропетровській області, де збільшилася кількість таких поселень (у 2005 р. — 105, у 2014 — 154 поселення). До найменш забезпечених питною водою також належить значна кількість сіл Запорізької (80 поселень), Миколаївської (114 поселень) та Одеської (30 поселень) областей [13, с. 124].

Потребує уваги проблема зростання кількості несанкціонованих та неконтрольованих звалищ промислових та, особливо, будівельних і побутових відходів. Розростання міської забудови та збільшення кількості місць вивезення відходів не лише обмежує територіальні ресурси навколишніх сіл, а й призводить до забруднення ґрунтів та підземних вод через потрапляння в них шкідливих речовин (важких металів, нітратів та інших). Від самочинних сміттєзвалищ особливо потерпають лісосмуги поблизу сільських поселень.

До регіонів, що мають найбільші проблеми з накопиченням сміття, належать Чернігівська (275 поселень, поблизу яких є несанкціоновані звалища промислових, побутових та інших відходів), Миколаївська (212), Запорізька (202), Дніпропетровська (175 поселень) області. За загального незначного зменшення кількості таких сміттєзвалищ їх залишається надто багато у названих регіонах. Ситуація з самочинними звалищами найбільше погіршилася на Кіровоградщині, де упродовж 2005–2014 рр. кількість поселень, поблизу яких зафіксовано несанкціоновані звалища, зросла на 119 одиниць [13].

Накопиченню сміття сприяють зміни структури споживання упродовж останніх 15–20 років, додалося зокрема через масове використання селянами синтетичних виробів з пластику, поліетилену та ін. Нерозвиненість системи централізованого вивозу побутових відходів у селах призводить до забруднення не лише їх околиць та лісосмуг, а й водойм, розташованих поблизу сіл. Самоорганізація утилізації сміття власниками домогосподарств шляхом спалювання зумовлює забруднення ґрунтів і повітря важкими металами. Унаслідок такої утилізації через вплив людського фактору зростає ризик виникнення пожеж великого масштабу. У першу чергу це стосується Київської та Житомирської областей, де почастишали пожежі на торфовищах.

Зменшенню несанкціонованих сміттєзвалищ сприяє активна діяльність сільських рад щодо запровадження централізованого роздільного збирання і переробки сміття. Однак далеко не всі сільські ради здатні вирішити такі питання самотужки через брак коштів і належної інфраструктури утилізації та переробки сміття.

Заданими Мінрегіонбуду України у 2015 р. у 523 поселеннях країни (не враховано території анексованої Автономної республіки Крим, окупованих частин Донецької та Луганської областей) здійснюється роздільне збирання твердих побутових відходів, що на 125 поселень більше, ніж у 2014 р. Така позитивна тенденція сформувалась за рахунок сільських поселень, охоплених роздільним збиранням твердих побутових відходів у Вінницькій, Дніпропетровській, Житомирській, Івано-Франківській, Харківській областях. Спостерігається позитивна динаміка у Закарпатській, Запорізькій, Хмельницькій та Чернігівській областях. Однак недосконала організація процесів поводження з твердими побутовими відходами та недостатня потужність переробних підприємств ускладнює вирішення даного питання, особливо у Львівській та Тернопільській областях [19].

З 2010 року завдяки *DESPRO* підтримуються пілотні проекти у сфері поводження з побутовими відходами у селах Тульчинського району Вінницької та Новосанжарського району Полтавської областей. У рамках проекту формуються Стратегії інтегрованого поводження з відходами для певної території.

У країнах ЄС сортують та переробляють відходи, отримуючи сировину, придатну до використання у різних сферах промисловості. В Україні потрібно формувати нову систему поводження з відходами, відповідно вдосконалити законодавчу базу та економічну політику, реформувати природоохоронну галузь, створити сучасну інфраструктуру роздільного збору, сортування та утилізації твердих побутових відходів, удосконалити технології в промисловості та сільському господарстві, розвивати культуру поводження з відходами.

Висновки. У збереженні національної системи сільського розселення вагомую роль відіграє покращення спільних умов проживання селян, важливим напрямом чого є поліпшення благоустрою сільських поселень. Саме рівень їх благоустрою може бути інтегральним індикатором соціального розвитку сіл, його наближення до міського рівня. Сьогодні мешканців села найбільше хвилює якість надання послуг, пов'язаних

із використанням дорожньо-транспортної інфраструктури (регулярність транспортного обслуговування, наявність якісних доріг з твердим покриттям), а також — доступність соціальних, зокрема комунально-побутових послуг.

Зміна стереотипів та життєвих принципів формує нові концептуальні підходи щодо соціального розвитку сільського населення. Суспільство починає усвідомлювати, що стан благоустрою поселень багато в чому залежить від зацікавленості та можливості громад реально займатися місцевим розвитком своєї території. Реалізація громадської ініціативи не лише сприяє покращенню благоустрою, а й стає мотиваційним фактором активізації громадськості, здатності реагувати на сучасні соціальні проблеми.

Для вирішення цих проблем громадянська активність має спрямовуватися на розроблення і реалізацію заходів щодо: створення сприятливого середовища для розвитку сільських поселень; здійснення ефективної інвестиційної політики новоствореними об'єднаними територіальними громадами; запровадження незалежного контролю за розподілом та використанням коштів партисипаційного бюджету новостворених громад; запровадження системи постійного моніторингу, контролю та аналізу реалізації державних заходів у сфері місцевого самоврядування.

Пріоритетними напрямками та інституційними заходами, які сприятимуть вирішенню проблем благоустрою сільських поселень є:

- модернізація дорожньо-транспортної інфраструктури як у сільських поселеннях, так і за їхніми межами (у тому числі, проведення вуличного освітлення між поселеннями об'єднаних територіальних громад); будівництво та експлуатація доріг на основі концесійного договору;
- формування логістики транспортного обслуговування згідно з потребами сільських мешканців та з урахуванням віддаленості поселень до об'єктів надання соціально-побутових послуг;
- формування та активізація локальних інспекторських структур за контролем благоустрою сільських поселень;
- систематизація проблемних ділянок щодо умов проживання населення;
- здійснення моніторингу сфери благоустрою сільських поселень та опитувань громадськості щодо пріоритетності і послідовності вирішення питань благоустрою;
- моніторинг стану зупинок громадського транспорту щодо комфортного перебування пасажирів та їх безпечності, організація заходів для покращення їх облаштування та благоустрою з урахуванням особливостей місцевості;
- залучення та активізація громад до здійснення змін у громадському просторі з метою організації громадського транспорту, екологічної утилізації сміття тощо;
- створення умов для активізації громадської позиції, особливо молоді, через надання можливостей для розробки та реалізації проектів щодо покращення сфери благоустрою поселень у контексті діяльності молодіжних парламентів при сільських радах (створення літніх кінотеатрів, упровадження дизайнерських підходів щодо розширення зон індустрії дозвілля, парків відпочинку, стадіонів тощо);
- запровадження організаційного та інституційного забезпечення підготовки консультантів з поширення політики сортування побутових відходів; залучення приватного сектору для розвитку інфраструктури збору, вивезення й утилізації побутових відходів; пошук альтернативних шляхів утилізації по-

бутових відходів із застосуванням сучасних ресурсо- та енергозберігальних технологій;

- створення громадських рад, які у співпраці з приватними підприємцями, відповідатимуть за озеленення територій сільських поселень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 № 333-р [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80> (дата звернення: 20.12.2017).
2. Про благоустрій населених пунктів: Закон України від 16.10.2012 № 5459-VI [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2807-15> (дата звернення: 20.12.2017).
3. Соціальні результати державних програм: теоретико-методологічні та практичні аспекти оцінювання / Е.М. Лібанова, В.Г. Саріогло, О.В. Макарова та ін. — Умань : Соцінський, 2012. — 356 с.
4. Трансформація сільського розселення в Україні / за ред. Т. А. Заяць ; Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — Київ, 2017. — 298 с.
5. Ігнатенко О.П. Аналіз стану та проблем у сфері благоустрою населених пунктів / О.П. Ігнатенко // Державне управління : удосконалення та розвиток — 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=734> (дата звернення: 20.12.2017).
6. Залізко В.Д. Індексний метод в оцінці благоустрою сільських територій / В.Д. Залізко // Економіка АПК. — 2015. — № 1. — С. 64—69.
7. Меморандум про взаєморозуміння у сферах енергоефективності, відновлюваної енергетики та альтернативних видів палива між Державним агентством з енергоефективності та енергозбереження України та Міністерством закордонних справ Фінляндської Республіки від 24.01.2017 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/246_001-17 (дата звернення: 08.01.2018).
8. Ярошук О. Місцеве самоврядування в Польщі: досвід дільниць і гмін / Олександр Ярошук // Громадський простір. — 11.05.2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.prostir.ua/?focus=mistseve-samovryaduvannya-v-polschi-dosvid-dilnyts-i-hmin> (дата звернення: 20.12.2017).
9. Куц О.Є. Закордонний досвід оптимального співвідношення різних форм власності у комунальному господарстві / О.Є. Куц // Теорія і практика правознавства . — 2015. — Вип. 2 (8). — С. 1—13.
10. Децентралізація та реформа місцевого самоврядування: результати другої хвилі соціологічного дослідження: (аналітичний звіт) ; Київський міжнародний інститут соціології. — Київ, 2016 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://gm.coe.int/16806dcbe3> (дата звернення: 08.01.2018).
11. Прес-реліз за результатами соціологічного дослідження [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://razumkov.org.ua/uploads/socio/2017_Press_reliz_4_company.pdf (дата звернення: 08.01.2018).
12. Наталенко Н. Виконання місцевих бюджетів ОТГ Хмельницької області у 2016 році, як дзеркало децентралізації / Ніна Наталенко // Інститут громадського суспільства [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.csi.org.ua/vykonannya-mistsevyh-byudzhetiv-otg-hmelnitskoyi-oblasti-u-2016-rotsi-yak-dzerkalo-detsentralizatsiyi/> (дата звернення: 20.12.2017).
13. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України : стат. зб. / [відп. за вип. О.О. Кармазіна]; Державна служба статистики України. — Київ, 2014. — 187 с.
14. Аналіз стану сфери дорожньо-мостового господарства за 2016 р. Мін-во регіональн. Розвитку, будівн. Та житлово-комун. Господарства України: офіц. сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.minregion.gov.ua/napryamki-diyalnosti/zhkh/terretory/analiz-stanu-sferi-dorozhno-mostovogo-gospodarstva-za-2016-rik/> (дата звернення: 08.01.2018).

15. Депутати Закарпатської облради просять Укрзалізницю збільшити кількість проїзних квитків. — 02.08.2017 // UZHROD. in. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://uzhgorod.in/ua/novini/2017/avgust/deputati_zakarpats_koyi_oblradi_prosyat_ukrзалізницю_zbil_shiti_kil_kist_proyiznih_kvityiv (дата звернення: 08.01.2018).
16. Про концесії Закон України від 16.07.1999 № 997-XIV [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997-14> (дата звернення: 08.01.2018).
17. Коцюрба О.Ю. Можливості застосування концесійних схем інвестування житлово-комунального господарства / О.Ю. Коцюрба // Вісник Хмельницького національного університету — 2015. — № 4. — Т.1. — С. 69–74.
18. Про Проект МРГ // Місцевий розвиток, орієнтований на громаду [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://cba.org.ua/ua/pro-nas/proekt-cba> (дата звернення: 20.12.2017).
19. Стан сфери поводження з побутовими відходами в Україні за 2015 рік // Інформаційний портал. Благоустрій. INFO [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://blagoustriy.info/statistics/35/show/> (дата звернення: 20.12.2017).

REFERENCES

1. Pro sxvalennya Konceptiyi reformuvannya misceвого samovryaduvannya ta terytorial'noyi organizatsiyi vlyady v Ukraini: Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 01.04.2014 [Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On Approval of the Concept of Reform of Local Self-Government and Territorial Organization of Power in Ukraine»]. (2014, April 01). [zakon.rada.gov.ua](http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80). Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80> [in Ukrainian].
2. Zakon Ukrainy vid 16.10.2012 № 5459-VI «Pro blahoustrii naselenykh punktiv» [The Law of Ukraine «On the improvement of settlements» 16.10.2012 № 5459-VI]. (2017, 17 January). [zakon.rada.gov.ua](http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2807-15). Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2807-15> [in Ukrainian].
3. Libanova, E.M., Sariohlo, V.H. & Makarova, O.V. et al. (2012). *Sotsial'ni rezul'taty derzhavnykh prohran : teoretyko-metodolohichni ta praktychni aspekty otsiniuvannya* [The social results of government programs : theoretical, methodological and practical aspects of assessment]. Uman : Sochinskyj [in Ukrainian].
4. *Transformatsiya sil'skogo rozselennya v Ukraini* [Transformation of rural settlement in Ukraine] (2017) Instytut demografii ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V. Ptuxy' NAN Ukrainy'. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Ihnatenko, O.P. (2014). Analiz stanu ta problem u sferi blahoustroiu naselenykh punktiv [Analysis of the situation and problems in the field of improvement of settlements]. *Derzhavne upravlinnia : udoskonalennia ta rozvytok - Public Administration: Improvement and Development*. Retrieved from <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=734> [in Ukrainian].
6. Zalizko, V. D. (2015) Indeksnyi metod v otsintsi blahoustroiu sil'skykh terytorii [Index method for assessing the improvement of rural areas]. *Ekonomika APK - 1, Economy of the ARC*, 64–69 [in Ukrainian].
7. Memorandum pro vzaiemorozuminnia u sferakh enerhoefektyvnosti, vidnovliuvanoi enerhetyky ta alternatyvnykh vydiv palyva mizh Derzhavnym ahentstvom z enerhoefektyvnosti ta enerhozberezhennia Ukrainy ta Ministerstvom zakordonnykh sprav Finslandskoi Respubliky vid 24.01.2017 [Memorandum of Understanding on Energy Efficiency, Renewable Energy and Alternative Fuels between the State Energy Efficiency and Energy Conservation Agency of Ukraine and the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Finland dated January 24, 2017]. (2017, 24 January). [zakon.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/246_001-17). Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/246_001-17 [in Ukrainian].
8. Yaroshchuk, O. (2015). Mistseve samovriaduvannya v Polshchi: dosvid dilnyts i hmin [Local government in Poland: experience of polling stations and gmin]. [prostir.ua](https://www.prostir.ua/?focus=mistseve-samovriaduvannya-v-polschi-dosvid-dilnyts-i-hmin). Retrieved from <https://www.prostir.ua/?focus=mistseve-samovriaduvannya-v-polschi-dosvid-dilnyts-i-hmin> [in Ukrainian].
9. Kushch, O.Ie. (2015). Zakordonnyi dosvid optymal'nogo spivvidnoshennia riznykh form vlasnosti u komunalnomu hospodarstvi [Foreign experience of the optimal ratio of various forms of ownership in the communal economy]. *Teoriia i praktyka pravoznastva - Theory and practice of jurisprudence*, 2 (8), 1-13 [in Ukrainian].
10. Detsentralizatsiia ta reforma mistsevoho samovriaduvannya: rezultaty druhoi khvyli sotsiolohichnoho doslidzhennia [Decentralization and Local Self-Government Reform: Results of the second wave of sociological research]. (2016). Kyivskiy mizhnarodnyi instytut sotsiolohii. [rm.coe.int](https://rm.coe.int/16806dcbe3). Retrieved from <https://rm.coe.int/16806dcbe3> [in Ukrainian].

11. Pres reliz za rezultatamy sotsiologichnoho doslidzhennia [Press release on the results of sociological research]. (2017). *razumkov.org.ua*. Retrieved from http://razumkov.org.ua/uploads/socio/2017_Press_reliz_4_company.pdf [in Ukrainian].
12. Natalenko, N. (2016). Vykonannia mistsevykh biudzhetyv OTH Khmelnytskoi oblasti u 2016 rotsi, yak dzerkalo detsentralizatsii [Implementation of local budgets of OTG of Khmelnytsky region in 2016 as a mirror of decentralization]. *csi.org.ua*. Retrieved from <https://www.csi.org.ua/vykonannya-mistsevyh-byudzhetyv-otg-hmelnytskoyi-oblasti-u-2016-rotsi-yak-dzerkalo-detsentralizatsiyi/> [in Ukrainian].
13. *Sotsialno-ekonomichne stanovysche silskykh naselennykh punktiv Ukrainy [Socio-economic situation of rural areas Ukraine]*. (2014). Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].
14. Analiz stanu sfery dorozhno-mostovoho hospodarstva za 2016 r. [Analysis of the state of the sphere of road and bridge economy in 2016]. (2017). *minregion.gov.ua*. Retrieved from <http://www.minregion.gov.ua/napryamki-diyalnosti/zhkh/terretory/analiz-stanu-sferi-dorozhno-mostovogo-gospodarstva-za-2016-rik/> [in Ukrainian].
15. Pres-sluzhba Zakarpatskoi obrady [The press service of the Transcarpathian Regional Council]. (2017). *uzhgorod.in*. Retrieved from http://uzhgorod.in/ua/novini/2017/avgust/deputati_zakarpats_koyi_oblradi_prosyat_ukrzaliznicyu_zbil_shiti_kil_kist_proyiznih_kvitykiv [in Ukrainian].
16. Zakon Ukrainy vid 16.07.1999 № 997-XIV «Pro kontsesii» [Law of Ukraine «On Concessions» 16.07.1999 № 997-XIV] (1999, 16 July) *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997-14> [in Ukrainian].
17. Kotsiurba, O.Iu. (2015). Mozhlyvosti zastosuvannya kontsesiinykh skhem investuvannya zhytlovo-komunalnoho hospodarstva [Possibilities of application of concession schemes of investment of housing and communal services]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu - Bulletin of the Khmelnytsky National University*, 4, 1, 69-74 [in Ukrainian].
18. Proekt «Mistsevyi rozvytok, oriyentovanyi na hromadu» [Community Based Approach to Local Development]. (2010-2016). *cba.org.ua*. Retrieved from <http://cba.org.ua/ua/pro-nas/proekt-cba> [in Ukrainian].
19. Stan sfery povodzhennia z pobutovymy vidkhodamy v Ukraini za 2015 rik [The state of the sphere of domestic waste management in Ukraine for 2015]. (2015). Informatsiyni portal. Blahoustrii. INFO. *blagoustriy.info*. Retrieved from <http://blagoustriy.info/statistics/35/show/> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 16.02.2018.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ВСЯ СИЛА ТАЛАНТУ І ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ НА СЛУЖБІ ВІТЧИЗНІ. ДО 70-РІЧЧЯ АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ С.І. ПИРОЖКОВА

Історія української демографії ще не написана. Це буде історія людей, які цю науку творили.

Однією з яскравих постатей серед людей, які самовіддано працювали і працюють над становленням і розвитком української демографії є віце-президент НАН України академік Сергій Іванович Пирожков, якому 20 червня 2018 р. виповнилося 70 років. Символічно, що ювілей С.І. Пирожкова співпав зі 100-річчям від року заснування Демографічного інституту ВУАН — першої у світі академічної демографічної інституції. Ліквідовану 1938 року установу було відновлено у складі НАН України у 2002 р. зусиллями академіків С.І. Пирожкова та Е.М. Лібанової як Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи.

Розпочавши свій славний трудовий шлях в Інституті економіки АН України на межі 1960—1970-х років, С.І. Пирожков своєю наполегливою і самовідданою працею послідовно і впевнено досяг висот у науці і на державній службі. У сфері його професійних інтересів, окрім демографічних, були питання стратегічного розвитку, національної безпеки та дипломатії України. Це була самовіддана праця на благо Української держави та її народу.

Народився С.І. Пирожков 20 червня 1948 р. у місті Києві в дружній сім'ї Івана та Людмили Пирожкових. По батьківській лінії Сергій Іванович походить зі знатного бурятського роду. Його дід Ілля — неординарна постать — був вельми успішним підприємцем, відомим меценатом освіти у Бурятії. За його ініціативи на початку 1860-х років там створено першу іноземницьку школу, яка згодом набула статусу педагогічного училища.

Спостережливість, розум, наполегливість у досягненні мети успадкував і його син Іван Пирожков, народжений 1905 року. Іван Пирожков успішно закінчив Ленінградську військово-повітряну академію, здобувши спеціальність механіка з обслуговування літаків. Воював на фронтах Другої світової війни. У повоєнні роки волею долі опинився у Києві і знайшов родинне щастя на українській землі. Але пережите

у грізні воєнні роки далось взнаки, тяжка невиліковна хвороба вкоротила віку. Іван Пирожков помер, коли його синові Сергію виповнилося 10 років.

Мати Сергія Івановича походить із української родини Волошків: його дід Степан Трохимович народився у багатодітній сім'ї на Житомирщині. Завдяки обдарованості і наполегливості Степан Волошко екстерном здобув середню освіту, а потім отримав вищу освіту у Харківському фінансово-економічному інституті і тривалий час працював у банківській сфері. Дід Степан був для Сергія родинним наставником і опікуном.

Після смерті батька Сергій інакше став сприймати світ. Батькова настанова «Вчись синку, вчись» скерувала його життєві орієнтири. Ці слова закликали до дії, спонукали отримати гарну освіту і виконати цю настанову. Після успішного закінчення школи постало питання: де продовжити навчання? За порадою дідуся Сергій обрав Київський інститут народного господарства.

Швидко минули чотири роки студентського життя і Сергій, отримавши червоний диплом за спеціальністю «статистика», вирішив вступити до аспірантури рідного інституту. Обираючи тему дисертаційного дослідження він зупинився на демографічній проблематиці, якою зацікавився зі студентських років. Демографія стала для нього живою наукою, наукою про людей і для людей.

У творчому злеті промайнули три роки аспірантського життя і в 1973 році він успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Аналіз вікової структури населення і закономірності її формування».

Січень 1974 року став знаковим не лише тим, що засвідчив початок трудової біографії С.І. Пирожкова на посаді молодшого наукового співробітника відділу демографії Інституту економіки АН України, але й початок тривалого творчого періоду. Події розгорталися стрімко. Не минуло й двох років, коли новий директор Інституту економіки АН України, член Президії АН УРСР академік І.І. Лукінов запропонував йому організувати діяльність Відділення економіки Академії наук. Так Сергій Пирожков опинився у Президії АН України, яку (за винятком кількох років роботи на державній, у тому числі дипломатичній, службі) не полишає і нині.

Високі ділові якості та набутий досвід стали переконливою підставою для призначення С.І. Пирожкова у 1979 р. на посаду вченого секретаря Секції суспільних наук Академії, що передбачало значне розширення обсягу функціональних обов'язків й підвищення рівня відповідальності. Він успішно впорався із непростими завданнями, що постали перед ним як вченим секретарем Секції суспільних наук і заступником завідувача Науково-організаційного відділу.

«П'ятнадцять років роботи в апараті Президії Академії наук України промайнули як ясний день, — згадує ювіляр, — ця робота була дарунком долі, що приніс у моє життя науково-організаційний набуток і, що найцінніше, — товариське та творче спілкування з унікальними постатями в науці». Особливе місце у житті С.І. Пирожкова належить президенту НАН України академіку Б.Є. Патону, академікам І.І. Лукінову і Ю.М. Пахомову. Академік І.І. Лукінов став науковим «хрещеним батьком» академіка С.І. Пирожкова.

1990 року Сергій Пирожков полишає роботу у Президії Академії наук і повертається в Інститут економіки, інтенсивно працює над завершенням докторської дисертації. Протягом року закінчує її підготовку і в червні 1991 успішно захищає в Інституті соціології АН СРСР за спеціальністю «економіка народонаселення і демографія». Це була перша в Україні докторська дисертація за такою спеціальністю.

Після набуття Україною незалежності перед владними структурами постала необхідність формування стратегії розвитку нової держави з урахуванням внутрішньої і зовнішньої ситуації. Згідно з ідеєю Президента АН України академіка Б.Є. Патона було ухвалено рішення про створення в системі Академії наук Інституту стратегічних досліджень, а директором-організатором цієї інституції став С.І. Пирожков. У березні 1992 р. Президент України Л.М. Кравчук своїм указом перетворив цю академічну інституцію у Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. І з того часу до жовтня 1996 р. Сергій Іванович очолював цю установу, яка була його зусиллями сформована як провідний науковий центр стратегічних досліджень держави.

Літо 1997 р. внесло корективи у життя Сергія Івановича, якому довелося очолити новоутворений Національний інститут українсько-російських відносин при Раді Національної безпеки й оборони України (НІУРВ). Інститут активно розвивався, розширюючи сферу своїх досліджень та розробок, став однією з базових інформаційно-аналітичних складових у системі підготовки ключових державних рішень з означених питань.

2001 року НІУРВ був перетворений у Національний інститут проблем міжнародної безпеки при раді Національної безпеки й оборони України (НІПМБ), директором якого залишився С.І. Пирожков. Під його орудою НІПМБ досить швидко перетворився на авторитетну наукову установу, відому широкому колу фахівців та експертів у сфері міжнародної політики та відносин не тільки у нашій країні, але й далеко за її межами. Визнанням інтелектуального забезпечення системи національної безпеки та оборони, а також особливої ролі у цьому його директора, стало призначення Сергія Івановича заступником секретаря Ради національної безпеки і оборони України (РНБОУ).

Секрет затребуваності академіка С.І. Пирожкова українською владою в усі роки — від Президента Л.М. Кравчука до Президента П.О. Порошенка включно — полягає не тільки в його послідовній громадянській позиції, яка адекватна стратегічним інтересам української нації, а й у високому професіоналізмі і особистих рисах. Однією з причин успішної діяльності С.І. Пирожкова на різних посадах і у різних сферах є те, що його діяльність повсякчас ґрунтується на міцному науковому фундаменті, мурованому ним власноруч.

Аналізуючи становлення і діяльність провідних українських науково-аналітичних центрів при Президентові України і РНБОУ, очолюваних академіком С.І. Пирожковим, потрібно констатувати, що вони стали дієвими підрозділами у формуванні офіційної політики, визначенні економічного і духовного поступу України. Керуючи цими аналітичними інституціями Сергій Іванович ініціював розвиток для української науки нової галузі знань — стратегічних досліджень, що синтезують важливі аспекти розвитку суспільства у контексті захисту національних інтересів держави, народу, особистості. Завдяки цьому сформувалася наукова школа академіка С.І. Пирожкова у вказаній галузі.

2002 рік видався знаменним для академіка С.І. Пирожкова і всієї спільноти українських демографів: на кінець восторжествувала історична справедливість щодо демографії — «цариці всіх наук», заобразним висловом М.В. Птухи. Після «непочутих» владою обґрунтованих пропозицій М.В. Птухи (1958) та В.С. Стешенко (1966, 1973 і 1982 рр.) щодо відновлення діяльності безпідставно закритого у 1938 році Інституту демографії, представники молодшої генерації українських демографів С.І. Пирожков і

Е.М. Лібанова домоглись позитивного рішення. І восени 2002 року розпорядженням Кабінету Міністрів України та постановою Президії НАН України в системі Академії було створено Інститут демографії та соціальних досліджень. Директором-організатором Інституту було призначено академіка С.І.Пирожкова, який очолював цю академічну установу до 2007 р.

Демографія для Сергія Івановича — це покликання душі. І чим би не доводилося займатися Сергію Івановичу Пирожкову після 2007 р., у полі його зору постійно були турботи щодо діяльності його дітища — Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України.

Нині Інститут є єдиною профільною науково-дослідною установою НАН України, яка спеціалізується на системних дослідженнях проблем демографічно-соціального розвитку, моделює новітні тенденції демографічної динаміки, розробляє комплексні демографічні прогнози та концептуальні засади державної соціально-демографічної політики.

Науковий доробок ученого, досвід у вирішенні міжнародних питань, набутий у РНБОУ, і особисті якості ювіляра стали у пригоді на посаді Надзвичайного і Повноважного Посла України в Республіці Молдова. Упродовж майже восьми років перебування на дипломатичній службі Сергій Іванович вміло використовував багаторічний досвід організації та проведення наукових досліджень для успішного вирішення міжнародних проблем, налагодження ділових контактів з партнерами, підтримки українських громад в Республіці Молдова і молдовських громад в Україні. Посол України у РМ здобув заслужену повагу і авторитет у дипломатичному корпусі, владних та наукових колах країни.

2015 року Сергій Іванович повернувся в Україну і за результатами виборів увійшов до складу Президії НАН України як віце-президент і Голова секції суспільних і гуманітарних наук НАН України. Нині, перебуваючи на цій посаді, Сергій Іванович предметно цікавиться сферами соціо-гуманітарного розвитку країни, сучасними глобальними проблемами і геополітичними викликами, що постають перед нашою країною.

Науковий і організаційний талант академіка С.І. Пирожкова яскраво розкрився на посаді віце-президента НАН України: він зумів активізувати роботу установ та відділень секції, спрямовану на дослідження широкого спектра проблем консолідації українського суспільства, перспектив цивілізаційного розвитку України, розроблення дієвих механізмів протидії антиукраїнській пропаганді, вивчення процесів інтеграції України у європейський політичний, економічний, науковий і соціокультурний простір.

Існують дві категорії вчених: універсали, які прагнуть розширити предмет своєї науки, і дослідники, які зосереджують зусилля на конкретних питаннях. Марна річ — вирішувати, хто з них потрібніший, усі вони сприяють розвитку науки. Але академіка С.І. Пирожкова не можна зарахувати до однієї з цих категорій: у його науковій творчості періоди вузької спеціалізації заступали часи, коли він вибудовував цілісну картину демографічної науки. І саме тоді народжувались ідеї, що випереджають час, є своєрідним проривом у майбутнє. Адже йому притаманні важливі дослідницькі риси: широта світогляду, висока працездатність та наукова проникливість, уміння докопатися до суті речей та явищ, значний багаж теоретичних знань і бачення можливостей використання наукових розробок у практичних цілях. Багато важать і особисті риси характеру ювіляра: вміння поважати чужу думку, відкритість, доброзичливість, порядність і коректність.

Перу Сергія Івановича належить понад 450 праць, що увійшли до скарбниці світової і вітчизняної демографічної науки. Вважається, що творчий доробок вченого не можна оцінювати тільки на основі того, що ним особисто написано і опубліковано. Результати його творчої наукової діяльності відобразились не тільки у написаних ним працях, вони позначились на всій науково-організаційній і науково-практичній діяльності керованих ним наукових колективів. А в цьому плані діяльність академіка Пирожкова була унікальною: протягом 1991—2002 рр. він став директором-організатором двох академічних наукових установ та трьох інститутів стратегічного спрямування при Президентові України і РНБО України.

Академік НАН України С.І. Пирожков є одним із визнаних лідерів вітчизняної науки про народонаселення, здобутками якого гідно продовжені традиції славних попередників — когорти демографів міжвоєнного періоду і шістдесятих років ХХ століття. Праці Сергія Івановича у царині демографії слугують фундаментом нового напрямку демографічних досліджень — теорії потенціалізму, на базі якого і виникла наукова школа С.І. Пирожкова. Потенціалізм як самостійний науковий напрям ґрунтується на оцінці багаторівневих можливостей, закладених у демографічній системі, які, за певних умов можуть бути реалізовані як об'єктивна реальність. У рамках цієї теорії учений розробив основи концепції трудового потенціалу населення як багатовимірної категорії людського ресурсу, обґрунтував його структуру, яка складається із трьох взаємозв'язаних підсистем: демографічної, соціально-економічної та соціально-психологічної. З позиції потенціалізму розроблено підходи до оцінки трудового потенціалу, розкрито методи багатовимірної математичної демографії з метою оцінювання соціально-демографічного аспекту формування трудового потенціалу населення. Важливим напрямом наукового пошуку в області економічної демографії, який дасть змогу сформуванню необхідні цільові орієнтири соціально-економічного розвитку є застосування потенціального підходу до формування і використання трудового потенціалу. Серед інструментів кількісної оцінки трудового потенціалу — економічні піраміди виробництва та споживання й економічні таблиці смертності, які вперше в Україні розробив і використав С.І. Пирожков.

Ще одним новаторським напрацюванням засновника даної наукової школи є цикл робіт, присвячених дослідженню взаємозв'язку формування вікової структури та режиму відтворення населення з демографічним та економічним розвитком. Сергій Іванович розробив систему показників, які характеризують щільність, інтенсивність і напрям відхилення фактичної вікової структури населення від її стабільного еквівалента. З метою глибшої оцінки основних закономірностей відтворення населення С.І. Пирожков увів в арсенал аналізу винайдений ним критерій інстабільності (нестійкості) демографічної системи, завдяки якому можна виділити сукупний і роздільний вплив ендегенних і екзогенних груп чинників. Під інстабільністю учений розуміє вихідний пункт аналізу демографічної системи, за якого має місце порівняльна оцінка певного елементу системи з імовірною (модельною) конструкцією. Вивчення інстабільності вікової структури дає змогу значно наблизитися до розробки комплексного критерію стану демографічної системи.

Наукові ідеї С.І. Пирожкова з цієї проблеми розвинули Д. Едієв, А. Рубінов та Н. Чистякова.

Окрім названих основних напрямів дослідницької роботи академіка С.І. Пирожкова на ниві демографії до кола його наукових інтересів входив ще ряд актуальних питань із інших розділів демографічної науки.

Сергій Іванович активно займається історичною демографією. Одним із перших він долучився до вивчення «білих плям» демографічної історії нашої країни у першій половині ХХ століття, зокрема до оцінювання втрат населення внаслідок соціальних катаклізмів. Ґрунтовно проблему обчислення демографічних втрат України висвітлено у монографії «Смертність та причини смерті населення України у ХХ сторіччі», підготовленій ювіляром спільно з видатними французькими демографами Ф. Месле і Ж. Валленом у 2003 р.

У процесі історико-демографічних досліджень С.І. Пирожков започаткував вивчення проблеми катастрофізму у демографічній сфері, вийшов на відкриття феномену хвилеподібності демографічних процесів, з'ясував природу поняття розривності еволюції демографічного переходу в Україні.

Працюючи у науково-аналітичних центрах при Президентові України і РНБО Сергій Іванович очолював масштабну роботу в галузі прогностики. Однак це було не розроблення окремих функціональних прогнозів, а створення комплексної стратегії розвитку України, яка потребувала напрацювання аналітичних прогнозних підходів до питань стратегічного, геополітичного, соціально-політичного, військово-політичного та духовного розвитку України. А це — генерування нових ідей, здатних забезпечити наукове передбачення та вироблення стратегій розбудови державності України покладалося в основному на академіка С.І. Пирожкова. Водночас Сергій Іванович приділяв увагу створенню функціональних демографічних прогнозів. У середині 1970-х років він брав активну участь у розробці прогнозу чисельності та вікового складу населення України на період до 2000 року, а в 1990-х роках — на період до 2025 і 2050 років.

Досліджував Сергій Іванович проблеми міграції населення, розкривши у відповідних працях широкий спектр питань щодо міграційного руху населення України, Росії, країн Європи. Праці з міграційної проблематики уособлюють внесок С.І. Пирожкова у дослідження детермінант трудової міграції населення України в Росію, проблем нелегальної міграції та взаємозв'язків міграційної рухливості населення і особливостей прикордонного режиму та його регулювання, питань формування міграційної політики України в сучасних умовах. Ці питання С.І. Пирожков розглядає не лише із суто демографічної точки зору, а із позицій досягнення національної безпеки нашої країни, пов'язуючи їх зі стратегією соціально-економічного розвитку.

У науковому доробку Сергія Івановича й роботи з динаміки чисельності населення України, розглянутої у широкому соціально-економічному контексті: у зв'язку із проблемами людського розвитку в цілому, питаннями, що стосуються реформування соціальної сфери, а також викликами і обмеженнями, які нині породжує демографічний фактор щодо можливостей забезпечення сталого економічного розвитку.

Академіка С.І. Пирожкова вирізняє шанобливе ставлення до наукової спадщини талановитих статистиків-демографів міжвоєнного періоду. Ще на початку своєї творчої діяльності Сергій Іванович досліджував життєвий шлях та творчість неординарних постатей — керівників відділу переписів населення ЦСУ-ЦУНГО СРСР В.Г. Михайловського і О.А. Квіткіна. За результатами наукової розвідки він підготував біографічні нариси про цих людей, які стали зразковими для такого виду демографічних сюжетів. А його результати вивчення історії економічної та демографічної думки в Україні у міжвоєнний період були опубліковані як розділ тематичної монографії Інституту економіки АН УРСР.

Сергій Іванович брав участь у підготовці «Демографического энциклопедического словаря» (Москва, 1985). Видань такого гатунку на той час не мала жодна

країна. Для цієї фундаментальної праці він написав 10 статей про демографічні індикатори.

Навіть побіжний аналіз творчості, науково-організаційної та політичної діяльності ювіляра засвідчує, що Сергій Іванович Пирожков — видатний український демограф. У його професійному становленні значну роль відіграли Б.Є. Патон, І.І. Лукінов, Ю.М. Пахомов, Й.С. Пасхавер, В.С. Стешенко, А.Л. Перковський, В.П. Піскунов, А.Г. Вишневський, Є.М. Андреев, Г.Л. Сафарова, С.Є. Щербов, Ф. Месле, Ж. Валлен і багато-багато інших видатних наших сучасників. Особливе місце у творчому житті С.І. Пирожкова посідає академік Е.М. Лібанова, його соратниця і однодумець у справі розбудови української демографії.

Вітчизна заслужено пошановує свого вірного сина, який самовіддано служить їй, стоїть на сторожі її національних інтересів і безпеки. Багаторічна плідна діяльність академіка С.І. Пирожкова відзначена численними нагородами. Він нагороджений Орденом «За заслуги» II і III ступенів. За цикл наукових праць з проблем дослідження трудового потенціалу він одержав премію НАН України імені М. Туган-Барановського (1996). За створення науково-методологічних засад системи національної безпеки України академік С.І. Пирожков (у складі авторського колективу) у 2002 р. удостоєний Державної премії України в галузі науки і техніки.

Про високий авторитет С.І. Пирожкова у вітчизняних і зарубіжних наукових колах переконливо свідчить обрання його дійсним членом НАН України, членом Світової та Європейської асоціацій народонаселення (1993), Міжнародної асоціації з наукового дослідження населення, Міжнародного інституту стратегічних досліджень (Лондон, 1996), почесним професором Пекінського інституту міжнародних порівняльних досліджень (1997) і почесним доктором академії наук Республіки Молдова.

А життя триває, спрямовуючи увагу на нові виклики часу. Академік С.І. Пирожков, як завжди, у вирі історичних подій, на вістрі суспільного інтересу. Нині він сповнений масштабних планів — особистих та як віце-президент НАН України — для розвитку української соціогуманітаристики.

Цінуймо мудрість! Адже там, де справжній талант, немає старості. Тож зичимо Вам, дорогий Сергію Івановичу, молодецького здоров'я, сімейного благополуччя та творчих звершень у царині української демографії задля розквіту Незалежної України.

Колектив Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України

ПАМ'ЯТІ ВАЛЕРІЯ ПЕТРОВИЧА ТРОФІМОВА ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ. 16.06.1939–19.05.2018

Надійшла гірка звістка: більше нема з нами геніального статистика сучасності Валерія Петровича Трофімова. За всіма параметрами його ім'я мало б бути у залі слави Київського національного економічного університету, в стінах якого В.П. Трофімов пройшов непростий шлях від студента до професора та завідувача кафедри.

Доля склалася так, що більшу частину свого життя він провів за межами України, але встиг зробити винятковий внесок у загальну теорію статистики, зокрема щодо поєднання кількісних і якісних аспектів побудови статистичних моделей, інтеграції динамічної та статичної варіації, врахування внутрішніх зв'язків змінних і побудови рекурентних регресійних моделей. Одним із перших вітчизняних статистиків, ще наприкінці 1960-х, він зрозумів необхідність широкого використання математичного апарату для вимірювання соціально-

економічних причинно-наслідкових зв'язків. На відміну від більшості, В.П. Трофімов цей апарат застосовував для перевірки теоретично обґрунтованих рівнянь. Сфера його наукових інтересів була надзвичайно широкою і охоплювала різні сектори статистики – від демографії, соціологічних обстежень та групувань даних адміністративної статистики до побудови багатфакторних моделей та програм оброблення баз даних, яка у 1970-х роках тільки з'являлася.

Практично всюди він досягав непересічних результатів. Наразі важко знайти напрям статистики, до якого В.П. Трофімов не доклав би свій талант.

Валерій Петрович мав фантастичний дар не тільки дослідника, а й вчителя. Серед його учнів академік та два члени-кореспонденти НАН України, декілька докторів та кандидатів наук, фахівці-практики не тільки в статистиці, а й в суміжних галузях.

Мені пощастило бути його першою аспіранткою, і я бачила, як цілеспрямовано і наполегливо він рухався до створення сучасної теорії статистики, теорії, що акумулювала надбання філософської школи видатного українського статистика Й.С. Пасхавера, західної школи математичної статистики, системи комп'ютерного оброблення даних.

Сучасну українську статистичну науку просто неможливо уявити без започаткованих В.П. Трофімовим напрямів, які й досі розвивають його учні та наступники, а тепер вже і їхні учні.

Світла й вічна йому пам'ять.

Е.М. Лібанова, академік НАН України

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

До опублікування у фаховому журналі приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання). Публікація статей для авторів — **без оплати**.

Стаття, подана без дотримання вимог, опублікуванню не підлягає. Рукопис не повинен перевищувати обсяг 18–21 сторінку (разом з літературою, анотаціями) формату А-4, набір тексту через 1,5 інтервали. Поля: всі — по 2 см, абзац — виступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір — 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc). Для набору формул, графіків і таблиць треба використовувати спеціальні програми, вмонтовані у Word for Windows. Скановані рисунки і графіки вставляти заборонено. Статті потрібно подавати у друкованому вигляді та в електронному варіанті (електронною поштою). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською, російською чи англійською мовами. У статті не повинно бути переносів слів. Останню сторінку статті обов'язково повинні підписати всі автори. Аспіранти і здобувачі мають подавати рекомендацію наукового керівника.

Разом із статтею автор повинен надати підписаний Ліцензійний договір на використання твору (форма розміщена на сайті журналу).

Кожна стаття повинна мати коди УДК, JEL Classification. **Схема розташування** абревіатур, розміри шрифтів, інтервалів, послідовність розділів, підрозділів, складання літератури та ін. **детально висвітлена на сайті журналу: <http://www.dse.org.ua>**

На початку статті мають бути ПІБ автора (авторів), їхній науковий ступінь, посада, назва установи, де працюють, поштова та електронні адреси, назва статті, анотації, ключові слова — **трьома мовами**.

Стаття повинна складатися з таких розділів: постановка проблеми, актуальність обраної теми, новизна, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. У кінці статті розташовують переліки посилань: література, References*.

Обсяг анотації українською та російською мовами — 250–300 слів, анотації англійською мовою — на 250–300 слів (не менше 1800 знаків без пробілів).

Обов'язкові вимоги до анотацій, які повинні бути: інформативними (без загальних слів); структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті); змістовними (відображати основний зміст статті; описувати основні цілі дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати); містити конкретизацію авторського внеску (що *проаналізовано, розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено, визначено, виявлено, впроваджено* і т. п.).

Авторська анотація має: містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей; не містити посилання та абревіатури.

При викладі розділу «Аналіз останніх досліджень і публікацій» автору необхідно додатково коротко описати 3–4 приклади, яким аспектам досліджуваного питання інші науковці (ПІБ мовою статті та англійською) присвячували роботи.

Графічний матеріал — рисунки, ілюстрації, схеми, діаграми, усі умовні позначення на них мають бути чіткими та виразними. Під назвою рисунку розміщують джерела посилань.

Таблиці повинні мати назву, їх «шапка» — точно відповідати змістові граф, всі комірки таблиці повинні бути заповнені. Джерела посилань розміщують під таблицею.

Здійснюючи посилання на матеріали журналу «Демографія та соціальна економіка» необхідно використовувати таку транслітеровану назву журналу — *Demografiia ta sotsialna ekonomika*, та вказувати doi статті.

Увага! У зв'язку із включенням журналу до ряду міжнародних баз даних репозитаріїв і пошукових систем, список літератури має складатися з двох блоків: ЛІТЕРАТУРА і REFERENCES (ця вимога діє і для англomовних статей):

1) ЛІТЕРАТУРА — джерела мовою оригіналу, оформлені відповідно до ДСТУ 7.1:2006 (див. форму 23, затверджену наказом ВАК України від 03 березня 2008 р. №0147). За допомогою ресурсу VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) можна автоматично, швидко та уніфіковано оформити список використаних джерел;

2) REFERENCES – той же список літератури, транслітерований у романському алфавіті (рекомендації за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010, правила оформлення транслітерованого списку літератури References на сайті <http://www.dse.org.ua>, розділ для авторів).

Назви періодичних українсько- та російськомовних видань (журналів, збірників та ін.) подаються транслітерацією (правила української транслітерації: постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, № 5), а в дужках – англійською мовою. Електронне посилання – <http://www.slovnkyk.ua/services/translit.php>

Назви праць у списку літератури розміщують в порядку цитування в тексті.

Журнал «Демографія та соціальна економіка» (Demography and social economy) отримує DOI (цифровий ідентифікатор об'єкта) на всі статті з 2009 р.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають конфіденційному рецензуванню, кожна стаття отримує не менше двох рецензій. За потреби може застосовуватися додаткове незалежне, конфіденційне рецензування.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) та здійснювати відбір статей. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена або направлена автору (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Рецензовані, доопрацьовані статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку Вчена рада Інституту.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

Термін подання статей до журналу:

- **до першого номеру до 20 грудня** (подання журналу до друку у березні наступного року);
- **до другого номеру до 25 березня** (подання журналу до друку у липні поточного року);
- **до третього номеру до 10 вересня** (подання журналу до друку у грудні поточного року).

До тексту статті обов'язково додається **авторська довідка**: ПІБ автора (авторів) повністю, науковий ступінь, учене звання, місце роботи автора, (співавтор) та посади, повна поштова адреса місця роботи (з індексом), чи повна поштова домашня адреса для отримання авторського примірника, електронна адреса, контактні номери телефонів авторів.

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ЛІТЕРАТУРИ (REFERENCES), ТРАНСЛІТЕРОВАНОГО* У РОМАНСЬКОМУ АЛФАВІТІ (ЛАТИНИЦЯ)

Для статей рекомендуємо такий варіант структури бібліографічних посилань в References: ПІБ авторів (транслітерація); назва статті у варіанті, що транслітерується, і переклад назви статті англійською мовою в квадратних дужках []; назва джерела (транслітерація) і переклад назви джерела англійською мовою []; вихідні дані з позначеннями англійською мовою або лише цифрові (останнє залежно від вживаного стандарту опису).

Детальний опис складання REFERENCES – транслітерованої літератури розміщено на сайті журналу <http://www.dse.org.ua>. На сайті <http://www.slovnkyk.ua> можна безоплатно скористатися програмою транслітерації українського тексту в латиницю. На сайті <http://www.translit.ru> – транслітерація текстів російською мовою.

* транслітерація – переведення однієї графічної системи алфавіту в іншу (передача літер однієї писемності літерами другої).

ПРОХОДЖЕННЯ РЕЦЕНЗУВАННЯ СТАТЕЙ В НАУКОВОМУ ЖУРНАЛІ «ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

I. Наукові статті, які реєструються в редакції журналу, проходять рецензування, яке виконують висококваліфіковані фахівці з відповідних наукових напрямів. Вони мають наукові ступені доктора або кандидата наук, дослідження і публікації за відповідною спеціальністю та тематикою. За необхідністю голова редколегії журналу додатково залучає фахівців за відповідною спеціальністю в разі виявлення різних позицій рецензентів і автора — стаття направляється третьому рецензенту та додатково розглядається на засіданні редколегії журналу. Рецензентів обирають голова редколегії журналу та його заступники.

У журналі прийнято двостороннє конфіденційне (сліпе) рецензування.

II. Рецензент повинен розглянути статтю протягом 10–12 робочих днів з моменту її отримання та направити рецензію до редакції журналу особисто чи електронною поштою. У випадку неможливості прорецензувати статтю рецензент надсилає мотивовану відмову протягом трьох днів з дня отримання листа редакції журналу. Строки рецензування в кожному окремому випадку визначаються з урахуванням створення умов для максимально оперативної публікації статті, але не можуть перевищувати двох тижнів.

III. Рецензія має однозначно характеризувати теоретичну або прикладну значимість дослідження, співвідносити назву статті, мету статті і висновки автора з відомими науковими концепціями. Необхідним елементом рецензії є оцінка рецензентом особистого внеску автора статті в рішення розглянутої проблеми, її актуальність та новизна. Доцільно відзначити в рецензії відповідність стилю, логіки й доступності викладу наукового характеру матеріалу, повноту і достатність розкриття теми у викладі статті, в розширених анотаціях, оцінити достовірність і обґрунтованість висновків автора, повноту, достатність і актуальність цитувань, здійснених автором, дотримання ним наукової етики, зокрема відсутність у рецензованій статті плагіату.

Висновок рецензента, укладений за запропонованою редакцією формою, повинен бути підписаний рецензентом із зазначенням місця роботи, посади, наукового ступеня, вченого звання, дати завершення рецензування.

IV. В разі отримання рецензії з зауваженнями та рекомендаціями, стаття із анонімною копією рецензії направляється авторам на доопрацювання.

Під час доопрацювання статей за зауваженнями рецензентів автор виділяє у доопрацьованому електронному варіанті статті змінений текст, додані речення, таблиці, рисунки чи інший доданий матеріал для оперативної перевірки рецензентом врахованих зауважень за наданими рецензіями.

Після доопрацювання автором (авторами) статті за зауваженнями, матеріали направляються рецензенту для перевірки внесених змін і доповнень.

Після отримання висновків рецензентів про придатність до опублікування доопрацьованих авторами статей редакційна колегія журналу ухвалює остаточне рішення щодо укладання номерів журналу.

V. Оригінали рецензій зберігаються в редакції журналу два роки.

VI. За наявності критичних зауважень рецензента до статті по суті, але за загальної позитивної рекомендації, редколегія може віднести матеріал до розряду полемічних і друкувати статтю з позначкою — «Наукова дискусія».

Договір про приєднання

Відповідно до Ліцензійного договору приєднання (ЛДП), надсилаючи статтю на розгляд, автор погоджується з умовами цього договору та передає ЛДП Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України (Редакції журналу «Демографія та соціальна економіка») права на публікацію статті та використання матеріалів. Авторське право залишається за автором статті. Виплата авторської винагороди автору/авторам за виконання твору шляхом його публікації у журналі «Демографія та соціальна економіка» не передбачена. Стаття друкується без оплати автором.

ЛІЦЕНЗІЙНИЙ ДОГОВІР ПРИЄДНАННЯ (License Agreement of Accession)

м. Київ

дата «__»__2018 р.

Цей ліцензійний договір приєднання (далі – Договір), який є Договором приєднання згідно зі статтею 634 Цивільного кодексу України, укладено між **Автором (Співавторами) (ПІБ)**

ПІБ, ПОВНІСТЮ

(далі – Автор (Співавтори) і Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України (далі – Інститут) в особі заступника директора ПІБ (повністю), яка діє на підставі Статуту Інституту, (разом – Сторони) щодо статті «НАЗВА СТАТТІ мовою статті», викладеної українською (англійською, російською) мовою (далі – Твір)

1. Предмет Договору

1.1. Надаючи Видавцю будь-який твір, Автор (Співавтори) – фізична особа (особи), яка (які) своєю творчою працею створила (створили) твір, беззастережно погоджується (погоджуються) з умовами цього Договору.

1.2. Автор (Співавтори) надає (надають) Видавцю виключну ліцензію на використання твору на необмежений строк на безоплатній основі, а Видавець публікує статтю в журналі «Демографія та соціальна економіка».

1.3. Видавець отримує право на використання твору такими способами:

1.3.1. Копіювання, відтворення та технологічне опрацювання цілого твору або будь-якої його частини на комп'ютерному обладнанні Інституту (Редакції журналу «Демографія та соціальна економіка») шляхом запису, перезапису в цифровому форматі.

1.3.2. Рецензування, редагування, скорочення, перероблення або доопрацювання тексту твору чи зображення на електронних, паперових або будь-яких інших носіях за умови погодження з автором внесених виправлень.

1.3.3. Переклад цілого твору або будь-якої його частини англійською або іншою мовою.

1.3.4. Включення твору до складеного твору (журналу «Демографія та соціальна економіка»).

1.3.5. Публікація, видання, перевидання – випуск у світ, тиражування твору мовою оригіналу та в перекладі на будь-якому (цифровому та (або) паперовому) носії.

1.3.6. Розміщення (оприлюднення) твору в електронних та (або) паперових виданнях журналу «Демографія та соціальна економіка», у будь-якому цифровому форматі на сайті журналу «Демографія та соціальна економіка», на Інтернет-сайті Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та ін.

1.3.7. Включення назви твору та інформації про його Автора (Співавторів) до баз даних (переліку або покажчика публікації), посилань і цитат у будь-якому з видань журналу «Демографія та соціальна економіка» на будь-яких носіях.

1.3.8. Публічне використання твору або будь-якої його частини під час презентацій, тренінгів, засідань круглих столів, прес-клубів, прес-конференцій із посиланням на назву твору та видання, в якому був опублікований твір, та його Автора (Співавторів).

1.3.9. Безкоштовне розповсюдження електронних видань з опублікованим (розміщеним) твором шляхом їх видання в електронному та будь-яких інших форматах, розміщення на інтернет-сайті журналу «Демографія та соціальна економіка», а також їх презентації, передавання в рекламних цілях тощо.

1.4. Територія використання – без обмежень.

1.5. Максимальний тираж твору на будь-яких носіях – без обмежень.

2. Гарантії Співавторів

2.1. Автор (Співавтори) гарантує (гарантують), що на час надання твору Видавцю:

2.1.1. Йому (їм) автору (Співавторам) належить (належать) авторські права на цей Твір.

2.1.2. Твір або будь-яка його частина є авторською розробкою, при цьому він раніше не був опублікований у будь-якому іншому виданні та його не буде надано для публікації або оприлюднення в іншому виданні.

2.2. Автор (Співавтори) гарантує (гарантують), що у Творі не використано частини або фрагменти інших Творів, авторські права на які належать третім особам, а всі цитати з Творів третіх осіб наведено з посиланням на ім'я автора та першоджерело.

3. Права Сторін

3.1. Видавець має право:

3.1.1. Встановлювати правила (умови) приймання та опублікування Творів у виданнях журналу «Демографія та соціальна економіка».

3.1.2. Використовувати Твір на свій розсуд будь-якими способами в межах цього Договору (відповідно до п. 1.3).

3.2. Автор (Співавтори) має (мають) право:

3.2.1. Отримувати від Видавця достовірну інформацію, необхідну для доопрацювання твору в цілому.

3.2.2. Отримувати від Видавця достовірні дані щодо внесених уточнень і виправлень до твору, давати письмову та усну згоду на їх внесення Видавцем.

3.2.3. Вимагати визнання свого авторства шляхом зазначення належним чином імені (імен) Автора (Співавторів) на Творі та його примірниках і за будь-якого публічного використання твору, якщо це практично можливо.

3.2.4. Вимагати виключити своє ім'я (свої імена) у разі використання твору Видавцем, повідомивши про це Видавця в письмовому вигляді не пізніше завершення підготовки до використання твору.

3.2.5. Протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню, змінам твору, якщо такі дії можуть завдати шкоди честі та репутації Автора (Співавторів).

4. Обов'язки Сторін

4.1. Автор (Співавтори) зобов'язується (зобов'язуються):

4.1.1. Надати Твір Видавцю відповідно до вимог щодо оформлення та подання Творів, які розміщуються на сайті Видавця.

4.1.2. Не публікувати Твір в інших друкованих і (або) електронних виданнях українською або іншими мовами і не розповсюджувати його без згоди Видавця.

4.2. Видавець зобов'язується:

4.2.1. Забезпечити рецензування твору, наукове, літературне та художньо-технічне редагування, виготовлення та (або) оброблення ілюстративного матеріалу (рисунок, графіки, таблиці, схеми, діаграми), виготовлення електронного оригінал-макету твору, відтворення і розповсюдження твору на будь-яких носіях згідно з умовами цього Договору.

4.2.2. Погоджувати з Авторами (Співавторами) внесені до твору виправлення у письмовому та усному вигляді.

4.2.3. У разі публікації, тиражування, оприлюднення твору зазначати ім'я (імена), псевдонім (псевдоніми) Авторів (Співавторів) відповідно до даних, які були надані у Творі або в супровідних документах, окрім випадку, передбаченому пунктом 3.2.4. розділу 3 цього Договору.

5. Відповідальність Сторін

5.1. Автор (Співавтори) несе (несуть) відповідальність за достовірність викладених у Творі фактів, цитат, розрахунків, висновків, посилань на законодавство України, офіційну документацію та (або) за наукову обґрунтованість твору.

5.2. Автор (Співавтори) несе (несуть) відповідальність перед третіми особами, які заявили свої права на твір.

5.3. Якщо Автор (Співавтори) твору при його поданні приховав (приховали) факт його публікації в будь-яких інших виданнях до моменту подання на розгляд Редакційної колегії журналу «Демографія та соціальна економіка», після підтвердження цього факту твір не підлягає опублікуванню, про що Автору (Співавторам) повідомляється у письмовій формі, та надана виключна ліцензія втрачає чинність.

6. Порядок розв'язання спорів

6.1. Усі спори, що виникають під час виконання цього Договору, або пов'язані з ним, вирішуються шляхом переговорів.

6.2. Якщо спір неможливо вирішити шляхом переговорів, то він вирішується в судовому порядку відповідно до законодавства України.

7. Внесок Автора (Співавторів) у Твір (статтю):

7.1. При написанні Твору (статті) автором (співавторами) не було використано найману працю інших осіб (ghostwriting), а до складу авторів не включено осіб, які в дійсності не мають відношення до даного дослідження (guest authorship), при наявності співавторства.

7.2. Загальний відсоток внеску Автора (Співавторів) (дизайн дослідження, збір даних, статистичний аналіз, інтерпретація та обробка даних, розрахунки, підготовка рукописів, підготовка малюнків, аналіз досліджень, праць інших авторів та пошук літератури, ін.), %:

ПІБ автора (співавтора)	Відсоток внеску, %	Внесок до статті	Підпис автора
1. один автор	100%	(Заповнити графи)	підпис
2. ...			

8. Інші умови

8.1. Якщо протягом трьох місяців з часу одержання Видавцем твір не отримав позитивної рецензії, що є підставою для його публікації, то Автор (Співавтори) має (мають) бути поінформований (поінформовані) про відхилення твору в письмовому вигляді – електронною поштою. Матеріальний носій твору, що надається Автором (Співавторами) Видавцю, поверненню не підлягає. Видавець не здійснює листування з Автором (Співавторами) з питань (мотивів) відхилення твору. Після цього всі права на твір, надані Видавцю за цим Договором, переходять до Автора (Співавторів).

8.2. Виплата авторської винагороди автору (авторам) твору за його використання за цим Договором **не передбачена**.

8.3. Автор (Співавтори) погоджується (погоджуються), що реалізація Видавцем переданих прав на безкоштовне використання твору відповідно до умов цього Договору не може вважатися посяганням на особисті немайнові та майнові права Автора (Співавторів).

8.4. Цей Договір є договором приєднання, умови якого визначаються Видавцем, і може бути укладений іншою Стороною не інакше як шляхом приєднання до цього Договору в цілому. Надання Автором (Співавторами) твору Видавцю на розгляд є згодою Автора (Співавторів) на укладання Договору на зазначених умовах.

8.5. Цей Договір набуває чинності з дня надання Автором (Співавторами) твору Видавцю.

АВТОР (ПІБ):

Адреса: Країна _____

Місто, область _____

вул. _____

Буд. _____ кв. _____

Паспорт серії _____ № _____

Дата видачі _____

Підпис автора _____

ЛДП Інститут демографії та
соціальних досліджень імені М.В. Птухи
НАН України

Адреса: 01032, м. Київ, бульвар Т. Шев-
ченка, 60

р/р 3521500106495

Банк: ГУ ДКСУ м. Києва

МФО 820019

ЄДРПОУ 26297291

Тел. 482-17-45, 486-04-97

Директор (заступник директора)

Інституту демографії та соціальних

досліджень імені М.В. Птухи

НАН України _____

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

К опубликованию в специализированном журнале принимаются научные труды, которые никогда не печатались ранее. Статья должна быть написана на актуальную тему, содержать результаты глубокого научного исследования, новизну и обоснование научных выводов, соответствующих цели статьи (поставленного задания). Публикация статей для авторов — **без оплаты**.

Рукописи принимаются объемом до 18–21 страниц (с аннотациями и литературой) формата А–4, набор текста 1,5 интервала. Поля все — по 2 см, абзац — на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, размер — 14, выполненные на компьютере в редакторе Word for Windows (*.doc). Для набора формул, графиков и таблиц используются специальные программы, вмонтированные в Word for Windows. Сканированные рисунки и графики вставлять запрещено. Статьи следует представлять в печатном виде и в электронном варианте (электронной почтой). Для опубликования в научном журнале статьи представляются на украинском, русском или английском языках. Статьи не должны иметь переносы слов. На последней странице статьи обязательно ставится подпись автора. Аспиранты и соискатели представляют рекомендации научного руководителя.

Вместе со статьей автор подает Лицензионный договор на использование произведения (форма размещена на сайте журнала).

Каждая статья должна иметь коды «УДК» и JEL Classification. *Схема размещения* аббревиатур, размеров шрифтов, интервалов, последовательность разделов, подразделов и др. детально освещена на сайте журнала <http://www.dse.org.ua>

В начале статьи должны быть ФИО автора (авторов), их научная степень, должность, название места работы, почтовый и электронный адреса, название статьи, аннотации и ключевые слова — на трех языках.

Статья должна иметь такие необходимые разделы как постановка проблемы, актуальность выбранной темы, новизна, анализ последних исследований и публикаций, постановка цели и задач, изложение основного материала исследования и полученных результатов, выводы и перспективы дальнейших исследований в этом направлении, в конце статьи располагают списки использованных источников: литература, References*.

Аннотации на украинском и русском языках должны иметь 150–250 слов. Аннотация **на английском языке — на 250–300 слов (не менее 1800 знаков без пробелов)**.

Обязательные требования к аннотациям, которые должны быть: информативными (без общих слов); структурированными (отражать последовательную логику описания результатов в статье); содержательными (отражать основное содержание статьи; описывать основные цели исследования, наиболее значительные результаты; содержать конкретизацию авторского вклада (*что проанализировано, предложено, разработано, обосновано, проведено, определено, выявлено, внедрено и т. д.*); компактными.

Авторская аннотация должна содержать объяснения, как было проведено исследование, без методологических деталей, **не содержать ссылок и аббревиатур**.

При изложении раздела «Анализ последних достижений и публикаций» автору необходимо дополнительно коротко описать 3–4 примера, каким аспектам исследуемого вопроса другие ученые (ФИО, на языке статьи и на английском) посвятили свои работы.

Графический материал — рисунки, иллюстрации, схемы, диаграммы, все условные обозначения на них должны быть четкими и выразительными. Под названием рисунка размещают источники ссылок. Таблицы должны иметь название, их «шапка» должна соответствовать содержанию граф, все графы шапки должны быть заполненными. Источники ссылок размещают под таблицей.

Внимание! В связи с включением журнала в ряд международных библиографических баз данных, репозитариев и поисковых систем, список литературы должен состоять из двух блоков: ЛИТЕРАТУРА и REFERENCES (это правило действует и для англоязычных статей):

1) ЛИТЕРАТУРА — источники на языке оригинала, оформление соответственно ДСТУ «ГОСТ 7.1:2006» (см. форму 23; утверждена приказом ВАК Украины от 03 марта 2008 г. №147). С помощью VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) Вы можете автоматически, быстро и легко оформить «Список использованных источников».

2) REFERENCES — тот же список литературы, транслитерированный в романском алфавите (рекомендации международного библиографического стандарта APA-2010), правила оформления транслитерированного списка литературы и References — на сайте <http://www.dse.org.ua>, раздел для авторов). Фамилии авторов в литературе выделяются светлым курсивом.

Названия периодических украинско- и русскоязычных изданий (журналов, сборников и др.) пишутся транслитерацией (правила украинской транслитерации: постановление Кабинета Министров Украины от 27 января 2010 г. № 55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, № 5), а в скобках – на английском языке. Электронная ссылка <http://www.slovnuk.ua/services/translit.php>

Авторам при ссылке на материалы журнала «Демография и социальная экономика» использовать такое транслитерированное название журнала: *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*.

Названия трудов в списке литературы располагают в порядке цитирования в тексте. Для облегчения процедуры оформления научных литературных источников соответственно требованиям Государственной аттестационной комиссии (ВАК) Украины, можно пользоваться онлайн ресурсом автоматического оформления источников (по обновленным требованиям: инструкция, доступное объяснение): <http://vak.in.ua>.

Журнал «Демография и социальная экономика» (Demography and social economy) получает коды DOI (цифровой идентификатор объекта) на все статьи с 2009 г.

Материалы, публикуемые в журнале, подлежат внутреннему и внешнему рецензированию, которое осуществляют члены редколлегии журнала, специалисты соответствующей отрасли. Редакция получает не менее двух рецензий: внутреннюю и внешнюю. Для более объективной оценки научного содержания статей может применяться дополнительно независимое, конфиденциальное рецензирование (без указания фамилий авторов и рецензентов).

Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право рецензировать, редактировать, сокращать (без изменений позиций авторов) и проводить отбор статей. При отрицательной рецензии или наличии существенных замечаний статья может быть отклонена или направлена автору (авторам) на доработку. Отклоненные рукописи авторам не возвращаются. Статья, представленная без соблюдения указанных требований, опубликованию не подлежит. Рецензированные, доработанные статьи рассматривает редакционная коллегия журнала, рекомендует к печати Ученый совет Института.

Ответственность за достоверность фактов и сведений, ссылок на нормативные акты, цитаты, имена, а также правильность перевода несут авторы публикации.

Материалы, публикуемые в журнале, отражают точку зрения авторов, не всегда могут совпадать с позицией редакционной коллегии.

Срок подачи статей в журнал:

- *к первому номеру до 20 декабря* (подача журнала в печать в марте следующего года);
- *ко второму номеру до 25 марта* (подача журнала в печать в июле текущего года);
- *к третьему номеру до 10 сентября* (подача журнала в печать в декабре текущего года).

К тексту обязательно прилагается авторская справка: ФИО автора (авторов) полностью, сведения о научной степени, ученом звании, сведения о месте работы, должности, полный почтовый адрес места работы (с индексом) или почтовый домашний адрес для получения авторского экземпляра, электронный адрес, контактные номера телефонов автора.

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СПИСКА ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES), ТРАНСЛИТЕРИРОВАННОЙ* В РОМАНСКИЙ АЛФАВИТ (ЛАТИНИЦУ)

Для статей рекомендуем такой вариант структуры библиографических ссылок в References: ФИО авторов (транслитерация); название статьи в транслитерированном варианте и перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках []; название источника (транслитерация) и перевод названия источника на английский язык []; выходные данные с обозначениями на английском языке либо только цифровые (последнее – в зависимости от применяемого стандарта описания).

На сайте журнала <http://www.dse.org.ua> расположено детальное описание составления REFERENCES – транслитерированной литературы. На сайте <http://www.slovnuk.ua> возможно без оплаты воспользоваться программой транслитерации украинского текста в латиницу. На сайте <http://www.translit.ru> – транслитерация русского текста.

* транслитерация – перевод одной графической системы алфавита в другую (передача букв одной письменности буквами другой).

ПРОХОЖДЕНИЕ РЕЦЕНЗИРОВАНИЯ СТАТЕЙ В НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ «ДЕМОГРАФИЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА»

I. Научные статьи, которые регистрируются в редакции журнала, проходят рецензирование высококвалифицированными специалистами с соответствующих научных направлений. Они имеют научные степени доктора или кандидата наук, исследования и публикации по соответствующей специальности и тематике. При необходимости председатель редколлегии журнала привлекает дополнительно специалистов по соответствующей специальности, в случае выявления различных позиций рецензентов и автора статья направляется третьему рецензенту и дополнительно рассматривается на заседании редколлегии журнала. Рецензентов выбирает председатель редколлегии журнала и его заместители.

В журнале принято двустороннее конфиденциальное (слепое) рецензирование.

II. Рецензент должен рассмотреть статью в течение 10–12 рабочих дней с момента ее получения и направить рецензию редакции журнала лично или по электронной почте. В случае невозможности прорецензировать статью, рецензент направляет мотивированный отказ в течение трех дней со дня получения письма редакции журнала. Сроки рецензирования в каждом отдельном случае определяются с учетом создания условий для максимально оперативной публикации статьи, но не могут превышать двух недель.

III. Рецензия должна однозначно характеризовать теоретическую или прикладную значимость исследования, соотносить название статьи, цель статьи и выводы автора с существующими научными концепциями. Необходимым элементом рецензии является оценка рецензентом личного вклада автора статьи в решение рассматриваемой проблемы, ее актуальность и новизна. Целесообразно отметить в рецензии соответствие стиля, логики и доступности изложения научного характера материала, полноту и достаточность раскрытия темы в изложении статьи, в расширенных аннотациях, а также сделать резюме о достоверности и обоснованности выводов автора, полноте, достаточности и актуальности цитирования, проведенного автором, соблюдение им научной этики, в частности отсутствие в рецензированной статье плагиата.

Заключение рецензента, составленное в соответствии с предложенной редакцией формой, должно быть подписано рецензентом с указанием места работы, должности, ученой степени, ученого звания, даты завершения рецензирования.

IV. В случае получения рецензии с замечаниями, предложениями, статья с анонимной копией рецензии направляются авторам на доработку.

При доработке статей по замечаниям и рекомендациям рецензентов автор выделяет в доработанном электронном варианте статьи измененный текст, добавленные предложения, таблицы, рисунки или иной материал для оперативной проверки рецензентом учтенных замечаний по предоставленным рецензиям.

После доработки автором (авторами) статьи по замечаниям, материалы направляются рецензенту для проверки внесенных изменений, дополнений.

После получения заключения рецензентов о пригодности доработанных авторами статей, редакционная коллегия журнала принимает окончательное решение относительно утверждения номеров журнала.

V. Оригиналы рецензий, протоколы заседаний редакционной коллегии хранятся в редакции журнала два года.

VI. При наличии критических замечаний рецензентов к статье по сути, но при общей положительной рекомендации, редколлегия может отнести материал к разряду полемических и печатать статью с отметкой «Научная дискуссия».

Договор о присоединении

Согласно Лицензионного договора (ЛДП) присоединения, отправляя статью на рассмотрение, автор соглашается с условиями настоящего договора и передает ЛДП Институту демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины (Редакции журнала «Демография и социальная экономика») права на публикацию статьи и использования материалов. Авторское право остается за автором статьи. Выплата авторского вознаграждения автору / авторам за исполнение произведения путем его публикации в журнале «Демография и социальная экономика» не предусмотрена. Статья печатается без оплаты автором.

ЛИЦЕНЗИОННЫЙ ДОГОВОР ПРИСОЕДИНЕНИЯ (License Agreement of Accession)

м. Киев

дата «__»__ 2018.

Этот лицензионный договор присоединения (далее — Договор), является договором присоединения в соответствии со статьей 634 Гражданского кодекса Украины, заключен между Автором (Соавторами)

ФИО (полностью)

(Далее — Автором (Соавтором) и Институтом демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины (далее — Институт) в лице директора (заместителя) директора ФИО (полностью), действующего на основании Устава Института, (вместе — Стороны) по статье «НАЗВАНИЕ СТАТЬИ « на языке статьи », изложенной на украинском (русском, английском) языке (далее — Произведение)

1. Предмет договора

1.1. Предоставляя Издателю любое произведение, Автор (Соавторы) — физическое лицо (лица), (которые) своим творческим трудом создал (создали) произведение, безоговорочно соглашается (согласны) с условиями настоящего Договора.

1.2. Автор (Соавторы) предоставляет (предоставляют) Издателю исключительную лицензию на использование произведения на неограниченный срок на безвозмездной основе, а Издатель публикует статью в журнале «Демография и социальная экономика».

1.3. Издатель получает право на использование произведения следующими способами:

1.3.1. Копирование, воспроизведение и технологическая обработка целого произведения или любой его части на компьютерном оборудовании Института (редакции журнала «Демография и социальная экономика») путем записи, перезаписи в цифровом формате.

1.3.2. Рецензирование, редактирование, сокращение, переработка или доработки текста произведения или изображения на электронных, бумажных или любых других носителях при условии согласования с автором внесенных исправлений.

1.3.3. Перевод целого произведения или любой его части на английском или другом языке.

1.3.4. Включение произведения в составное произведение (журнала «Демография и социальная экономика»).

1.3.5. Публикация, издание, переиздание — выпуск в свет, воспроизведение произведения на языке оригинала и в переводе на любом (цифровом и (или) бумажном) носителе.

1.3.6. Размещение (обнародования) произведения в электронных и (или) бумажных изданиях журнала «Демография и социальная экономика», в любом цифровом формате на сайте журнала «Демография и социальная экономика», на интернет-сайт Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского и др.

1.3.7. Включение названия произведения и информации о его Авторе (Соавторах) к базам данных (перечня или указателя публикации), ссылок і цитат в любом из изданий журнала «Демография и социальная экономика» на любых носителях.

1.3.8. Публичное использование Произведения или любой его части во время презентаций, тренингов, заседаний круглых столов, пресс-клубов, пресс-конференций со ссылкой на название произведения и издания, в котором было опубликовано Произведение, и его Автора (Соавтора).

1.3.9. Бесплатное распространение электронных изданий с опубликованным (размещенным) произведением путем их издания в электронном и любых других форматах, размещенные на интернет-сайте журнала «Демография и социальная экономика», а также их презентации, передача в рекламных целях и тому подобное.

1.4. Территория использования — без ограничений.

1.5. Максимальный тираж произведения на любых носителях — без ограничений.

2. Гарантии Автор (Соавтор)

2.1. Автор (Соавторы) гарантирует (гарантируют), что на время предоставления произведения Издателю:

2.1.1. Ему (им) Автору (Соавторам) принадлежит (принадлежат) авторские права на это Произведение.

2.1.2. Произведение или любая его часть авторской разработки, при этом оно ранее не было опубликовано в любом другом издании и его не будет предоставлено для опубликования или обнародования в другом издании.

2.2. Автор (Соавторы) гарантирует (гарантируют), что в Произведении не использованы части или фрагменты других Произведений, авторские права на которые принадлежат третьим лицам, а все цитаты из Произведений третьих лиц приведены со ссылкой на имя автора и первоисточник.

3. Права Сторон

3.1. Издатель имеет право:

3.1.1. Устанавливать правила (условия) приема и опубликования Произведения в изданиях журнала «Демография и социальная экономика».

3.1.2. Использовать Произведение по своему усмотрению любыми способами в рамках настоящего Договора (в соответствии с п. 1.3).

3.2. Автор (Соавторы) имеет (имеют) право:

3.2.1. Получать от Издателя достоверную информацию, необходимую для доработки произведения в целом.

3.2.2. Получать от Издателя достоверные данные о внесенных уточнениях и поправках к произведению, давать письменное и устное согласие на их внесение Издателем.

3.2.3. Требовать признания своего авторства путем указания надлежащим образом имени (имён) Автор (Соавтор) на Произведении и его экземплярах и любого публичного использования произведения, если это возможно.

3.2.4. Требовать исключить свое имя (свои имена) в случае использования произведения Издателем, сообщив об этом Издателя в письменном виде не позднее завершения подготовки к использованию произведения.

3.2.5. Противодействовать любому извращению, искажению, изменениям произведения, если такие действия могут нанести ущерб чести и репутации Автора (Соавтор).

4. Обязанности Сторон

4.1. Автор (Соавторы) обязуется (обязуются):

4.1.1. Предоставить Произведение Издателю в соответствии с требованиями по оформлению и представлению Произведений, которые размещаются на Сайт Издателя.

4.1.2. Не публиковать Произведение в других печатных и (или) электронных изданиях на украинском или на других языках и не разглашать без согласия Издателя.

4.2. Издатель обязуется:

4.2.1. Обеспечить рецензирование Произведения, научное, литературное и художественно-техническое редактирование, изготовление и (или) обработку иллюстративного материала (рисунки, графики, таблицы, схемы, диаграммы), изготовление электронного оригинал-макета произведения, воспроизведение и распространение произведения на любых носителях согласно с условиями настоящего Договора.

4.2.2. Согласовывать с Авторами (Соавторами) внесенные в Произведение поправки в письменном и устном виде.

4.2.3. В случае тиражирования, публикации Произведения указывать имя (имена), псевдоним (псевдонимы) Автора (Соавтора) в соответствии с данными, которые были предоставлены в Произведении или в сопроводительных документах, кроме случая, предусмотренного пунктом 3.2.4. раздела 3 настоящего Договора.

5. Ответственность Сторон

5.1. Автор (Соавторы) несет (несут) ответственность за достоверность изложенных в Произведении фактов, цитат, расчетов, заключения, ссылок на законодательство Украины, официальную документацию и (или) за научную обоснованность произведения.

5.2. Автор (Соавторы) несет (несут) ответственность перед третьими лицами, которые заявили свои права на Произведение.

5.3. Если Автор (Соавторы) Произведения при его представлении скрыл (скрыли) факт его публикации в любых других изданиях до подачи на рассмотрение Редакционной коллегии журнала «Демография и социальная экономика», после подтверждения этого факта Произведение не подлежит опубликованию, о чем Автору (Соавторам) сообщается в письменной форме, и предоставленная исключительная лицензия теряет силу.

6. Порядок разрешения споров

6.1. Все споры, возникающие при исполнении настоящего Договора, или связанные с ним, решаются путем переговоров.

6.2. Если спор невозможно решить путем переговоров, то он разрешается в судебном порядке в соответствии с законодательством Украины.

7. Вклад Автора (Соавторов) в Произведение (статью)

7.1. При написании Произведения (статьи) Автором (Соавторами) не был использован наемный труд других лиц («ghostwriting»), а в состав Автор(ов) (Соавтор(ов)) не входят лица, в действительности не имеющие отношения к данному исследованию («guest authorship») (при наличии соавторства).

7.2. Общий процент вклада Автора, Соавторов, (дизайн исследования, сбор данных, статистический анализ, интерпретация и обработка данных, расчеты, подготовка рукописей, подготовка рисунков, анализ исследований, работ других авторов и поиск литературы, др.)%:

ФИО автора (соавтора)	Процент вклада, %	Вклад в статью	Подпись автора (авторов)
1. Если один автор	100%	(Заполнить графы)	подпись
2. второй	...		подпись

8. Другие условия

8.1. Если в течение трех месяцев с момента получения Издателем Произведение не получило положительной рецензии, что является основанием для его публикации, то Автор (Соавторы) должен (должны) быть проинформирован (проинформированы) об отклонении Произведения в письменном виде — электронной почтой. Материальный носитель Произведения, предоставленный

Автором (Соавторами) Издателю, возврату не подлежит. Издатель не осуществляет переписку с Автором (Соавторами) по (мотивам) отклонению Произведения. После этого все права на Произведение, предоставленные Издателю по настоящему Договору переходят к Автору (Соавтору).

8.2. Выплата авторского вознаграждения Автору (Соавторам) Произведения за его использование по настоящему Договору не предусмотрена.

8.3. Автор (Соавторы) соглашается (согласны), что реализация Издателем передаваемых прав на бесплатное использование Произведения в соответствии с условиями настоящего Договора не может считаться посягательством на личные неимущественные и имущественные права Автора (Соавтора).

8.4. Настоящий Договор является договором присоединения, условия которого определяются Издателем, и может быть заключен другой Стороной не иначе как путем присоединения к настоящему Договору в целом. Предоставление Автором (Соавторами) Произведения Издателю на рассмотрение является согласием Автора (Соавторов) на заключение договора на указанных условиях.

8.5. Настоящий Договор вступает в силу со дня предоставления Автором (Соавторами) Произведения Издателю.

АВТОР (ФИО):

Адрес: Страна _____

Город, область _____

ул. _____

Дом . _____ кв. _____

Паспорт серии _____ № _____

Дата выдачи _____

Подпись автора _____

ЛДП Институт демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи
НАН Украины

Адрес:

01032, г. Киев, бульвар Т. Шевченко, 60
р / с 3521500106495

Банк: ГУ ДКСУ м. Киева

МФО 820019

ЕГРПОУ 26297291

Тел. 482-17-45, 486-04-97

Директор (заместитель директора)

Института демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН
Украины _____

GUIDELINES FOR AUTHORS

To be considered for a publication in the journal, only research papers that have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks). The publication is **free of charge** for the authors.

The length of accepted manuscripts should be 18–21 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins – 2 cm, indent – 1.27 cm, font:

Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc). To create formulas, tables and charts, special functions of the Word for Windows should be used. The articles should be provided in two copies, in printed and electronic variants (by e-mail or on a flash drive). The articles are accepted in Ukrainian, Russian or English. No separation of words is accepted. The last page should be signed by the author. Postgraduate students and competitors for PhD should provide a letter of reference from their supervisors.

The author should also sign the License Agreement to agree with publication in the Journal (the Form of Agreement is available at the web-site).

Every manuscript should be classified with UDC and JEL Classification Codes. **The scheme of situation of abbreviations**, font sizes, intervals, structure of paragraphs and sub-paragraphs, as well as references, **is described at the web-site in details (<http://www.dse.org.ua>)**.

At the beginning of the article, authors' name and surname should be placed, as well as their academic degree and rank, position, affiliation, postal and electronic address, the publication's title, summary and the key words – **in three languages**.

The article should consist of the next structural components: description of the research problem, relevance of the theme, innovative character, analysis of the recent studies and publications, setting of the article's goal and tasks, the main findings of the study, conclusions and prospects of future studies in the field. The references are placed in the end of the article.

The Summary in Ukrainian and Russian should be within 150–250 words. The **English Summary** should be within 250–300 words (not less than 1,800 printed signs).

Mandatory guidelines for the Summary: informing character (no general words); well-developed structure (successive logic of description of the article's findings should be assured); relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance); detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, defined, justified, made, revealed, etc.); compact character.

Author's summary should: explain the study's approaches, but without methodological details; provide no references and abbreviations.

When describing the paragraph «Analysis of the recent studies and publications», the author should provide 3–4 examples of studies in brief, and describe the contribution of these authors (name and surname in the language of the article).

All graphic materials (figures, illustrations, schemes, charts, etc.) should be clear and expressive. The sources of information should be placed below the titles of figures.

The tables should be accompanied with a title, while their headlines should precisely respond to the contents, with no empty cells. The sources of information should be placed below the tables.

Attention! Due to inclusion of the journal into some international bibliography and reference databases, the References of publications should be prepared in two blocks: LITERATURE and REFERENCES (this requirement is also eligible for publications in English):

1) LITERATURE – sources of reference in Ukrainian, prepared in accordance with the Ukrainian standard of bibliography description (Form # 23, approved by the Decree of the State Certification Committee of Ukraine from March 3, 2008 № 147). Based on VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) you can quickly, easily and automatically prepare your «LITERATURE» list.

2) REFERENCES – the same list of references transliterated into English (guidelines of international bibliographic standard APA-2010, guidelines of transliterated references at <http://www.dse.org.ua>, section for authors).

The titles of periodic journals in Ukrainian and Russian languages (journals, collections, etc.) are given in the transliterated form (guidelines of Ukrainian transliteration: decree of

the Cabinet of Ministers of Ukraine from 27 of January, 2010 №55, The Government Courier from 10.02.2010 № 5), while they should be accompanied with English translation in brackets. <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php>.

When citing the Journal «Demography and Social Economy», the authors should refer to the transliterated form of the Journal's name — Demohrafiia ta sotsialna ekonomika.

The references (no more than 15 works) are placed in accordance with the order of citing over the text. To simplify the procedure of citing references in accordance with the requirements of the State Certification Commission of the Ministry of Education of Ukraine, you could use the on-line resource for making automatic references: <http://vak.in.ua>.

The Journal «Demography and Social Economy» is classified with DOI index since 2009.

All manuscripts are subjects for internal and external review by the members of the

Editorial Board, and experts from the respective research fields. The Editorial Board should receive at least one external review and at least one internal review. To ensure the fair examination of scientific value of manuscript, an independent blind review can be used (without mentioning the names of authors and reviewers).

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. In case of a negative review or important remarks, the manuscript can be returned to the author (authors) for working out. Declined manuscripts should not be returned. The manuscripts submitted with no consideration of the mentioned requirements, cannot be published in the Journal. The reviewed manuscripts are examined by the Editorial Board of the Journal and recommended by the Scientific Council of the Institute.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation. The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

Deadline for submission of articles to the journal:

- ***the first volume: 20th of December*** (journal submission for publication in March of this year);
- ***the second volume: 25th of March*** (journal submission for publication in July of this year);
- ***the third volume: 10th of September*** (journal submission for publication in December).

The manuscript should be attached with the author's reference: full name and surname of the author, academic degree and rank, affiliation, including institutions and positions, full postal address (with index), e-mail, contact telephone numbers

GUIDELINES OF MAKING THE REFERENCES IN THE ENGLISH TRANSLITERATION*

We recommend the next approach to structuring bibliographic references in the article: authors' surname and name (transliterated), a title of publication in the transliterated form and translation into English in the brackets [], reference in the transliterated form and its translation into English in the brackets [], output data with English specifications, or only digital data (depending on the used standard).

There is a detailed description of making the References at the web-site: <http://www.dse.org.ua>. A free program of transliteration of Ukrainian texts is available at the web-site: <http://www.slovnyk.ua>, while transliteration of Russian texts is available at: <http://www.translit.ru>.

* transliteration is the conversion of a text from one script to another (conversion of letters of some writing system into another one).

THE PROCESS OF REVIEWING THE ARTICLES SUBMITTED TO THE SCIENTIFIC JOURNAL “DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY”

I. Academic papers submitted to the Editorial Office have to pass through the process of reviewing by highly qualified experts in the relevant research fields. The experts hold the academic degrees (Doctors of Science or Candidates of Science (PhD) and have experience in the related studies, as well as academic publications. In case of a need, the Chairman of the Editorial Board invites additional scientific experts. If authors' views significantly differ from the reviewer's views, the article is submitted to the third party reviewer, while it is also discussed at the meeting of the Editorial Board. The reviewers are invited by the Chairman of the Editorial Board and the Deputy Chairman.

The blind peer review of two experts is conducted for all papers.

II. The reviewer should work on the article within 10–12 business days since the date of receipt and submit his/her review to the Editorial Board in person or by e-mail. If the reviewer is unable to review this article, he/she should send the motivated rejection within 3 days. The length of reviewing is identified individually in order to ensure the most expeditious publication of the article, but must not exceed two weeks.

III. The review should clearly identify the theoretical or practical significance of the study, and estimate the links between the article's title, objectives and conclusions with the existing scientific concepts. The reviewer should evaluate author's personal contribution to the study of research problems, its relevance and novelty. It is purposeful to mention the conformity of style, logics and comprehensibility of the presentation of research findings, as well as completeness and adequacy of representation in the title and the extended abstracts. Authors' conclusions might be evaluated in terms of reliability and validity, as well as ethical considerations, including plagiarism.

The review should be based on the proposed form, signed by the reviewer with identifying his affiliation, position, academic degree and title, date of signing the review.

IV. In the review provides additional comments and suggestions for the author, the paper is sent to the author with a confidential review.

When finalizing the articles with regard to the comments of reviewers, the author should mark the revised text, as well as amendments in the text, tables, figures and other additional information in order to enable the timely informing of the reviewer about the accepted suggestions.

After article's updating, the texts are sent to the reviewer to verify the accuracy of the revisions and amendments.

The final decision on publishing of the article is made by the Editorial Boars after receipt of the reviewer's conclusion.

V. The original texts of reviews are kept in the Editorial Office of the Journal for two years.

VI. In case of the reviewer's multiple critical comments, but general positive recommendations for publishing, the article might be placed in the category of polemical studies and marked with the note “Scientific discussion”.

In accordance with the License Accession Agreement,

by sending an article for review the author agrees to the terms of this agreement and transfers to the Institute of Demography and Social Studies named after MV. Ptukha of the National Academy of Sciences of Ukraine (editorial board of the journal “Demography and Social Economics”) the right for the publication of the article and use of materials. The copyright is owned by the author of the article. The payment of the author’s reward to the author / authors for the performance of the work by publishing it in the journal “Demography and Social Economy” is not provided. The author is not charged for the publication of the article.

License Accession Agreement

Kyiv

_____ 2018

This License Accession Agreement (hereinafter referred to as the “Agreement”), which is the Agreement of Accession in accordance with Clause 634 of the Civil Code of Ukraine, is concluded between Co-authors (Full name) ,

FULL NAME

(hereinafter referred to as the “Co-authors” and the Institute of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (hereinafter referred to as the “Institute” in the person of Deputy Director Makarova Olena Volodymyrivna, acting on the basis of the Statute of the Institute (collectively referred to as the “Parties”) as to the article “(Title of the Article in the language of the article)”, set forth in English (in Ukrainian, Russian) (hereinafter referred to as the “Work”)

1. Scope of the Agreement

1.1. By providing the Publisher with any Work, Co-authors – an individual person (persons) who created the Work by his (their) creative labour, irrevocably agrees (agree) with the terms of this Agreement.

1.2. Co-authors grants (grant) to the Publisher an exclusive royalty-free license to use the Work for an unlimited period of time, and the Publisher publishes an article in the journal “Demography and Social Economics».

1.3. The Publisher acquires the right to use the work in the following ways:

1.3.1. Copying, reproducing and technological processing of the whole work or any part of it on the computer equipment of the Institute (editorial board of the journal “Demography and Social Economics”) by recording, rewriting it in a digital format.

1.3.2. Reviewing, editing, reducing, amending or improving of the text of the Work or image in hard copy or on electronic, or any other carrier, subject to coordination with the author of the corrections made.

1.3.3. Translating of the entire Work or any part of it into English or another language.

1.3.4. Including of the Work into a composite work (journal “Demography and Social Economics”).

1.3.5. Publishing, editing, reprinting – releasing to the world, duplicating of the work in the original language and in translation on any carrier (digital and / or in hard (paper) copy).

1.3.6. Placing (promulgating) of the Work in electronic and / or paper editions of the journal “Demography and Social Economics”, in any digital format on the website of the journal “Demography and Social Economics”, on the Internet site of the V.I. Vernadsky National Library of Ukraine, etc.

1.3.7. Including of the title of the Work and information about its Author (Co-authors) in the databases (list or index of publication), references and citations in any of the editions of the journal “ Demography and Social Economics “on any carrier.

1.3.8. Public use of the work or any part of it during presentations, trainings, round tables, press clubs, press conferences, with name-title reference of the Work, and publication in which the Work appeared.

1.3.9. Free distribution of electronic publications with published (placed) Work by the way of their publication in electronic and any other formats, placing on the Internet site of the journal “Demography and Social Economics”, as well as their presentations, transfer for advertising purposes, etc.

1.4. Territory of use is unrestricted.

1.5. Maximum circulation of the product on any carrier is unrestricted.

2. Warranties and indemnities of the Co-authors

2.1. The Co-authors guarantees (guarantee) that at the time of submitting the work to the Publisher:

2.1.1. He (they) –Author (Co-authors) - olds (hold) the copyright to this Work.

2.1.2. The Work or any part of it is an author’s original development, and has not previously been published in any other edition and will not be released or promulgated in any other publication.

2.2. The Co-authors guarantees (guarantee), that any parts or fragments of other Works, the copyrights of which belong to third parties, are not used in the Work aforementioned, and quotes from the Works of the third parties are cited with reference to the author’s name and original source.

3. Rights of the Parties

3.1. The Publisher has the right to:

3.1.1. Establish the rules (terms) for accepting and publishing the Works in the editions of the journal “Demography and Social Economics”.

3.1.2. Use the Work at its own discretion in any way within the confines of this Agreement (in accordance with clause 1.3).

3.2. The Co-authors has (have) the right to:

3.2.1. Receive from the Publisher reliable data to finalize the Work as a whole.

3.2.2. Receive from the Publisher reliable data on the specifications and corrections made to the Work, to provide written and verbal consent to their issuing by the Publisher.

3.2.3. Require recognition of the authorship by properly indicating the name (names) of the Author (Co-authors) on the Work and its copies and for any public use of the work, whenever practicable.

3.2.4. Require to exclude their name (names) in case of using the Work by the Publisher, by the way of informing the Publisher in writing, not later than the preparation for the use of the Work is completed.

3.2.5. Counteract any perversion, distortion, changes in the Work, if such actions can damage the honor and reputation of the Author (Co-authors).

4. Obligations of the Parties

4.1. The Co-authors undertakes (undertake):

4.1.1. To provide the Publisher with the Work in accordance with the requirements for the design and submission of Works, which are placed on the Publisher’s site.

4.1.2. Not to publish the Work in other printed and (or) electronic editions in Ukrainian or other languages and not to distribute it without the consent of the Publisher.

4.2. The Publisher undertakes:

4.2.1. To provide reviewing of the Work, content and copy editing, producing and (or) processing of illustrative material (drawings, graphs, tables, charts, diagrams), producing of an electronic make-up page of the Work, reproducing and distributing of the Work on any carriers in accordance with the terms of this Agreement.

4.2.2. To agree upon with the Co-authors the written and verbal amendments made to the work.

4.2.3. In case of publication, duplication, promulgation of the Work, to indicate the name (names), pseudonym (pseudonyms) of the Co-authors according to the data provided in the Work or in the accompanying documents, except as otherwise provided herein by paragraph 3.2.4. Section 3 of this Agreement.

5. Responsibilities of the Parties

5.1 The Co-authors bears (bear) responsibility for the authenticity of the facts, quotations, calculations, conclusions, references to the legislation of Ukraine, official documentation and (or) the scientific validity of the Work.

5.2. The Co-authors bears (bear) the responsibility to third parties who claim their rights to the Work.

5.3. If the Co-authors of the Work, when submitting it, have concealed the fact of its publication in any other editions before its submission to the Editorial Board of the journal "Demography and Social Economics", after confirmation of the fact, the Work shall not be subject to publication, the Co-authors shall be advised in writing, and the granted exclusive license shall expire.

6. Dispute settlement process

6.1. Any disputes arising in connection with the execution of this Agreement, or related to it, shall be settled by negotiation.

6.2. If the dispute cannot be settled through negotiations, it shall be settled in court in accordance with the legislation of Ukraine.

7. Contribution to the Work (article):

7.1. When writing the Work (article), hired labor of other persons («ghostwriting») was not used by the Author (Co-authors), and the list of authors does not include persons, not related to this research («guest authorship»).

7.2. Total percentage of the Author (Co-authors) is (research design, data collection, statistical analysis, interpretation and processing of data, calculations, preparation off manuscripts, preparation of drawings, analysis of research and works by other authors and literature search, etc.) (%):

Full name of the author (co-author)	Total percentage, %	Contribution to the article	Author's signature
1.		(Fill the space)	
2.			

8. Other terms

8.1. If, within three months from the date of receipt by the Publisher, the Work does not receive a positive review, which is the basis for its publication, the Author (Co-authors) shall be advised about the rejection of the Work in writing: by e-mail. The tangible medium of the Work provided by the Author (Co-authors) to the Publisher is not subject to return. The Publisher does not correspond with the Author (Co-authors) regarding the reasoning (motivation) for rejecting the work. After this, all rights to the Work, granted to the Publisher under this Agreement, are transferred to the Author (Co-author).

8.2. Payment of the author's remuneration to the Author (Co-authors) of the Work for its use is not provided under this Agreement.

8.3. The Author (Co-authors) agrees (agree) that the implementation by the Publisher of the transferred rights to the free use of the Work in accordance with the terms of this Agreement cannot be considered an encroachment on the personal non-property and property rights of the Author (Co-authors).

8.4. This Agreement is an Accession Agreement, the terms hereof are determined by the Publisher, and may be concluded by the other Party only by way of accession to this Agreement as a whole. Submitting the Work to the Publisher for review by the Author (Co-authors) is subject to the consent of the Author (Co-authors) for the conclusion of the Agreement on the specified conditions.

8.5. This Agreement becomes effectible on the date of submitting the Work to the Publisher by the Author (Co-authors).

AUTHOR (Full name) _____

Address: country _____

City, oblast _____

Street _____

Building _____ apartment _____

Passport series _____ No _____

Date of issue _____

Signature of the Author _____

Ptoukha Institute for Demography
and Social Studies of the National Academy
of Sciences of Ukraine
Address: 01032, Kyiv,

T. Shevchenko Boulevard, 60
s/a 3521500106495 p/p 3521500106495

Bank: GU DKSU Kyiv

MFO 820019

EDRPOU 26297291

Tel. 482-17-45, 486-04-97

Deputy Director of the Ptoukha Institute for
Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

O.V. Makarova _____